

**ЖАМБЫЛ ӨҢІРІНДЕГІ
АШАРШЫЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ
(жинаған естеліктер негізінде)**

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Еуразия» ғылыми – зерттеу орталығы**

**ЖАМБЫЛ Өңіріндегі Ашаршылық
Зардаптары
(жинаған естеліктер негізінде)**

Астана, 2015

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5қаз)
Ж 25

Редакциялық алқа: Қабылдинов З.Е., т.ғ.д., профессор
Қозыбаева М.М., тарих магистрі
Маслов Х.Б., археология және
этнология магистрі

Ж 25 Жамбыл өңіріндегі ашаршылық зардаптары (жинаған естеліктер негізінде). / Жинақтаушы – құрастырушы: Т.С.Байқұлов – Астана: «Enter-Group» баспасы, 2015. – 291 б.

ISBN 978-601-80490-3-3

Кеңестік жүйенің XX ғасырдың 30-жылдарында қолдан жасаған ашаршылығы қазақ еліне орасан зор апат әкелгені мәлім. Жинақ Жамбыл өңіріндегі нәубет жылдардың қиындықтарын көріп, тауқыметін тартқан қарияларымыздың естеліктері бойынша әзірленді. Жылдан-жылға олардың қатары азайып барады.

Сондай-ақ, ашаршылықты көрген қариялардың айтуынша, Жамбыл облысында аштықтан жаппай қырғынға ұшыраған Шу, Мойынқұм, Қордай, Талас, Сарысу, Әулие-Ата аудандарындағы жағдайдың өте ауыр болғандығы туралы деректер келтіріледі.

Естеліктер мен тарихи деректер жинағы қалың оқырман қауымға арналған.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5қаз)

АШАРШЫЛЫҚ ҚАСІРЕТІ (алғы сөз орнына)

1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылықтың ақиқаты мен зардаптары туралы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ғалымдар іздене бастады. Кеңес өкіметі сол жылдары халықтың аштыққа ұшырағанын ашық айтпай, жасырып қалуға тырысты. Сонда да болса қазақ жерінде болған аштықтың зардаптары туралы мұрағат құжаттарында құнды деректер сақталып қалған.

Еліміз өз алдына тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін тарихшылар ХХ ғасырдың отызыншы жылдарындағы ашаршылықтың қасіреті туралы мұрағаттардан табылған деректерді зерделеп, айтарлықтай зерттеулер жүргізді. Әсіресе, Б.Аяған, М.Қозыбаев, Т.Омарбеков, М.Тәтімов сияқты зерттеушілердің ғылыми еңбектері зұлмат жылдардың ақиқатын ашуда, себеп-салдарын анықтауда құндылығымен, шыншылдығымен өте маңызды.

Солай десек те, ашаршылық кезінде құрбан болғандардың жалпы санын әлі де болса тереңірек зерттеу қажеттігі күн тәртібінен түспеуі керек. Өйткені, 1931-1933 жылдары аштықтан қанша қазақтың опат болғаны жөнінде әртүрлі дерек көздері бар. Мысалы, демограф-ғалым М.Тәтімовтың мәліметі бойынша 2 миллионнан аса қазақ қырылып, 600 мыңнан аса қазақ босып кеткен. Тарихшы-ғалымдар: М.Қозыбаев 1 миллион 750 мың қазақ аштықтан өліп, 400 мыңдай қазақ шет елдерге ауған десе, ал Т.Омарбеков 2 миллион 700 мың қазақ зобалаң жылдары опат болған деген дәлел келтіреді. Қалай айтылса да, бұл деректерден нәубет жылдары 2 миллионнан аса қазақтардың қырылғаны көрініп-ақ тұр. Әрине, сол жылдардағы қазақтардың басына төнген ашаршылықтың зардаптары толық жазылды, зерттелді деп айтуға әлі ерте сияқты. Әлі де болса ашылмаған, зерделенбеген құжаттардың бар екендігіне күмән келтіруге болмайтыны анық. Біздің тарихымызда жан алысып, жан беріскен алапат соғыстар мен елдің жағдайын қиындатқан оқиғалар аз болған жоқ. Бірақ солардың бәрінде ашаршылық жылдары орын алғандай аса зор адам шығыны болған емес. Сондықтан да аштық зобалаңы қазақ тарихындағы ең қасіретті оқиға болғанын бүкіл әлем мойындап отыр.

Ауыл шаруашылығын күшпен ұжымдастыру ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтардың өмір сүру тәжірибесін талқандап, халықтың аштыққа ұшырауына негізгі себеп болды. Отызыншы жылдары орын алған зобалаң ешбір қарусыз, соғыссыз Кеңестік жүйенің қолымен жасалған адамзат тарихының XX ғасырдағы ең қасіретті адам жаны түршігетін апат екендігі даусыз. Өйткені, Кеңес өкіметінің коммунистік идеологиясы үстемдік еткен кезеңде ашаршылық тақырыбы мүлде зерттелмеді, шындығына келетін болсақ – оны зерттеуге қатаң тыйым салынды. Ал қазіргі кезде тек қазақ тарихшылары ғана емес, сонымен қатар шетел ғалымдары 30-жылдардағы қолдан жасалған қанды қырғын туралы зерттеулер жүргізе бастады.

2012 жылы 1-маусым күні Астана қаласында «Қазақстандағы ашаршылық: халық қасіреті және тарих тағылымы» деген тақырыпта халықаралық ғылыми-практикалық конференция болып өтті. Осы конференцияда Гумбольдт атындағы Берлин университетінің профессоры Роберт Киндлер сөйлеген сөзінде сол жылдары қазақтардың өмір үшін жанталаса күрескені туралы былай деп атап көрсетті: «Ашаршылық кезінде қазақ халқы қандай әрекеттерімен, қандай қажеттілікті пайдаланып тірі қалғысы келіп, жанталасқанын зерттеп, зерделеуге баса мән берумен болдым... Ашаршылық құрбаны болғандар ешқандай әрекет етпей қол қусырып отырғандар болмаса керек. Олар осынау алапат апаттың бетін қайтару үшін немесе оған жол бергізбеу үшін түрлі айла-амалдарды қолданып, күреспей қалған жоқ.

1928 жылы большевиктер қазақ қоғамына шабуыл жасай бастағанда-ақ мал-жанын аман сақтау мақсатында қазақтардың жаппай ауыл болып көшуі өрістеді. Олар Қазақстанның бір өңірінен екінші өңіріне Кеңес Одағының өзге республикаларына, тіпті шетелдерге, әсіресе Қытайға жан сауғалап, мал-мүлкін алып көшумен болды. Сонымен қатар, көптеген жерлерде ондаған мың адамнан құралған қарулы көтерілістер де жиіледі. Алайда мұндай көтерілістердің бәрі де талқандалумен болды. Сөйтіп, қазақтардың мал-мүлкі жаппай тәркіленді.

1932-1933 жылдары ашаршылық күшейіп, шарықтау шегіне жеткенде қазақтардың мұндай зобалаңда қолданатын тиімді амалдарының бәрі сарқылып, жан сақтау қуатынан айырылды.

Әсіресе, қазақтардың өзара бір-біріне көмектесу қабілеті шектелді. Бай-қулақтарға қарсы күрес қатыгездікпен өрістеп халыққа қиын кезде көмектесетін ауқатты адамдардың көзі құртылды. Сондай соғылысып ашыққан адамдар бет ауған жағына сенделіп, қайыр тілеп, ит-мысыққа дейін сойып жең, теректердің қабығы мен сабанға дейін қорек етті. Тіпті, аңтық есінен адастырғаны социалық адамның етін жеуге дейін барды деген дақпырт та болды...». («Ана тілі» газеті, 7-13 маусым, 2012 жыл, № 23 (1124), 3-бет)

Профессор Роберт Киндлердің келтірген мәліметтерінің шындығына Жамбыл облысының аудандарын аралап, көнекөз қариялармен әңгімелескенде көзіміз жетті. Біз жазып алған олардың естеліктерінде аштықтың зардаптарынан болған жантүршігерлік оқиғалар жиі кездеседі. Зобалаң кезіндегі қиындықтарды көрген жандардың естеліктері-ашаршылық тарихын зерттеуде таптырмайтын дерек көздері болып, 1930-1933 жылдардағы нәубеттің ақиқатын ашып берері анық.

Ел басына түскен нәубет ұмытылмауы тиіс. Ол бүгінгі егемендіктің қадірін білу үшін де, болашақта сабақ алу үшін де керек.

Қазақстан Орталық Аткару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі 1928 жылы «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы» декрет (заң) шығарды. Бұл заң бойынша өкіметтің уәкілдеріне байлардың шаруашылықтарын тәркілеуге, шаруашылық иелері мен олардың отбасы мүшелерін жер аударуға толық құқық берілді.

Жамбыл облысы ауылдарындағы ашаршылықтың басталуы осы заңның шығуынан басталғанын көнекөз қариялардың естеліктері айғақтай түседі. Осы қариялардың көрген-білгендерінен, Кеңестік жоғарғы биліктің нұсқауымен жергілікті шалақ белсенділер байға да, кедейге де қарамай, елдің барлық малын тартып алып, бір орталыққа жиынағаны, тәркілеуді ақылға қонымсыз күштеп жүргізгені және байларды өздерінің мүліктік, қоғамдық ықпалымен ауылды кеңестендіруге кедергі жасайды деп санап, оларды жер аудару жанын сипат алғанын білеміз. Сондай-ақ бұл жөнінде мұрағаттарда, оның ішінде Жамбыл облыстық мұрағатында деректер мен дәйектер сирек болса да кездесіп қалады.

Ал қазіргі кезде Жамбыл өңірінде сол зұлмат жылдарды өз көзімен көрген жандардың естеліктері бірлі-жарым баспасөз

беттерінде жарияланғаны болмаса, бір жүйеге келтірілген жиірек ретінде жарыққа шыққан жоқ. Аштықты басына өткізген қариялардың және олардың балаларының, туған-туысқандарының естеліктерін дерек көздері ретінде қарастыру 1931-1933 жылдардағы елдің басына төнген қасіреттің шындығын ашып көрсететіні сөзсіз. Жамбыл облысының аудандарындағы ашаршылық жылдары өлген адамдардың нақты саны мұрағат құжаттарында кездеспейді. Жергілікті биік өкілдері аштықтан қырылып жатқан адамдардың санын азайтып көрсетіп, болған жағдайларды жасырып қалуға әрекет жасағанын сол кездегі куәгерлердің естеліктерінен анық байқалады.

Жамбыл өңірінде болған алапат аштық қалың елді жайып кетті. Облыстың қазақ ауылдары араның ашқан аштықпен алысын, діңкесі құрыды. Көшпелі өркениеттің дамуына зор үлес қосқан бұл өңірдің қазақтары бір кезде қазы мен қарға шайнаса, ал енді тышқан аулан, иттің етін азық қылатын жағдайға жетті. Санырылған сары қымыздың орнына сасыған құдықтың, шалшықтың бөрсенген суын ішті. Оңсіз-түссіз, бетінен қапы қашқан қазақтар беті ауған жаққа қашып кетті. Шетсіз-шексіз сайып далада сарышұнақ аулан, ол да тамақ болмай жеткен жерлерінде құлап жатты. Сол сарышұнақтарға өздері жем болды. Тамақты таңдап, талған ішетін қазақ малдан жұрдай болып, бірінің етін бірі жеуден тайынбады. Осындай сұмдықты бұрын көрген жан бар ма екен? Елдің берекесі кетті. Аштық қабырғаға батқанда адамның есі кетеді де, шырқыран жан дауысы шығады екен! — деп еске алады 90-ға келген қариялар көңілдері босап, көздеріне жас алып...

Нәубет жылдардың қиындықтарын көріп, тауқыметін тартқандардың қатары жылдан-жылға азайып барады. Тіпті сол кездерде 5-10 шамасында болған балалардың өздері бүгінде сексеннен асып, тоқсанға таяп қалған ақ сақалды қариялар мен ақ жаулықты әжелер. Олардың көрген-білгендері, көңілге түйгендері — ашаршылықтың ақиқатын аңуда шынайы дерек көздері болып табылады.

Ашаршылықты көрген қариялардың айтуынша, Жамбыл облысында аштықтан жаншай қырғынға ұшыраған Шу, Мойынқұм, Қордай, Талас, Сарысу, Әулие-Ата аудандарындағы жағдай өте ауыр болған. Аштықтың ауыртпалығынан түгендей қырылып, жер бетінен жоғалып кеткен ауылдар аз болмады. Бірыңғай ашшылық пен балық

аулау да кейбір аймақтарда ешкімді құтқара алмады. Сол жылдары қуаңшылыққа байланысты бұл өңірде егіс алқаптарында астық шықпай қалды. «Жұт-жеті ағайынды» деген осы шығар. Тіпті, 1932 жылы көктемгі егістен қалған тұқымдық астықтың өзін де Голощекиннің нұсқауымен бір дән қалдырмай қайтадан тасып алып кеткен.

Нәубет жылдары аштықтың дәмін татқан жандардың естеліктеріндегі халықтың басына ауырғиналық әкелген түрлі оқиғаларды қамти отырып, оның себеп-салдарын талдап, өскелең ұрпаққа жеткізу – біздің басты парымыз деп санадық. Бүгінгі күннің басты мақсаттарының бірі – барынша тарихи әділдік орнату және еліміздегі болған зұлмат жылдардың оқиғаларын ұмытпай, қазіргі жастарымызды, болашақтағы ұрпағымызды туған жерін, Отанын қастерлеуге тәрбиелеу болып табылады.

Отызыншы жылдардағы ашаршылық – қазақ даласындағы ең қасіретті де сұранып кезеңдердің бірі. Ойткені, бұл кезеңде миллиондаған жазықсыз жандар қырылды. Сол жылдары көптеген болашағынан зор үміт күттірген жастарымыз тағдырдың аяусыз шеңселіне түсіп, аштықтың азабынан көз жұмды. Бұл зобалаң жылдардағы қайғылы оқиғаларды, әсіресе, жастар білуі тиіс. Ашаршылықты халық арасында кеңінен насихаттау арқылы қазақ тарихындағы ең қауіпті қасірет болғандығын орта мектептерден бастап оқытуды қолға алатын мезгіл жеткен сияқты. Елдің басына төнген зор ауырғиналықтарды жастарға айта отырып, енді ондай қиын заманның қайталанбауы үшін бірнеше ғасырлардан кейін көл жеткізген тәуелсіздігімізді мәңгілік етуге тәрбиелейміз. Сондықтан бүгінгі және келешектегі ұрпақ тарихымызда болған қайғылы оқиғаларды білуі қажет, сондай-ақ тағдырдың тозағына түсіп, азашып көз жұмғандарды есте сақтау – біздің борышымыз деп санағанымыз жөн. Бұл еліміздің өткен тарихынан сабақ алу үшін керек.

Қорыта айтқанда, Жамбыл өңірін жайлаған ашаршылықтың негізгі себебі – қазақтардың малын орталыққа, колхозға деп тартып алудан басталды. Аштан олу орын алды. Күнкорістің қамымен шетелге үдере көшті. Қазақстандағы ашаршылық туралы Кеңес өкіметінің құжаттарында толық мәлімет берілмейді. Жасырып қалған. Қазақ еліндегі нәубет жылдардың зардаптары әлі де болса жан-жақты ізденістер мен зерттеулерді қажет етеді. Мәселеге жаңаша қарап,

мұрағат құжаттарымен бірге зұлмат жылдарды өз көзімен көрген көнекөз қариялардың көрген-білгендері, көңілге түйгендері туралы естеліктерін дерек ретінде қарастыру – сол жылдардағы шындықты ашатыны анық. Мұрағат құжаттары болмаса шын тарихтың жазылуы қиын. Десек те, естеліктердің апаршылықтың ақиқаты мен зардаптарын ашын көрсетуде құндылығы ерекше.

Әрине уақыт – емші. Кешегі зұлмат жылдары миллиондаған жандар гүлдей солды, ая тірі қалғандардың жүрегінде жара қалды. Қанша жерден жаның ашып тұрса да, зұлматты басынан өткізген адамның сезінгенін сезіне алмайсың...

Аштықтың азабын тартқан қариялардың естеліктерін жазып алуға көмектескен азаматтар туралы

Сол жылдардағы аштықтың ащы дәмін татқан, небір қиындықтарды көрін әзер тірі қалған, бүгіндегі қариялардың айтқан әңгімелерін – тарих үшін құнды дерек көздері деп қарастырған жөн. Осындай мақсатпен Жамбыл облысы аудандарындағы аштық нәубетінің куәгерлері болған қариялармен кездесіп, қарашы жылдары өздерінің көрген-білгендерін айтып беруді өтіндік. Біздің тілегімізді ілтипатпен, шын ықыласпен қарсы алып, зобалаң жылдардағы ауыл-аймақтың және өз бастарынан өткерген ауыр күндердің зардаптарын айтып бергеніне біз қуаныш қалдық. Бүгінде өмір сүріп жатқан қарттардың көбі, сол кезде бала болған. Олардың балалық шағындағы тартқан азабы – бүкіл Қазақстандағы қазақ балаларының азабы болғандығы шындық.

Нәубет жылдардағы куәгерлердің естеліктерінде небір сұмдықтардың болғаны айтылады. Адамдарды аштық пен азапты өмірден құтқаруға Кеңестік биік тиісті деңгейде көңіл бөлмеген. Негізгі күнкөрісі – малдан айырылған ел тоз-тоз болып, басы ауған жаққа босып кеткен. Діттеген жеріне жете алмай, жолда қырылғаны қаншама. Куәгерлер адам етін жеген оқиғаларды, жоғарыдан түскен нұсқау бойынша жергілікті билік өкілдері малды есепсіз сойып, дер кезінде орталыққа жеткізе алмай жерге көміп тастаған сасыған етті де аштардың қорек еткенін және тышқан, торғай аулан тірі қалған жандар туралы да көздеріне жас алып әңгімелеп берді.

Сол бір ауыр жылдарды артта қалдырып, қазіргі кезде бала-шағасының, немере-шөберелерінің тілеуін тілеп, қызығына қуанып отырған ата-әжелердің естеліктерін жинауға көмектескен Қордай ауданы Кенен ауылының тұрғыны, ардагер ұстаз Ниятжан ақсақалдың зұлмат жылдардың қиындықтарын басынан кешірген, кейін Ұлы Отан соғысына қатысып, бір аяғынан айырылған әкесінен естіген әңгімелері -- сол жылдардың айқын көрінісі.

Қазақстан журналистер одағының мүшесі Мәкен Уәктегі ауылда өсіп, көп жыл Мойынқұм ауданында еңбек еткен. 1990 жылдан қоғамдық өмірге белсене араласып, ел жер тағдыры туралы өткір ойларын ортаға салып жүр. Аудандық, облыстық, республикалық баспасөз беттерінде 300-ге жуық мақалалары мен найымдаулары жарық көрді. Ұзақ жылдар Қайрат Рысқұлбеков атындағы қордың төрағасы ретінде елеулі іс-шаралар атқарды. Ол бірнеше кітаптың авторы.

Шу, Қордай, Мойынқұм аудандарын бірге аралаған кезде көпті көрген қарттардың нәубет жылдардағы азатты өмірі туралы естеліктерін жинастыруда журналист М. Уәктегінің көмегі ерекше болды. Сонымен қатар ол өзінің жеке мұрағатынан 1931-1933 жылдардағы ашаршылық жайлы Шу өңіріндегі ел аузында сақталып қалған естеліктерді жинақтап, жарыққа шығуына жәрдемін тигізді. Әсіресе, оның мұрағатында сақталған ашыққан еште араша түскен Нұрман би мен ұста, зергер, емші Нұржаубек қарияның сонау отызыншы жылдары Шу, Мойынқұм өңірлеріндегі ел-жұрты аштықтан құтқарудағы адамгершілік әрекеттері күні бүгінге дейін ел аузында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келеді.

М. Х. Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік Университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты Сейдахан Бакторазовтың мұрағаттардан жинаған материалдарының кейбір мәселелері де жинаққа енгізілді. Ғалым бүгінгі күні Жамбыл облысы әкімдігінің жанындағы ұлттық тарихты зерделеу жөніндегі Қоғамдық кеңестің мүшесі ретінде Оңтүстік өңірдегі ашаршылық және саяси қуғын-сүргін мәселелерін зерттеумен шұғылданады.

Жамбыл облыстық «Ақ жол» газетінің меншікті тілшілері Құрманбек Әлімжан мен Сәулембай Әбеадықұлы, Мойынқұм ауданындағы «Мойынқұм таңы» газетінің редакторы Сүңдетулла Әбілов өз аймақтарындағы көнеқоз қариялардан және мұрағаттардан

алынған 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың зардаптары туралы бірлі-жарым материалдарды жарыққа шығаруға қол ұшын берді.

Сол сияқты Мойынқұм ауданы Бірлік ауылдық округінің әкімі Талғат Мұсақұлов пен Бірлікүстем ауылының тұрғыны, өткен ғасырдың 60-жылдары Новотроицкі интернат-пансионында (30-жылдардағы балалар үйінің ғимараты) бірге оқыған сыныптас досымыз Бұқарбай зұлмат жылдардың тауқыметін тартқан, небір естен кетпейтін ауыр күндердің қиыншылықтарын көрген қарттармен таныстырып, олар туралы қосымша мәліметтер де жинауға белсене атсалысты.

Кезінде ашаршылықтың азабын тартып, көрген-білгендерін айтып берген қарияларға және жоғарыда есімдері аталған азаматтарға Жамбыл өңіріндегі қарттардың естеліктерін жазып алуға көмектескені үшін ризашылығымызды білдіреміз.

Бүкіл қазақ халқының басына төнген ашаршылық туралы айтылмаған адам төзгісіз зардаптар да, жазылмаған естеліктер де әлі көп екенін біз жақсы білеміз. Сондықтан да бүгінде аман-есен жүріп жатқан қарияларымыздың арқасында бұл тақырып жалғасын табатыны анық.

ШУ ӨңІРІНДЕГІ КӨНЕКӨЗ ҚАРИЯЛАРДЫҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ

ЕКІ ҒАСЫРДЫҢ КУӘСІ БОЛҒАН, ЛАЙЫҚТЫ ҒҰМЫР КЕШКЕН ЖҰМАХАН ҚАРИЯНЫҢ ӨЗ БАСЫНАН ӨТКЕРГЕН 1930 -1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ЕСТЕЛІГІ

Балалық шағымдағы ауыр күндер ұмытылмайды

Әйгілі Жетісудың бір тармағы – Шу өзенінің екі жағалауында аттылы кісі кіріп кетсе де көрінбейтін ну қамыс өсіп, көкке шапшылған қамыстың етек жағын көк балауса құрақ көмкеріп тұрады. Өзеннің жағалауы бұдан басқа да түрлі өсімдіктерге толы. Осындай шөбі шүйгін өзенді жағалай жабайы аң-құстар да мекен еткен. XX ғасырдың 30 жылдарындағы ашаршылықта ерінбеген елгі жандар аң-құс аулап, күнкөрістің қамын ажыратып отырған. Көнекөз қариялардың айтуынша, ең жыртқыш аң саналатын азулы жолбарыстарды да аулаған кездері болыпты.

Қазақ жерінің сегіз жүз шақырымын басып өтетін Шу өзенінің ірілі-ұсақты сексен арнасы бар. Сол арналардың бірі – Сарыбұлақ өзенінің бойында 1926 жылы Қаныбетов Жұмахан дүниеге келген. Ашаршылықтың дәмін татқан қария заман түзелгеннен кейін өзінің зеректігінің арқасында оқу оқып, білім алып қарапайым қызметкерден Шу, Талас аудандарында және Тәжікстанда банк бастығы қызметіне дейін көтерілген. 1945 жылдың наурыз айынан соғыс аяқталғанға дейін қан майданда болып, аз ғана уақыттың ішінде ерлігімен көзге түседі.

Қазақстан журналистер одағының мүшесі Мәкен Уәктегі екеуміздің келген мақсатымызды білгеннен кейін ақсақал терең бір күрсініп алып: «Сіздер тыңдаңыздар, мен өз көзіммен көрген ашаршылық жылдарындағы есімде қалған оқиғаларды қысқана баяндан берейін» -- деп әңгімені әріден бастады.

Оң-солымды толық танып білмесем де, бес жастағы бала көзбен көргендерім, көңілге түйгендерім ұмытылмайды екен. Біздің жаққа да өкіметтің ұзын құрығы жетіп, мал дегеннен құр алақан қалғанбыз. Негізгі күнкөрісінен айырылған жұрттың жүйкесі тоза бастады. Ынтымағы жарасқан елдің берекесі қанып кеткен. Сарыбұлақ өзенін жағалай мекен еткен ағайындардың алды ата жұртын қалдырып,

дүркірен көше бастады. Көше ғана көрген адамыңды бүгін көре алмайтындай күн туды. Кім қайда көшіп барады? – деп ойлап қоямын. Бала болған соң бұл мәселеге қанық емесің. Әйтеуір, аз күнде-ақ ағайындардың қарасы азая берді.

Жасы үлкен кісілердің егіліп жылағанын бірінші рет көріп, менің де жан-дүнием азапқа түсті. Әсіресе, ақ сақалы кеудесін жапқан, шашы түгіл қасы да ағарып кеткен бір қарияның:

- Атаңа нәлет Голощекин, бала-шағамызды малша маңыратып қоятындай, біз сенің әкеңді өлтірген жоқпыз ғой – деп жас балаша дауыстап жылағанын әлі күнге дейін ұмыта алмаймын. Туған-туысқандары оған басу айтқандай болып:

- Көке, мұныңыз қалай? Жаман ырым бастамаңыз. Құдайдың көзі түзу болсын деңіз. Әлі-ақ ауылға қайтып келсеміз, - деген ізгі тілектерін айтып жатты.

- Кәрі қойдың жасындай жасым қалды. Көшкілерің келіп тұрса сендер-ақ көше беріңдер...

- Шал-ау, бала-шағаңнан бөлектеніп қалып, не істемек ойың бар?

- Аштан өлуім хақ. Бірақ кіндік кескен киелі ата жұртымды тастан кете алмаймын.

- Шал-ау, не деп кеттің?! Ата жұрттан ажырап жатқан елдің алды да, арты да біз емеспіз, жағдайымыз түзеліп жатса, ауылға қайтып көшіп келеміз.

- Мен айтарымды айттым, ойланатын түк те қалмады. Жасарымды жасадым. Тек сендердің амандықтарыңды тілеймін. Маған туған жерімнің бір уыс қасиетті топырағы бұйырса, соның өзі жетіп жатыр...

Бұдан әрі тағы да жылау, сықтау, жоқтау көбейіп кетті. Менің де бала жүрегім егіліп, тұла бойым қалшындан үйге қарай жүгіре жөнелдім. Аты есімде қалмаған осы қарт кісінің бала-шағасымен көшіп кеткенін немесе өзінің ата жұртында қалып қойғанын анық білмеймін. Өйткені, біздің де тағдырымыз тәлкекке түсті...

- Құлыным-ау, орныңнан тұра ғой. Сенің ұйқыңды бұзбай-ақ қояйын десем, сәске түс болды - деген шешемнің жылы сөзінен оянып кеттім. Ұйқылы көзбен алғашқы көргенім біздің киіз үйді де жабыла жығып, жинауға кірісіпті. Шорман ағам шаңырақты ұзын бақанмен тіреп тұр. Екі-үш қыз келіншек үйдің уықтарын шаңырақтап ажыратып жатыр. Киіз үйді жинап жатқанына қарап, біздің де

көшетімізге көзім әбден жетті. Сол сәтте кешегі қарт кісінің солғын қабағы, оты өше бастағандай жанары көз алдыма келіп тұра қалды да, жап-дүнием іштей арпалысқа түсті. Мен де туған жерімді қимай көңілім босап, кошпейміз деп айқай салғым келді. Бірақ не істерімді білмей, қалай дау туғызудың ретін таба алмай, үн-түңсіз тосылып қалдым. Менің біраз есеңгіреп тұрғанымды сезген шешем:

- Баламның ақылы көп, тұра ғой деп едім, атып тұрды. Қарап тұрған жоқ, өзіңше таңырқап тұр. Түбінде осы баламнан бір жақсы адам шығады – деп шешем маңдайымды сипап, бетімнен сүйген болды. Елдің көзінше бірінші рет еміреніп, бауырына басқанда төбем көкке жеткендей қуанып қалдым. Асыл анамның осындай ыстық ықыласы болмаса, кім білсін, мен де айқайға басар ма едім?!

Ата жұрттан алысқа көшіп-қонушылардың соңғыларының бірі біз болдық. Алайда біздің кенжелеп кошуіміздің өзіндік бір сыры бар еді. Кеңес өкіметі қолдағы бар аз ғана ұсақ малды тәркілеп алып қойғанына карамастан, әкем Қаныбетгі «бай-қулақсын» - деп абақтыға алып кетті. Баспасіз қайда барамыз? Аштан өлсек те, әке орнын жоғалтпауға бел будық. Құдайдан сұрайтынымыз: «әкеміз аман-есен келсе екен, қайғысыз кара су ішсек те өлмеспіз» деп өксемен жүре бердік. Әкем бай да, қулақ та, кедей де болған емес. Шағын ғана тұрмысы бар, ел қатарлы бала-шағасын асырап отырған жан еді. Сонымен қатар әкем тұзақ құрып, аң-құс аулаумен жас кезінен бастап айналыса бастаған екен. Бұл кәсібі кейін тек біздің отбасымызды ғана емес, бүкіл ауыл-аймақты ашаршылықтан арашалап қалуға себеп болғанын қазіргі ауыл ақсақалдары айтып отырады. Біз әкеміздің кінәсіз екендігіне құдайдай сенетінбіз. Бірақ жұмыр басты пендеге сол кезде жала жабу, кінә тағу дегеннің түкке тұрмайтынын кейін білдік қой.

«Аққа құдай жақ» дегендей, әкеміз әбден тергеліп, тексеріліп, ақталып кара орманына қайта оралды. Әкем Әулие-Атадан (қазіргі Тараз қаласы) ауылға дейін жаяу жүріп, он бес күнде жетіпті, не деген қайсар жан. Ол келе салысымен көшуге дайындық басталды. Үйде ат та, арба да жоқ болатын. Қаныбет әкем оны бір жақтан тауып әкелді. Үйдегі бар жүгімізді тиіп едік, арбаның жартысы бос қалды. Сонымен, қайда барып, табан тірейтінімізді әкем ғана білетін сияқты. Сарыбұлақ тауынан еніске түсіп, Шу өзенінен қалай өткеніміз есімде қалмады. Күн-түн демей, тоқтаусыз жүріп келеміз. Қанша күн

жүргенімізді де білмеймін. Бір күні Ақсу деген өзеннің жағасына келіп, дем алып әрі жүрек жалғағандай болдық. Бала болғандықтан шаршағанымды тез ұмытып, жап-жағымға көз сала бастадым. Бұл күндізгі уақыт болатын, айнала алақандағыдай көрініп тұрды. Сұлбасы адам кейініне келетін дөңкейін жатқан бір нәрселерге көзім түсе қалды.

- Апа, ана қарайғандар не нәрсе?

- Қой, қарағым ондайларға қарамай-ақ қойшы...

- Қарасам, не қылады?

- Қорқып, шошып қаласың.

- Қорықпаймын ана, мен жігіт болып қалдым ғой.

- Нә, сен жігіт болып қалдың. Бірақ қарай берме, қазір жол жүреміз.

- Жүрсек, жүреміз. Бірақ анау адамдар емес пе? Неге орындарынан тұрмай жатыр?

- Нә, адамдар. Олар өліп қалған...

- Өлген адамдарды жерге көмуші еді ғой?

- Балам-ау, заманымыздың сиқы кетіп, бұл бейшаралардың беттерін топырақпен жабуға да жағдайдың болмағаны да. Жүрсейік енді, - деп әкем бір терең күрсініп салды.

- Әке, сіз жер қазыңыз, біз топырақ салайық...

- Қой қарағым, жолдан қалмайық.

- Неге?

- Бұл адамдарды жерлемек түгілі, олардың жанына жақындауға да болмайды.

- Неліктен?

- Кім бісін, қашан қайтыс болғандарын. Жанына жақындасақ ауру тауып аламыз. Өзің көрдің ғой, бір емес бірнеше адам жатыр. Атаңа нәлет Голощекін болмағанда, мұндай сұмдық болмас еді.

Біздің көш орнынан қайта қозғалды. Жол-жөнскей жантәсілім еткен жандардың қарасы көп болды. Біреулері тіпті тірі тәрізді, көздері ашық күйінде қалыпты. Ал кейбіреулерінің іштері кеуіп кеткендіктен қарындары ала-ботен шығып кетінгі. Сол тұста Алла тағала маған бір жүректіліктің сәулесін дарытқандай әсер етті-ау деймін, серейіп жатқан өлі денелерге қаймықпай қарай бердім. Қорқыныш – деген сезім менде ау дегенде болмады.

Адам қорқайын деп, қорықпайды екен. Өмірімде бірінші рет айдалада аңтықтан өлген адамдарды көргендіктен болар, біраз жүргеннен кейін тұла бойымды бір түрлі үрей билей бастағанын сезе бастадым. Түнделетін шағындау өзенді жағалап бара жатқанбыз. Арба үстінде үш жанбыз: шешем, қарындасым және мен. Әкем байүсе ат тізгінін қолына ұстап, жаяулатын жүрін келеді. Атка күш түсіргісі келмеді ме, көбінесе арбаға отырған жоқ. Ай тумаған мезгіл болғандықтан, есік пен тордей аралық әзер көрінеді. Бір сәт жан-жағыма алақтан қарай бердім. Шешем мұны байқап қалып:

- Балам-ау, бір түрлі мазасыздандың ғой. Ақсудан көрген нәрселерге шошып қалған жоқсың ба? – деп мейірін төкті.

- Жоқ, ана. Мен өліктерден қорықпайтындай жігіт болып қалдым емес пе?

- Иә, шырағым. Үйкен жігіт болып, өсіп келесің. Сонда да болса, қоңилің бір нәрсеге алаңдай беретіндей. Тезірек жатып, ұйықтап қалғаның дұрыс шығар...

- Ана, біздің арбамен ілесіп, бір қара аю келе жатыр... Кейде төрт аяқтап, кейде екі аяқтап жүрін келеді. Әлі әзір маған қауіп төндірген жоқ. Сіз байқаған жоқсыз ба?

- Біссімділә, тағы не айтып кеттің? Қандай қара аю? Менің көзіме еш нәрсе іліккен жоқ. Әкең алдымызда келе жатыр. Қорыққанға қос көрінеді деуші еді, қорықпа! Келші құшағыма – деп, бар пейілімен аузыма бас бармағын салып жіберіп, таңдайымды көтерді. Бірақ көпке дейін қара аю көз алдымнан кетпей-ақ қойды. Қара аюды елестетіп жатып, қалай ұйықтап кеткенімді білмеймін, күн ұясынан шығып қалғанда өздігімнен оянып кеттім. Жан-жағыма көз жүгіртіп, кешегі артымыздан жүрін отырған қара аюды іздедім. Бірақ көзіме түспеді. Бұдан соң аю көз алдыма көлденең келіп, есімді шығарағындай елестеген емес. «Осындай да тажан құбылыс болады екен-ау» деп, көпке дейін ойымнан кетпей қойды.

... Бұл 1929 жылдың қоңыр күзі болатын. Қырғыз елінің Соқылық деген елді мекеніне ат басын тіредік. Көрмеген жердің ой-шұқыры көп. Ешкімді танымаймыз. Әкем жалынын жүріп, бір қырғыздың мал қорасының жартысына жайғасуға рұқсат алды. Біз секілді босқып қазақтар бұл жақта да жеткілікті екен. Дегенмен, қырғыз ағайындар қол ұшып берді. Сын сағатта сағымызды сындырмады. «Аңтықта жеген күйканың дәмі кетпейді» - деген аталы сөздің растығына көзім

жетті. Содан бері қырғыз ағайындарға бүйрегім бұрын тұратын болды. Қораны тазалап, оның табанына күм төсең, қамыспен бетін тегістедік. Қамыстың үстіне өзімізбен бірге ала келген тозығы жеткен текеметті төседік. Қора деген аты болмаса, жататын жеріміз табылды.

Бірақ біздер тыныш жатып, ұйықтай алмайтын болдық. Ойткені, қораның екінші жартысында қодас байлаулы тұрды. Қодас – дегеніміз таулы оңірдің сиыры екен. Оның еті де, сүті де кәдімгі сиыр малынан сапалы көрінеді. Бір жаман жері, су ішкісі келсе де, шөп жегісі келсе де шошқа ескілді қорсылдан шыға келеді. Бұрын мұндай «кереметті» көрмеген шақшадай басымыз, шарадай болды. Барар жеріміз, басар тауымыз болмаған соң осы қорада тұра беруге көндік.

Қораның бір шетіне өзіміз жасап алған пешке пешем ертелі-кеш шөп-шалам тауып әкеліп, жағады. Оған коже пісіріп, шай қояды. «Шықпа жаным, шықпа» - деп жүріп осы қора бізге қыс бойы баспана болды. Пештің қызуы бар, қодастың депесінің жылуы бар дегендей, шынын айту керек, жаурап, тоңғап жоқпыз. Өйтеуір, малмен бірге қорада тұрсақ та келер жылдың көктеміне аман-есен жеткенімізге шүкіршілік еттік...

Әкем бізді қайда әкелді? - деп бас қатырып жүрсем, бізден бұрын елден кеткен үлкен аға-әкпелерім де осы жақта екен. Жат елде, шет жерде шұқырасып, қайта табыстық. Көктем шығысымен күнкорістің қамына кірістік. Әкемнің қандай жұмыспен айналысын жүргенін білмеймін, әйтеуір үйден ерте кетіп, кеш келетін. Ал пешем, Жұматай ағам және мен үшеуіміз дүңгенің бау-бақшасын күтіп-баптауға барып жүрдік. Әкпелерім Күміс пен Тыныштық та дүңгендер мен қырғыздарға жалданып, үй шаруаларын айналдырыпты. Мұндай мүмкіндік біздің аптыққа ұрыпбауымызға себеп болып, маңдайымызға жазылған бағымыз болды десем артық айтқандық емес. Жиын-герішпен кейін масақ теріп, картоп, сәбіз, пияз және басқа да өнім түрлерін өзіміз үшін жинап алдық. Тағамнан таршылық көрмейтінімізге қуанып жүрдік.

Жаз шыға бере, қодаспен бірге тұрған қорадан бір орыстың бір бөлмелі бастырмасына көшіп келдік. Бұл жердің де шекесі қызып тұрған жоқ. Тіпті, жабарға есігі де болмады. Пешем есік орнына ескі қалыңдау матаны тұтып қойды. Осы орыстың үйінде екі айдан аса тұрдық. Содан кейін үлкен ағам жалданып жұмыс істейтін дүңгенің темекі жапырақтарын келтіретін шағындау екі бөлмесін пәтерге

алдық. Тыңқанның тапауындай тар бөлмеде сегіз жан тұрамыз. Үйдің іші тарлық ете берген соң әкем елден әкелген құрама киіз үйін қайта жиыстырып, есік алдына өзінше отау жасады.

Қысқа жетеді деп дайындаған азық-түлігіміздің көктем шыға бере шеті көріне бастағты. Бұл пағыз жуанның жіңішкерін, жіңішкенің үзілер шағы. «Жаз шығып, алғашқы көк-сөк піскенше қалай күн көреміз?» - деп әке-шешемнің қабағы түсін, қатты алаңдағанын жақсы білемін. Бала болсам да жүрегім иенің жақсы, иенің жаман екенін сезетін. Абырой болғанда, сол тұста әкем өсімдік майын шығаратын мекемеге жұмысшы болып қабылданды. Екі қолға тұрақты жұмыс табылған соң ерпімізге бір нәрсе тиер деп ойладық. Айтқанымыз айдай болды. Әкем жалақысына шықтырлаған ақша алмаса да, майы сығып алынған жмықтан алып тұрды. Сол кезде қырғыз жерінде мақта, күнбағыс, күнжіт секілді майлы дақылдар өсірілетін. Осы дақылдардың дәндерінен сұйық май арнайы қондырғылар арқылы сығып алынатын. Майдан ажыраған бөлікті жергілікті жүрт жмық деп атайтын. Сол жмықтың өзі ақша орнына төленін, кәдеге жарайтын.

Үлкендердің айтуымен Жұматай ағам екеуміз жмықты пұлдан, базарға шығаратын болдық. Ағам жеті жасқа толған. Мен одан екі жас кішімін. Шаршап, шалдыңуды білмейтін кезіміз. Оның үстіне базарға барып, қолындағы тауарды пұлдан өткізудің өзі бір қызық. Жолға шығар алдында Шорман ағам өзінше былай деп кеңес беретін:

- Ауыздарыңды ашып, қарап тұрмаңдар. «Кімге дәмді, әрі сапалы жмық қажет?» - деп өткен-кеткендерге жылы шырайлы тіл қатыңдар.

- Енікім алмай қойса қайтеміз?

- Алады. Бұл тауарға қолы жетпей жүргендер көп. Ең бастысы, аулушылармен тіл табысын, сөйлесе біліңдер.

- Төрт бөлік жмық беріп отырсыз, оны қаншадан сатамыз?

- Ей, бауырларым-ай, елдің көншілігі өзіміз ескілді. Ақша деген қат болып тұр ғой. Нанға, сүтке айырбастаушылар табылын жатса, бере беріңдер. Біз үшін тауардың өткені керек.

- Жарайды, көке – дейді Жұматай ағам берілген тапсырмаларды шын мәнінде түсінген болып. Мен де бас изен қоямын. Ақшаны көрмесем де, тиынды аздап танымын.

Базарға барған алғашқы күндері жолымыз болып тұрды. Көкеміз айтқандай, құр алақан емеспіз. Бір күні нан алып қайтсақ, бір күні сүт

көтерін келеміз. Азын-аулық тиындар да алақанымызға түсе бастады. Бұрынғыдай емес, базардың да нарқын біле бастадық. Әке-шешеміз қуанып, арқамыздан қақты. Үлкендердің сеніміне кірген сайын базарға баруға ынтамыз артып тұратын болды.

Тағы бір күні жмықты нан, сүтке айырбастан, ағам екеуміз алаңсыз үйге келе жатқанбыз. Қайдан тап болғанын білмей қалдық, бізден ересектеу бес бала алдымызға көлденең тұра қалды.

- Әй, бала, қолыңдағыны бере сал да, жөніңе жүре бер, - деп біреуі бізге өктем сөйледі.

- Бермесем қайтесің? – деп Жұматай ағам қарсылық білдіріп еді, оны итеріп жіберіп, қолымыздағы барды тартып алды. Олар кетіп бара жатып:

- Біз туралы ата-аналарыңа ауыз ашатын болсаңдар, келесі жолы мұрындарыңды бет қыламыз, - деп жұдырықтарын түйіп, жалт беріп жоқ болды.

Үйге ұнжырғамыз түсіп оралдық. Ол аз болғандай, шешемізді көргенде жылап жібердік. Мұндай қияпатты кім көрген? Кешкісін отбасы мүшелері толық жиналғанда, болған оқиға толық баяндалды. Сонда Шорман ағам ашуланып:

- Сендерді тауықша талап, балшықтай илеген кім екенін ташпай қоймаспын – деді.

Оқыс оқиғадан кейін де біз базарға баруымызды жалғастыра бердік. Түк болмағандай, түк көрмегендей еркін жүреміз. Өйткені, екеумізді Шорман ағам таң ертеңмен базарға алып барады да, тал түсте үйге ертіп келеді. Үлкен ағамыз жанымызда жүргендіктен, ташқан табысымыз өзімізге бұйырып жүрді. Сонымен қатар су сатқанға да машықтанып алдық. Күн ыстық. Әсіресе, сәске түстен бастап, күн қызуы арта береді, әркімді де шөл қысады. Осындай кезде Жұматай екеуміз базардан алыстау қазылған құдықтан жарты шелек суды қол ұстасып, көтерін келеміз. Байқасақ, базарда алушылардан гөрі су сатушылар көп көрінеді. Біз оған көңіл бөліп жүрген жоқпыз. Қайтсек те су сатып, нәпақы табуды ғана ойлаймыз.

Су сұрайтындар да аз емес. Бірақ қиындығы сонда, берген суыңды тамшы қалдырмай ішіп алып, ақысын төлемей кететіндері де бар. Кейбіреулері: «Балам, көп рахмет. Бақытты бол» - деп жылы сөйлеп қана жүре береді. «Құдайдың қара суып жас бастарыңмен неге нұлдан жүресіңдер?!» - деп реніп білдіретіндер де кездесіп қалады.

Сол себептен бірде сүйсінеміз, бірде күйінеміз. Кейде қаңылтыр ыдыспен берген суымызға бір түйір картоп аламыз. Саудамыз дүрілден тұрмаса да түске дейін базарды шыр айналып жүгіріп жүреміз. Бізге мұның бәрі қызық көрінетін.

Сатушы мен алушыны былай қойғанда, базарда қос қолын жайып, қайыр сұран отырғандар да жеткілікті. Олардың көбісі жүріп-тұра алмайды. Көздері жәудіреп, еріндері жыбырлап, шамасы жетсе қолындағыны тартып алғысы келеді. Тіпті ондай жандардың сүйектеріне терілері жабысын қалғанын байқайсың. «Ат арыса тулақ, адам арыса әруақ» - деген аталы сөз шынында рас екен. Аузына бір түйір дәп салмағандықтан, аштық қысқан адамның тұр-түсінен қорқынышты нәрсе бола қоймас. Тіпті, кейбіреулері ашаршылықтың азабын тартқаны соншалық, ісіп-кеуіп кеткен. Үн-түңсіз сұлық жатыр. Ондайларға бір жұтым су ұсынсақ, ішуге шамалары жетпейді. Талқандары таусыла бастаған тіршілік иелері екенін жазбай танысың.

Ертесіне базарға келгенде олардың біразы көзге түспей қалады. Мүсәпірлердің аты-жөнін білмессек те мүсіркеп, бала көңіліміз бәріне де алаңдайды. Бір күні үлкен ағамнан:

- Кемегі көрген адамдарымыз көрінбейді. Олар қайда кетті? – деп сұрап едім.

- Жаһаннамға кетті – дей салды. Бұл сөздің түп-төркінін жете түсінбесем де, ағамнан қайталап сұрауға батылым жетпеді. Ол кісінің кейде күтпеген мінез танытатыны бар. Бір нәрсені айтып, ұрысын тастай ма деген оймен аузымды ашпадым. Сәгі келгенде өзіміздей су сатын жүрген ересек баладан:

- Жаһаннам деген сөзді түсінесің бе? – деп сұрай қалдым.
- Ой, боқмұрын соны да білмейсің бе?
- Білсем сенен сұрап нем бар?
- Жаһаннамға кетті деген сөз, адам өлді деген сөз.
- Базарда бүк түсіп жатқан адамдарды кеше ғана көрсек, бүгін орындары үңірсейін жатыр. Соның бәрі өліп қалды ма?

- Иә, солай. Оларды түшімен арбаға тиеп, шеткері жаққа апарып көмін тастайды. Әйтпесе, өлген адамнан неше түрлі ауру тарап кетеді... Енді түсінген шығарсың...

Базарда күнде екі-үш пенденің жаһаннамға аттанып жататындығы үйреншікті нәрсеге айналды. Қайғырып, жылап жатқандар шамалы. Әркім өз басымен әлек болғандықтан дауыс

шығарушылар да жоқтың қасы. Адам шығыны аз болмаса да, базарда әлсіреп жатқан адамдардың қарасы үзілген емес. Қайта күн сайын ашыққан адамдармен толыса түсетіндей. Қанша дегенмен, ашаршылық алқымнан алын, тынысымызды тарылтпа түсті. Бірақ адам баласы итжанды деген рас екен. Өлместің күнін көрін, кедейшіліктің кебін кисек те, жарық дүниеде жер басып жүргенімізге шүкіршілік еттік. Дәм-тұздары таусығандар өмірден өксік жұтып, бұл дүниеден озып жатты. Кірпігі қимылдап тірі қалғандар: «Күдайдың бір жақсы күні болар-ау» - деп үміт отын өшірмеді...

Менің анам орта бойлы, ажарлы кісі болатын. Жайдары жүзінен мейірім есіп, ұяндау жапарынан нұр төгіліп тұратын. Бала біткеннің бәрін өз баласындай жақсы көрді. Ата-бабаларымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын қолынан келгенше құрметтеп, сақтайтын. Аузындағы скі сөзінің бірі «ұят болмасын» деген сөз еді. Сондай-ақ өзіміз жарымай отырсақ та, қолы ашық болатын. Сол кезде үй-үйді аралап жүретін ашыққан адамдар көп-тұғын. Солардың кез келгені біздің үйге келе қалса, шенем бәйек қағатын. Олардың дорбасына түк болмағанда, жарты шыныаяқ талқан салып беріп жатқанын талай көрдім. Тіпті кейбіреулерінің аты-жөнін, шыққан тегін сұрастырып жататын. Кейде олармен мұңдасып, жылап қалатын кездері де болды. Әруағыңнан айналайын, асыл анам осындай ақ ниетімен біздерді ашаршылық құрсауынан аман алып шыққандардың бірі, бірегейі ғой...

Бір күні әкем жұмысынан көңілді оралды. Бұл жолы жүзі күлім қағып, арқасын кеңге салғандай болып тұрды.

- Отағасы-ау, бүгін көңілдісің. Не істеп келдің? Әлде көлденең табыс тапқансың ба?

- Мына тұрған табысты айтасың ба? Одан да зорын естін келдім.

- Айтсаңшы, біз де білейік.

- Ел жақтан жақсы хабар жетті. Елде тыныштық орнап, береке бола бастапты. Өкімет азық-түлікпен көмектеседі екен. Елгіншілікпен айналысатындарға тұқым таратыпты. Босқын болып кеткен қазақтардың алды ауылдарына қайта көшіп келінгі. Бұйыртыса, біз де ауыл жақты бетке аламыз...

Бұл жақсы хабар жанымызды жадыратты. Бірақ біржола көшіп-қонуға шамамыз жетпейтін тәрізді. Сондықтан ауыл жаққа бір қарыс жақындау мақсатымен Соқылықтан қоныс аударып, қалың

кыргыздың ортасына таман жақындадык. Айыр калпак киген агайындармен бірге ауыл тірлігіне қоян-қолтық араласып, көктемде жер жыртқысып, егін ектік. Жазда шөп жинап, дән бастырып, су суғардық. Күзде жиып-терінге қатыстық. Ең бастысы, бұл жерде аштыққа ұшыраған жоқпыз. Бір жылдай осында тұрып, ерте көктемде ата жұртқа көш керуенін түзедік. Қырғыз жерінде Лаха ағамыздың, Орал анамыздың, Жұмасай ініміздің сүйектері қала берді. Ешбір хабары болмай, жоғалып кеткен Күміс әкпемізбен де іштей қоштастық...

Дәм-тұз бұйырған қалғандарымыз елге табан тіредік. Қазіргі Көкқайнар ауылының шығыс бөлігіндегі төбелеу жерге көшіп алып, шағын күркеше тұрғызып алдық. Біреулер жертөледе, енді біреулер қабырғалары қамыстан тұрғызылған үйлерде тұрып жатты. Жетісінсушілік жағадан алып тұрғанда, үлкендердің жан бағып, бала-шағаны асыраудан басқа ойы болмады.

Сол жылы бұрынырақ құрылған артелдер таратылып, колхоздар құрыла бастады. Біздің колхоз «Бірінші май» - деп аталды. Елдің басы бірігін, күші қосылған соң шаруа да жүре бастады. Көшпелі елдің Көкқайнарға топтасуының өзіндік бір сыры бар сияқты. Біріншіден, Бішкекке апаратын күре жолдың бойы. Екіншіден, Сарыбұлақ, Үңгірлі тауларынан бастау алатын бұлақтар да Көкқайнардың маңынан Шу өзеніне қарай ағып өтетін. Сондай-ақ Көкқайнардың шығыс жағындағы ойпаң жерде шыңырау құдық бар болатын. Күре жолмен ары-бері қатынағандар осы құдыққа тоқтап, шөл басағын. Үшіншіден, сол кезде елді мекендерді нөмірлеп атайтын. Мәселен, Қордай бірінші, Успенровка екінші, Благовещенка үшінші, қазіргі Қонаев ауылы төртінші, Бірлік (Көктерек) бесінші, Гуляевка алтыншы ауыл саналатын. Осындай тұрмысқа жайлы жағдайлар басты назарға алынып отырса керек.

Сол жылы астық көп болды. Жиып-терін толық біткен соң, еңбек үлестеріне қарай колхозшыларға еңбек ақы ретінде бидай берілді. Шешемнің айтуы бойынша біздің үйге он екі шелек бидай бұйырыпты. Қанқа түскен бидай қазанға да түсті. Өмірімде бірінші рет қара көжеге тойғанымды ешқашан ұмытқан емеспін. Оның қара көже болатын себебі, ешкімде мал болмағандықтан ет, сүт қайдан болсын. Қатықсыз қара көже де кәдімгідей әл берді. Қазактың: «Қайғысыз ішкен қара көжеге де семіресің» - дегені рас болып

шықты. Бидайды тас диірменге салып, оны ұршықша айналдырып, ұнтақталған талқан етіп алатынбыз. Талқаннан қара көже дайындалатын. Бидайды қуырып та жейтінбіз. Бидай ұнынан шешеміз қазанға қатырма жасап беретін. Сөйтіп, қарнымыз аш болмайтын кезге де жеттік-ау, әйтеуір!

Уақыт өте бере жан-жаққа босып кеткен ағайындардың басы құрала бастады. Тірілері қайтты, өлгендері қалды дегендей, тіршілік жалғаса берді. Тау бөктеріндегі Үңгірлі, Сарыбұлақты мекендегендер төменге қоныс аударып, Көкқайнар деген колхоз пайда болды. Қырғызстанның Қарабалта өзенімен қабырғалас жатқан Ақсу өзенінің бойында Ақсу, Калинин және күре жолдың бойында Жданов колхоздары бой көтерді. Бұл шамамен 1932 жылдың аяғы мен 1933 жылдың бас жағы болатын.

Киерге киім, ішерге тамақ тапшы болса да, сол кездің адамдары айрықша ақжарқын, ынтымағы мықты болатын. Қолдарындағы барларын бөлісіп, бір-бірімен жан ауыртпайтындай әзілдесе беретін. Жоғарыда айтқанымдай, әкем жас кезінен аң-құс аулауды әдетке айналдырған екен. Сонау бір үзім нанға зар болған заманда Қаныбет әкем тұзақ құрып, аң-құс аулап, бүкіл ауылды аштықтан аман алып қалудың неше түрлі амалдарын қарастырғанын күні бүгінге дейін ауыл ақсақалдарының айтып отырғанын талай естідім. Өзім де әкемнің ауылдастарына көмектескенін көрдім.

Әкем тұзақ жасаудың нағыз шебері болатын. Ол жылқының құйрық жалын күзеп, оны кендірдің жібімен бірге өретін. Әр тұзақ 80-100 көзден тұрады. Сол тұзақтардың үш-төртеуін кешке қарай қамыс тоған мен қырдың аралығына желісін тарқатып, құрып тастайтын. Өйткені, қырғауылдар күндіз қырға жайылып, түнге қарай қалың қамыстың ішіне түнейтін. Ертесіне әкеме ілессіп, тұзақ құрған жерге баратынмын. Тұзаққа ілінген қырғауылдар көп болса, мен де оны көтеріп келуге көмектесемін. Кейде тұзаққа қоян да түсіп қалатын. Олардың кейбіреулері тұзақты тістерімен үзіп, шығып кеткендері де болды. Көбінесе олжалы оралатынбыз. Әкем ауылдың шетінен бастап, қолындағы қырғауылдарды бір-бірілеп әр үйге үлестіріп шығатын. Мұндай тірлікке ел де үйреніп қалады екен. Екі көздері төрт болып, Қаныбетті күтіп отыратындар да аз болмады. Ол құс аулаумен қатар балық аулаудың да әдістерін жақсы білді. Әкемнің осындай қамқоршы болғанын ауылдастары әлі күнге дейін

айтын отырады. Ол еңбеккер болумен бірге өнер десе ішкен асын жерге қоятын. Ақындығы айқын көрініп, жас кезінде серілеу болып өсіпті. Сонымен бірге ашаршылық жылдарында елге жасаған қамқорлығына байланысты болар, әкемді ауылдың үлкен-кішісі азап шақырып қойған атымен атамай, бәрі келісіп алғандай «баба» деп атап кеткен. Бәлкім, бұл елдің әкемізге деген сүйіспеншілігі шығар.

Кезінде Ұлы Отан соғысының ардагері Жапсарбайдың әкесі Болатқұл қариямен көршілес тұрдық. Жапсарбай қазір ауылда тұрады. Менімен кездесе қалғанда:

- Бабамның арқасында күнде тауықтың етін жеп жүрдік ғой – деп аузынан тастамайды.

- Жегеніңізді айта бермей, көргеніңізді де айтпайсыз ба?

- Бабамыз сегіз қырлы, бір сырлы еді. Ақындығы мен әншілігіне таңқалатынбыз. Әсіресе, «Маусымжан» - деген әнді қоңыр даусымен баяулатып, жиі айтатын.

- Иә, дұрыс айтасың. Мен де жақсы білемін...

Әкем жайлы ел ішінде айтылып жүрген әңгімелер көп. Оның қайсы бірін айта берейін...

1933 жылдың күзінде мен мектептің есігін ашып, бірінші сыныпқа бардым. Отыратын парта деген атымен жоқ. Екі шетке қатар қағылған қазықтарға ұзындау етіп, тақтай төселген. Орындық орнына да арқалығы жоқ тақтай қойылған. Мектептің өзі жер кепеден аумайды. Сонда да мұғалім сабақ беріп, балалар оны бар ынтасымен тыңдап отыратын. Бір сыныпта 1,2,3 сыныптың оқушылары бірге оқыдық. Сол кезде оқу үлгерімі жақсы оқушылар бір жылда екі сыныпты бітіретін. Ағам екеуіміз озаттар қатарына қосылдық. Жарты жылдан соң мұғалім мені екінші, ал Жұматай ағамды үшінші сыныпқа көшірді.

Атың өшкір ашаршылық менің балалық шағымның ұмытылмас күндерін осылайша ойран-топыр етті емес пе?! Сол кездегі көргендерімді айта берсем, ақ қағаз жетер ме екен. Содан бері табаны күректей сексен жыл өтіп кетсе де, ашаршылықтың азабын ұмыта алмай келемін. «Жазылмайтын жара жоқ, серішімейтін аза жоқ»- деген халық даналығына сүйеніп, бәріне шүкіршілік етемін – деп, абыз қария әңгімесін аяқтады.

БІРЛІКУСТЕМ АУЫЛЫНЫҢ АҚСАҚАЛДАР АЛҚАСЫНЫҢ ТӨРАҒАСЫ СМАЙЫЛОВ АЛТАЙ ҚАРИЯНЫҢ АШАРШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ЕСТІГЕН ӘНГІМЕЛЕРІ

Елге қамқор болған Бәкі бидің көрген азабы...

Алтай ақсақал Үңгірлі өзені бойында ұйымдасқан «Үңгірлі» колхозында 1940 жылы дүниеге келінті. Мен ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы қолдан жасалған ашаршылықтың неден болғанын ата-аналарымнан, туған-туысқандарымнан естігендерімді айтып берейін – деп, жетпістен асқан қария әңгімесін бастады.

- Өттең шіркін, сол кездің шындығын анықтап біз сұрамаппыз, ал олар да өздері бастарынан кешірген қуғын-сүргін, ашаршылықты түгел айтып берген емес. Өйткені, бұл туралы әңгіме қозғауға Кеңес өкіметі қатаң тыйым салса керек. Дегенмен, анда-санда үзік-үзік әңгімелерді олардың аузынан естіп қалатынбыз.

Менің білетінім, ежелгі дәуірде Үңгірлі кішігірім тау өзені, екі қапталындағы қыраттарды жарып өтіп, 30-40 шақырымдай қашықтықта жатқан Шу өзеніне барып құяды екен. Ал қазір өзеннің суы бұлақ болып ағады да, Шу өзеніне жетпей жерге сіңіп кетеді. Анықтап қарасақ, кезіндегі аққан арнасы сол қалпында жатыр.

Әкем Смайылдың айтуынша, ХІХ ғасырдың басында Үңгірлі өзені бойын жағалай Дулаттың төрт баласының бірі – Ботпайдан тарайтын Майлыбай аталары қоныстаныпты. Кеңес өкіметі орнамай тұрғанда өзеннің бойын жағалай әр ата өздерінің жақын ағайындарымен бірге тау қыраттарының ығына қыстау салып, аздық-көпті төрт түлік малын бағып, ынтымағы жарасқан ел екен. Сол тыныш жатқан жұрт Кеңес өкіметінің солақай саясатының арқасында аяқ астынан бір-біріне жау болып, ағайын арасы бүлініп шыға келді. Ел ағалары қуғын-сүргінге ұшырап, итжеккенге айдалды. Біздің Асау ата ұрпақтары ашаршылықтың алдында 30 түтін екенбіз. Алыс-жақын ағайындардың бізге қызыға қарайтын себебі, бір атадан 30 жігіт шығып көкпарды ешкімге бермейді екен. Сол зұлматты заманнан кейін 8 түтін ғана аман қалыпты. Үңгірлі жеріндегі Майлыбай елі Асау атадан тараған Бәкі бидің бақылауында әрі қамқорлығында болыпты.

- 1929 жылдың көктемінде ауылға өкіметтің 3-4 уәкілі, қайдан келгені белгісіз, сау етін келе қалды. Олар Бәкі бидің бар малын

ауылға айдап келіп, тізімге алып түгелдей тәркілеп алды. Келген уәкілдер Үңгірлі өзенінің бойында отырған барлық үйлерді аралап, бай-кедей демей бір тұяқ қалдырмай тәркіледі. У-шу болған елге де, көз жасын көл қылған бала-шағаға да, тіпті ауыл қарияларының жалынандарына да қарамай төрт түлік малды ортаға жинап, бірін қалдырмай тартып алды. Өкімет адамдары ауылдан шыққан біраз белсенділерді қосып алып, жиналған малды белгісіз жаққа айдап әкетті. Ел-жұрт не істерін, қайда барарын білмей шұркырап қала берді. Екі-үш күн өткеннен кейін тағы бірнеше уәкіл келіп, Үңгірлінің бір қойнауына бәрімізді жинап, қосшы-артелге бірігіп жұмыс істейсіңдер деп, киіз үйлерді көше қылып тіктірді. Арамыздан шыққан Досымбектің баласы Қарақойшы деген ағайын, өзі белсенділік көрсетіп елдің малын тартып алуға уәкілдерге көмектесіп жүр еді, бізге оны бастық етін сайлады. Ал Бәкі ағамызды елге қоспай, үйін таудың басына бөлек тіктіріп тастады. Осындай сойқанды көрген жұрт түңделетін жап-жаққа көше бастады. Мен де баламды алып, ешкімнің көзіне көрінбей, көптеген қиындықтарды бастан өткізіп қырғыз жеріне жеттім-ау, әйтеуір! Сол жерде бір орыспен танысып, соның қарамағында үш жылдай жалшылықта болып, әупірімден ашаршылықтан аман-есен шықтық қой. Қырғыз елінде біраз әл жинап алғаннан кейін ғана туған жерге қайтып оралдым – деген әкемнің әңгімесі есімде қалыпты.

Аштықтың дәмін татқан, қасіретін көрген Мәдімер ағамның да әңгімесін тыңдағаным бар.

- 1930 жылдың қысына дейін көше алмай қалған халық ашыға бастады. Малдан түгел айырылып, жасырып қалған азын-аулық азық-түлігі таусылған ел қайыршы бола бастады. Өзім көрген қасіреттің бірі – Бәкі бидің отбасы түгел аштықтан жап тапсырды. Бәкі ағамызды жаным күйзеліп, көзімнен жас сорғалап бір таудың қуысына анарып ешкімге көрсетпей, әрең дегенде жерледім. Өйткені, шаш ал десе, бас алатын уәкілдер биге көмектесуге де, тіпті, маңына жолауға да қатаң тыйым салған еді.

Көшпей қалған бірен-саран адам Үңгірлінің сай-сайын аралап талғажу ететін жаужұмыр деген өсімдікті теріп жеп, жан сақтады. Кейін білдім, Қаунақ деген кісі тасбақа, жыланды ұстап алып, суға қайнатты асып жеп, аман қалыпты.

Бір кездесіп қалғанда Ақшабайдың Мәлібегі де сол зұлмат жылдардағы өз көзімен көрген оқиғаларды айтып беріп еді.

Бішкек қаласының шетінде жан-жақтан көшіп келген бір ауыл қазақтар күнімізді көріп жаттық. Сол кезде мен 15 жаста едім. Мені атқа мінгізіп Шу бойындағы Қарақыршы деген жерде тұратын ағайындарға жұмсады, егер ашығын отырса бізге көшіп келсін деген хабарды жеткізуді тапсырды. Шу өзенін жағалай жүріп келемін, жол бойы шуап жатқан ел.

Қарасаң ұсқындарынан жан шошиды, көздері үңірейін ініне кіріп кеткен. Біреулері аяқтарын эзер көтеріп, ілбін келе жатса, ал көбісі жол шетінде құлап жатыр. Бастарын сәл көтеріп қол бұлған мені шақырады, оларға жақындамай алысырақ жүремін. Кейбіреулері орындарынан тәлтіректен тұрып, маған қарай ұмтылады. Бірақ әлсіз жандар бір-екі аттан барып, етпетінен құлап жатады. Бір жағынан, олармен сөйлесуге қорқамын, ал екіншіден, қанша аясам да аптықтан өлейін деп жатқан адамдарға көмек беруге дәрменсізбін. Жолға деп алып шыққан жүрек жалғауға ғана жететін тамағым таусылып, өзімнің де ашығып, әлсіреп келе жатқанымды бұл бейпаралар қайдан білсін. Жол-жөнекей Шу бойындағы қазіргі Еңбекші деген елді мекенде тұратын нағашымның жағдайын біле кетейін деп атғын басып бұрдым. Мені көріп, жылап жіберді. Жақында ғана нағашымның әйелі өліп, екі баласымен қалған екен.

Көзінен аққан жасты тоқтата алмай, қиналып былай деді:

- Қарағым, біздің халіміз нашарлады, мына екі баламен нәр татпағалы бірнеше күн болды. Орнымыздан қозғалуға шамамыз жетпейді. Осымен дәм-тұзымыз таусылатын шығар.

Мен не айтарымды білмей, сасқалақтап кетуге ыңғайлана бастап едім, сол тұста нағашым: «қуыс үйден құр шықпа» деп, орамалдың шетіне буылған талқаннан ауыз ти дегенше болмады, отырған екі бала атып тұрып орамалға жармасқанда аз ғана талқан жерге төгіліп қалды. Сонда балалар жерде шанылып жатқан талқанды етпетінен жата қалып тілімен жалағанда төбе шашым тік тұрды.

- Енді қош сау болып тұр -- деп, нағашым менімен жылап қоштасты. Кейін естідік, ол көп ұзамай балаларымен бірге ашаршылықтың құрбаны болыпты.

Зейнеп әкпемнің Бәкі би туралы естелігінен есімде қалғандарын тағы да айтып берейін – деп, Алтай ақсақал әңгімесін одан әрі жалғастырды.

- Зейнеп маған туыс болып келеді. Ол бала кезінде көргендерін былайша есіне түсірді:

- Біздің үй Бәкі атамыздың оң жағынан тігілетін, еншісі бөлінеген әкем бидің берген тапсырмаларын күн болсын, түн болсын бұлжытпай орындайтын ең сенімді адамы еді. Би атаны бүкіл ауыл құрметтеп, алдын кесіп өткен жанды көрген де, естіген де емесін. Ертегі-кеш үйінен адам үзілмейтін, онға жуық бие байлатып, келген қонақтарымен және ауылдастарымен бірге қымыз ішіп, әңгімелесіп отыратын. Бәкі бидің ерекше бір қасиеті адамды жаман, жақсы деп бөлмейтін, қарамағындағы малшы болсын, ауылдың ақсақалы болсын, тіпті жолаушы болса да өзі отырған үлкен үйге кіргізіп алып, олармен әңгіме-дүкен құрып, ерекше құрмет көрсететін.

Бәкі бие ел ағалары ауыл-ауылдардан келіп, елдің тұрмыс-тіршілігі, мал жайылымдарын және басқа да күнделікті қажеттіліктерін ақылдасып, шешіп отырған. Бала кезім көп мәселені түсіне бермеймін, сонда да анық білетінім Би атамызға көп адамдар келіп қысы-жазы алдын босатпайтын. Атаның әртүрлі мәселелермен келген ауыл ақсақалдарын, қонақтарды қабылдайтын он екі қанат ақ үйі болды. Шындығын айту керек, Бәкі бидің ауылдастарына, малшыларына, дау айта келген адамдарға, тіпті бұзақыларға да дауыс көтерін сойлегенін естіген де, көрген де емесін.

Үш баласы бар еді. Үлкен ұлы Баймағанбет атаның шаруашылығын басқаратын, оның отбасында екі жас баласы болды. Екінші ұлы Құлмағанбет те жақында ғана үйленген. Кіші ұлы Жармағанбеттің жасы сол кезде 15-те болатын. Ұмытпасам, 1930 жылдың жазына қарай ауылға бірнеше атты кісілер сау ете қалды, араларында қызыл-жағалы милиция да бар. Олар Би атамыздың бар малын ауылға айдан келіп, бірін қалдырмай есепке ала бастады. Өкіметтің уәкілдері бұнымен тоқтаған жоқ, ауылдағы бірлі-жарымды малы бар адамдардың да төрт түлігін түгелдей тартып алды.

Ауылдың іші у-шу болды да кетті, оған қарап жатқан уәкілдер жоқ, ауылдан шыққан белсенділерді қосып алып, бар малды ортаға жинады. Бұл аз болғандай, Бәкі биді алдарына салып айдан кетпекші

болды. Жиналған ел-жұрт Би атаны ортаға алып, оларға жол бермей қорғап қалды. Осы кезде Атаның жасы 80-ге толып қалған еді. Халықтың наразылығынан сескенді ме, әлде қарияның жасына қарады ма, әйтеуір қамаққа алмайтын болды. Сонда уәкілдердің бірі айқайлап:

- Сендердің тілдерінді алып, бұл байды осында қалдырамыз, бірақ ешкім оған көмектеспейтін болсын! – деді де, тартып алған малдың бәрін алдарына салып айдан әкетті. Олардың ішінде кешегі біздің малшылар да, арамыздан шыққан ағайындар да болды.

Төрт түлік малмен күн көріп отырған ел 1930 жылдың күзіне қарай тоз-тоз болып, ашыға бастады. Кейін білдім, Бәкі ағамыз бүкіл бала-шағасымен бірге аштықтан қайтыс болыпты. Сол кезде бала болсам да, өзім көрген осы оқиғаларды көкейіме түйіп, күні бүгінге дейін ұмыта алар емеспін – деп, Зейнен әкпем қинала әңгімесін аяқтады.

Қазақстан журналистер одағының мүшесі Мәкен Уәктегінің әкесінен ашаршылық кезіндегі Новотроицкі селосындағы балалар үйінің жағдайы туралы естіген әңгімелері

- Менің әкем Уақов Жүмәділ Отарбайұлы 1921 жылы 25-мамырда дүниеге келіпті. Отызыншы жылдардың ашаршылығында ата-анасынан, Әлия, Мәрия атты бауырларынан айырылып, тұл жетім қалғандықтан Шу ауданының орталығы Новотроицкі (қазіргі Төле би) ауылындағы балалар үйінде тәрбиеленеді. Әкемінің сол бір зұлматты кезеңдерді мұңая еске алған сәтіндегі естелігінің есімде қалғаны:

- Ашаршылықтың сәл алдында ғана ашылған балалар үйінің жағдайы өте нашар еді. Тамақ жағы жетіспейтін. Тәрбиеленушілер арасында жұқпалы аурулар да тарай бастады. Сол кезде оларға беретін дәрі-дәрмек те жоқтың қасы. Тамақтың кемдігінен және ауру жұқтырып алған балалар әлсіреп, денсаулықтары нашарлап кетті. Таңертең ұйқыдан оянған кезде жанымызда жатқан баланың өліп қалғанын көріп, төбе шашымыз тік тұратын. Бірге-бірге бұған да санамыз көндігін алды. Қайтыс болған балаларды таңға жуық үлкендер арбаға тиесіп әкетіп жататын. Босаған орындарға көшеде,

далада қаңғырып жүрген аш-жалаңаш жетімектерді алып келетін. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, әсіресе, 1930-1933 жылдары қазақ жерінде жетім балалар көбейіп кетті. Себебі, малдан айырылған ел аштыққа ұшырап, көптеген отбасылар бірі қалмай қырылып қалды. Ата-анасынан айырылып, тірі қалғандары көше кезіп, тамақ іздеді. Сондайлардың бірі – мен болдым ғой. Ашаршылықтың кесірінен үйіміз түгел опат болды, тек мен ғана тірі қалып, балалар үйіне қалай тап болғанымды білмеймін.

Жоғарыда айтып кеткенімдей, балалар үйінің де жетісіп тұрған жері жоқ. Шындығы сол, қарнымыз тамаққа тоймай, жан сақтау үшін амалсыздан дүкендерді жағалайтынбыз. Аз ғана тиын-тебен жинастырып, бес-алғты бала түске таман азық-түлік сататын дүкенге кіріп, сатушыны алдаусырата қалқалап бір баланы бос жәшіктің астына қалдырып кететінбіз. Түстен кейін дүкен ашыларда тобымызбен келіп, баланы да, оның тығып қойған тамағын да қыснақтан босатып алып, бір-скі күн мәрс-сәрс болатынбыз – деп, баршынын менен жасырмайтын. Мойынқұм ауданы Бірлік ауылының тұрғыны болған Серкебай ақсақал да менің әкеммен бірге Новотроицкідегі балалар үйінде тәрбиеленіпті. Кездесіп қалғанымда балалар үйінде болған бір оқиғаны айтып беріп еді:

- Жүмәділге қарағанда жасым кішілеу болатын. Аты-жөні есімде жоқ, еңгезердей орыс жігіті әлімжеттік жасап балалардың наны мен тамағын тартып алып, күн көрсетпейтін. Одан бәрі де жасқанатын. Жүмәділ әбден ашынған болуы керек, бір күні әлгіні «жекпе-жекке» шақырды. Менменсіген дәу шағын денелі Жұмакеңді менсінбей, бірден атын ұрамын деген оймен жайбарақат ұстаса кеткенде қос аяғы аспаннан келіп, содан бастап өзінен жасы кіші балаларға күш көрсетуді доғарды – деп, еске алатын.

Әкем Ұлы Отан соғысы басталысымен Солтүстік Кавказ майданындағы барлау бөлімінде қызмет етеді. Жаудың әуе күштерінің күшія белгілерін алдын-ала біліп, оларды алдап қондырып алып, ұшқындарын тұтқындап, ұшақтарының крест белгісінің орнына бес жұлдыз салып, Кеңес әскери күштерінің құрамына өткізіп отырған. Жүмәділ әкемнің сұраныл жылдары ерлікпен шайқасқанын, сол кезде берілген бірнеше орден-медалдарынан көруге болады. Елге оралған соң Төлсібекқызы Жамалмен отау құрып, бейбіт еңбекке

кіріседі. Екі ұл мен бес қыз тәрбиелен өсіріп, 1985 жылдың қарашасында ауыр науқастан қайтыс болды.

Ашыққан елге араша түскен Нұрман би

Кеңестік жүйенің XX ғасырдың 30-жылдарында қолдан жасаған ашаршылығы қазақ еліне орасан зор апат әкелді. Қазақ халқы миллиондап қырылды, тірі қалғандары Қытай асты, аштықтан аман қалу үшін түбі бір қырғыздардап пана іздеді. Әділдігін айту керек, айыр қалнақты ағайындар қазақтардың сағын сындырмады. Сол кезде бала болған, қазіргі егде тартқан қариялардың ата-аналары қырғыз елінде жүріп, бала-шағасын, туған-туыскандарын аштықтан аман алып қалуға жанталаса әрекет еткенін күні бүгінге дейін естеріне алып отырады. Тарихтан белгілі, Тұрар Рысқұловтай қазақ халқының асыл азаматтары аштықтан қырылып жатқан халқына араша түсіп, Сталиннің қаһарынан қаймықпай ашық хаттар да жазған. Дәл сол аласапыран, қиын-қыстау кезеңде ауылдастарын аштықтан құтқарып қалған, көптеген отбасыларына қамқорлық көрсеткен азаматтардың жер-жерде болғанын көнекөз ақсақалдар айтып отыратын. Сондай жаңы жомарт жандардың бірі - Әділбайұлы Нұрман би Шу өңіріндегі ашаршылықтың азабын тартқан елге қолынан келгенше көмек көрсеткен.

- Өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдары Момын деген бақуатты өзбек мыңғырған малымен біраз елге жұмыс тауып беріп, ас-суымен қарайласып отырған, - деп еске алады Төле би ауылының тұрғыны, еңбек және соғыс ардагері Орынтай Үстаев ақсақал.

- Нұрман жас кезінде Момын байдың іс басқарушы қызметінде жүрген, оған жем-шөп дайындапқан, малдарын Бішкек, Қарабалта базарларына сатқызып, ауылдастарын қажетті киім-кешек, азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырған.

Кеңес өкіметі орнағаннан соң, Момын бай өз еркімен бар малын ұжымға өткізіп, сол кезде Шу өңірінде жаңадан ұйымдастырылған «Сталин» колхозына бастық болып сайланады. Кейінірек 1929 жылы

Момынның қалған малдары тәркіленіп, өкіметтің қудалауына ұшыраған бұрынғы бай өз басына қауіп төнгеннен кейін Тәжікстанға өтіп кетеді. Алайда Момын бас сауғалап алысқа кетіп қалса да, кезінде бірлесіп елге қамқорлық жасаған Нұрманмен қарым-қатынасын үзбей, хабарласып тұрған. Қазіргі уақытта байдың ұрпақтары Шу ауданында өсіп-өніп жатыр.

Осы тәркіленген үш-төрт мыңдай қой мен ірі қараны Нұрманның өзі бас-қоз болып бақтаныллармен бағуды қолға алады. Әрине, ел ұжымға (колхозға) біріккеннен соң, Кеңес өкіметі Нұрманға бұл шаруашылықты сеніп тапсырса керек. Ашаршылық кезінде ел жан сауғалап көршілес Қырғызстан мен Өзбекстанға қарай жосылып көше бастағанда Нұрекең ауылдастарының басын қосып құмның ішіндегі «Қыз қашқан» деген жерде таңжылмай отырады. Ағайын-туыстары, ауылдастары қой бағып, еңбекпен күнін көріп, Нұрманның бастауымен қиыншылыққа төтеп береді. Сонымен қатар, бір тамағының қамы үшін жан сауғалап босып жүрген ашыққан адамдарға да қой-ешкі, сиырларын, бие-түйелерін түңделетіп сауып, қоян, қырғауыл аулап, көже дайындатып, ыстық ас ұйымдастыруды қолға алады. Нұрманның осындай жақсылығын көре алмаған кейбір ағайынсымақтары «колхоздың малын сауып, өз бас пайдасына жарағын отыр» - деп жоғарыға арыз жазғанын қайтерсің. Тексерушілер жан-жақты зерттеп, мән-жайға қаныққан соң, Нұрман ақсақалға ешқандай кінә таға алмаған. Қиын-қыстау кезеңдерде елге қамқоршы болып, ауылдастарын аштықтан аман алып қалуға бар күшін салған әрі ақылшысы болған Нұрманды ауылдың үлкен-кішісі би деп атап кеткен.

Шамамен, 1906-1907 жылдары болуы керек, Нұрман бидің інісі Шатырқұл жолдасымен Шымыр еліндегі Шінәлі байдың немере қызын алып қашып келіпті. Ол «қой аузынан шөп алмайтын» өте момын екен, өзін ұнатып қалған қыздың қайрауына қарсы тұра алмай қалса керек. Қыздың артынан қырып-жоярдай қамшы үйіріп, әзірейілдей қуып келгендерге Нұрман «кұлдық, құлдық» дей беріпті. Сонда қуғыншылардың бірі:

- Өй, жігіттер, Нұрманның «кұлдық, құлдық» дегені, қазақтың ата салты емес пе? Ұсынған басты қылыш та кеспейтінін білесіңдер, ашуларыңды басыңдар, егер қыз өз еркімен сүйген жігітіне келген болса, шу шығармайық – деген екен.

Қуғыншылардың аяғы басылып, ауылдарына келін барлық болған жайды Шінәлі байға баяндайды. Осыдан соң қыз алып қашқан елге байдың өзі аттанады. Шәй үстінде Шінәлі бай:

- Нұрман, сенің бауырың біздің ауылға келін, бұзықшылық істеп кетіпті. Осы жөн бе, қарағым? дегі.

Сонда би тұрын:

- Құп тақсыр, қазір – деп, сыртқа шығып кетеді де, дір-дір етін қорқып тұрған Шатырқұлды жағасынан сүйреп әкеледі.

- Сіздің ауылға «тентектік» жасаған осы бала. Бұған адам емес, бөтен ит байлап берсе де, қауып аймақ момынның момыны екенін көріп тұрсыз. Осы бұзықшылық бізден емес, сіздің немереңіздің өзінен болды-ау – дегенде, Шінәлі бай:

- Апырмай, солай ма еді? – деп, сөзден тосылыпты...

Қазіргі кездегі ауыл қарияларының айтуынша, Шінәлі жомарттығымен елге танылған кісі болған, жоқ-жетім, жетім-жесір, кедей-кепшіктерге қарайласып отырған. Ауылының маңынан өтіп бара жатқан жолаушылар ат басын бұрмайтын болса, оларды шақыртып алып:

- Сендер неге сәлемдесің, қонақасын жеп, қона жатпайсыңдар? – деп малын сойдыртын, тамақ астыртын, осылайша қонақтарына сый-құрмет көрсеткен.

Бірде байдың немересі жүгіріп келін, өзінен басқа ешкімнің тақымы тимеген боз жорғасын бұрын есігінде жүрген, кейін ауыл белсенділерінің біріне айналған әнербақан Шөпеттің атты мінін, шауып жүргенін жеткізгенде :

- Оған ешнәрсе демеңдер, жаман Шөпет боз жорғаны не қылып, оны мінігізін, шаптырған Қүдірет қой! Қүдіретке қарсы келмеңдер, - деген екен жарықтық Шінәлі.

Шөпет сияқты ұрда-жық белсенділер халыққа қарайласып қамқоршысы болған, Шінәлідей бақуатты мырзаларды қудалуға ұшыратып, көпшіліктің жан азығы – малдарын тәркілетіп жүрдей қылғаны ащы шындық. Соңы қаралы нәубетке ұласып, қазақ халқының үнтен екісіне жуытын «қара шыбындай қырап» зұлматты ашаршылыққа ұрындырды. Осындай «шап ал десе, бас алағын» әңгідіктердің қармағына іліккен Шінәлі бай мал-мүлкінен айырылып, Шу стансасынан ітжеккенге айдаларда құдай қосқан құдасы Нұрман бір түйесін арнайы сойып, үйгілген басын сыбағасымен қоса апарып

берін, шығарып салады. Қылышынан қан тамған Кеңес өкіметінен ескенбей, «халық жауын» шығарып салуға баруының өзі үлкен ерлік емес пе? Сонда Шінәлі көзіне жас ала тұрып:

- Нұреке, пейіліңе рахмет, әбден ризамын! Жаратқанның шапағатына бөлен, ұрпағыңмен мың жаса! Біз енді бұл жалған өмірде кездесе алмастыз, жолығатын жеріміз пейіштің төрі болсын, - деп аттанған екен.

- Баяғыда Түлкібастан қоныс аударғанымызда осы маңдағы «Қыз қашқан» құмын мекен еткенбіз. Ол біздің ата-қонысымыз саналады, - деп Шу ауданындағы Төле би ауылының қадірлі қарияларының бірі Жаркынбек Құлжанысов ақсақал әңгімесін одан әрі жалғастырды:

- Нұрман бидің менің әкемнен бір жас үлкендігі бар еді. Денесі шағындау болғандықтан келіндері «кішкене би жәкем» дейтін. Өте зерделі кісі еді, шежірені жақсы айтатын. Осы өңірдегі елдің бала-шағасына дейін бәрін жіктен, саралап беретін. Сонымен бірге ел арасындағы келіспеушілік пен дау-дамайды әділдікпен шешіп отыратын. Оның әсіресе, ашаршылық жылдары елге жасаған жақсылығы ересен. Әкем айғын отырушы еді, бірде елге танымал Атай молда аштықтан жағдайы келіспей жолға шығып кетеді. Әл-дәрмені құрып, бір сексеуілдің қолөңкесінде бұратылып жатқанда, Нұрман би үстінен түсіп қалыпты:

- Ассалаумағалейкум, молдаке, сырқаттанып жатырсыз ба? – деп амандық сұрағанда, енді аман қалатынын сезген Атай қария:

- Қарағым Нұрман, сенің келетініңді біліп едім – деп, кемсеңден қоя берген көрінеді.

Нұрекең әбден әлсіреген Атай молданы сүйемелден атына мінгізіп, үйіне әкеліп бір ай шамасы бағып-қаққан екен. Атай ақсақал менің туған нағашым, яғни анамның ағасы еді. Өзі тақуа әрі өте білімді молда болатын. Таңқаларлығы тағы бар, тамақты таңдап, талғап ішетін. Қарияның ауылдастары, көрші-қолаңы: «Атай молда тамақты шұқын жейді деуші еді, тамақты апырып-жапырып жейтін болыпты, аштық не істетпейді десеңші» - деп таңданысыпты.

Нұрман бидің Тойлыбай деген үлкен баласы екі жүздей түйе бағатын. Түйенің шұбаты ем, бір жағы тамақ, өте қою болады. Нұрман аштықтан шұбырған елдің өз үйіне бір соқпай кетпейтінін білгендіктен, түйелерін уақытымен сауын, шұбатын дайындапты отырады екен. Шұбат ішін, көжеге тойып, тынығып, әл жинап

алғандарға жол азығы – құрт-ірімшік беріп жолға шығарып салып, келесі жолаушыларды күтетін болған.

Нұрман бидің осындай жомарттығы, парасаттылығымен қатар көріпкел, әулиелігі де болған көрінеді. Оған Шудағы Абай атындағы ауылдың тұрғыны Амантай Бекмолдаұлының мына бір естелігі куә:

- 1968 жылы Луговойдағы (қазіргі Т.Рысқұлов ауданы) мал-дәрігерлік техникумда оқитынмын. Жазғы капикулда Нұрман биге жолығып қалдым. Жөн сұрасқаннан кейін, әңгіме бағыты ауа райына ауысты.

Сонда ол:

- Он алты жастағы бала болсам да әлі ұмытқа қойған жоқпын. 1896 мешін жылы ала жаздай жаңбыр жаумай, аңызак жел тұрды. Қыста қар ерте әрі бірден қалың түсіп, аяз қатты қысты. Соңы жұтқа ұласып, мал қырылып, ел-жұртқа өте ауыр тиген еді. Мен көре алмаспын, өздеріңнің көздерің жетеді. Дәл биылғы мешіннің көктемі мен жазы да соя 72 жыл бұрынғы жұтқа өте сәйкес келіп тұр. Аман болсаңдар көресіңдер, түйенің қара санынан асатындай қар жауып, қақаған аязымен елге айтарлықтай ауыртпашылық әкеледі -- деді.

Мен іштей сенс қоймадым. Бірақ, Нүрекең әулие екен. Өзі алдына айтақанындай, көп кешікпей 1968 жылдың тамызында 88 жасында Нұрман ата дүниеден озды. Ал, 1968-1969 жылғы қыстың қандай болғаны қалың көпшілікке белгілі...

Нұрман бидің еліне жасаған жақсылығы жетерлік. Елге қамқоршы болып, ондаған жылда қой санын 3-4 мыңнан 60 мыңға жеткізген. Жасы ұлғайған шағында түйе бағып, түлік төресінің көбеюіне тікелей атсалысқан. Мал санын көбейтіп қана қоймай, халқының кәдесіне жаратқан. Ағайын-туыс, құда-жекжаттарының арасында ғана емес, ел-жұртына айрықша сыйлы болғандықтан Нұрман биді бүгінде Шу өңіріндегі Төле би, Абай, Мойынқұм, Ақтөбе, Жиенбет ауылдарының көнекөз қарттары аса бір ризалық сезіммен еске алып отырады.

Қалың жұртшылықтың, Шінәлі құдасының «ұрпағыңмен мың жаса» деген батасын періштелер қабыл алған болу керек, бүгінгі күні Нұрман бидің 80-нен астам бала-шаға, немере-шөберелері өсіп-өніп, оның армандаған, бірақ аяқтай алмай кеткен игі істерін жалғастыруда.

ТӨЛЕ БИ АУЫЛЫНЫҢ ҚАДІРЛІ АҚСАҚАЛЫ ҚҰЛЖАНЫСОВ ЖАРҚЫНБЕКТІҢ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КӨРГЕНДЕРІ

Сол бір ауыр жылдардың ауыртпалықтары

Жарқынбек қария 1923 жылы тамыз айында Шу өңіріндегі Жиенбет ауылында дүниеге келінгі. Жас кезінен білімге құлштар болып, заман түзеле бастағанда Жақаң зооветеринарлық техникумды бітіріп, Көктерек ауданындағы ветеринарлық учаскенің бастығы болып тағайындалады. Содан соң аудан орталығы Бірлік ауылында партия ұйымының хатшысы қызметін атқарады. Партия ұжымында 35 коммунист болған екен. Зейнет жасына жақындағанда сол аудандағы Кеңес (қазіргі Айдарлы ауылы) колхозының бастығы болып сайланады.

Елде жаншай ашаршылық басталған кезде мен 7 жаста едім – деп бастады Жарқынбек қария әңгімесін.

- 1930 жылы біздің тұрған жерімізде «Сталин» колхозы ұйымдастырылды. Елдің төрт түлік малын түгелдей тәркілеп, колхозға берді. Негізгі күнкөрісі малынан айырылған халық аштыққа ұшырай бастады. Колхоздан ашығып жатқан елге ешқандай көмек болмады. Біздің де жағдайымыз қиындағанын соң, әкемің інісі Әлімбай отбасымызды Новотроицкі ауылына көшіріп әкелді. Шу өзенінің жарқабағына кішкене ғана күрке тұрғызып алдық. Аздап жинаған азық-түлігіміз таусылып, не малымыз жоқ, қалай күн көрерімізді білмей күйзеліске түстік. Новотроицкі ауылында да жегісін тұрған ешнәрсе жоқ екен. Үйден шыға қалсаңыз, ағаштың көлеңкесінде, көнселердің бойында көздерінің нұры кетіп, ісіп-кеуіп, әлсіреп жатқан адамдарды, әсіресе, теңкііп өліп жатқандарды көріп, төбе-шаным тік тұратын. Олардан шошып ауырып қалған күндерім де болды. Бұдан кейін шешем мені сыртқа шығармайтын болды. Бала емесің бе, сонда да болса үйден шығып далада ойнағым келеді...

Кейін білдік қой, қазақ халқының біртуар ұлдарының бірі Тұрар Рысқұлов өз басына төніп тұрған қауіптен тайсалмастан, 1933 жылы 9-наурызда Сталинге жазған хатында:

« - Шу ауданының орталығы Новотроицкі селосында күн сайын 10-12 қазақ өледі, сондай-ақ ауданнан қазақтардың көпшілігі кетіп қалған» - деп шындықты ашын көрсетіпті.

Әкем Шу стансасындағы теміржол бойына жұмыс табылып қалатын шығар деп жиі баратын, бір күні өңі-түрі адам шошырлықтай болып үйге жетіп келгенде, үй ішімізбен: мен, шешем, әкнем Ракила үшеуіміз үрейлене қалдық. Сөйтсе, теміржол бойын аралап жүріп, бір сұмдыққа кездесіп қалыпты. Баснапаға ұқсас үлкендеу бастырма астында ондаған адамдар аштықтан әл-дәрмені таусылып, қозғалуға шамасы келмей жерде жатыр екен. Айналасы ластанып кеткен, былғаныш, сасық. Барлық жерде шашыяған сүйектер, жыртылған киімдердің арасында өліктер жатыр. Кеудесінде аздаған жаны бар бір адам өлген адамның жамбасындағы қар етін кескілен, абайсызда осы жерге тап болған әкеме де назар аудармаған.

Күні-түні жұмыс іздеп табанынан таусылған әкем Қырғызстанға кетуге мәжбүр болды. Сол кеткеннен мол кетті, қайтып елге оралмады. Сөйтіп, бүкіл халықтың басына түскен, қолдан ұйымдастырылған ашаршылық мені де әкемнен айырды.

Күніміз шешем мен әкнеме қарап қалды. Әлі есімде, 1931 жылдың қаңтар айында қақаған қыстың ортасында шешем ағаштың түбірін шауып алып, базарға анарын сататын. Отынды алдап алып, ақшасын бермей кететіндер де кездесіп қалады екен. Әкнем болса пойыздағы вагондарды аралап, қайырымды адамдардың арқасында бірде бар, бірде жоқ дегендей, әйтеуір нан тауып жүрді. Десек те, ініміз екеуміз аштыққа шыдай алмайтындай халге жеттік. Шешем байғұс, шырындап бізді аштықтан аман алып қалуға жапталасты. Сол кезде Новотроицкі ауылында аш-жалаңаш жүрген жетімдерге арналған балалар үйі бар болатын. Амалсыздан күннен күнге әлсіреп бара жатқан ініміз екеумізді шешем 1931 жылдың қысында балалар үйіне тапсырды. Осындай қиыншылық заманда балалар үйінің жағдайы да мәз емес екен, тамақ жағы жеткіліксіз, бұл жерге әкеліп жатқан балалардың ішінде жұқпалы аурулармен ауырғандар да көп болыпты. Інім өте жас болғандықтан, кінкештайлардың арасына қосып жіберді де, мен біраз уақыт оны көре алмадым. Осы жылдың көктеміне қарай болуы керек, бір күні шешем келе қалды. Бізді алып кетуге келген екен. Тәрбиешілер осыдан біраз бұрын Бобек інімің

өліп қалғанын есірткенде, шешем зар еңіреп жылап, көзінің жасы етегіне толды.

Сонымен отбасымыз тоз-тоз болып, әкем бала-шағасын асыраудың қамымен қырғыз еліне кетсе, балалар үйінен шыққаннан кейін шешем екеуміз байырғы мекеніміз Жисенбет жеріндегі жаңадан құрылған Мойынқұм колхозына келдік, ал әкімем сол Новотроицкідегі күркеде қалды.

Қайда қарасаң да, қырылып жатқан халық. Келген ауылдағы әр дуалдың жанында екі-үш адамнан өліп жатқанын көріп, жүрегіміз езіліп, көзімізден қалай жас шығып кеткенін сезбедік. Бір ағаштың түбінде кірпішешенді қайнатып, пісіріп жеп жатқан екі адамды көзіміз шалып қалды. Ауылға кіреберісте бірнеше адам өлгендерді арбаға лақтыра салып, ауылдың шетіне қарай алып кетті.

Сол кездегі құрдастарым сияқты мен де 12 жасымнан қара жұмыс істедім. Аштықтан өлмес үшін шешеме көмектесіп, күзгі жиындарынан кейін масак тердім, соканы өгізге де, атқа да жегіп алып колхоздың жерін жыртуға бір кісідей көмектестім. Шөп шауып, шөмеле салдық. Біраз уақыт ұстаханада істеп, темір қыздырып, көрік бастым. Қазіргі Баласағұн ауылының маңындағы Тоқташ деген елді мекеннен өгіз арбамен Шу стансасына бидай тасыдық. Өйткені, 1930-1940 жылдары егін шаруашылығымен айналысатын ұжымдар сол жерге шоғырлалған еді. Өгіз арбалармен қап-қап тасыған бидайды стансадан пойызға салып, біз білмейтін жаққа жіберіп жататын. Одан елге бір түйір дән бермейтін, халық қалған-құтқан масакты теріп күнін көріп жүрді. Астық алып келе жатқан өгіз арбаларды екі жағынан қаумалап, милиция қырағы күзетіп отыратын.

Аз ғана сауаты бар немере ағам Әшімбайды Шымкент қаласына колхоз басшыларын дайындайтын 6 айлық оқуға жібереді. Оқудан келгеннен соң, ағамның әкесі қайтыс болып, ғасырлар бойы қалыптасқан халқымыздың салт-дәстүрі бойынша арулап, жаназалап қарияны ақтық сапарға шығарып салады. Әне-міне, «Сталин» колхозына бастық болайын деп тұрғанда, жергілікті шолақ белсенділер бұл дүниеден озған әкесіне құран оқытып, жаназалап қойды деп ағамның үстінен арыз жазыпты. Сөйтіп, ағам Кеңес өкіметінің «жаңа тәртібі бойынша» колхозды басқаруға жарамай қалған екен. Әшімбай ағам еңбекқор адам еді, ешнәрсеге қарамай, намыстанбай колхоздың қара жұмысына кірісіп кетінті.

Кейін Кеңес өкіметінің әртүрлі қызметтерін атқарып жүргенімізде, өзіміздің басамыздан өткен ашаршылықтың зардаптарын айтуға батылымыз жете бермейтін. Өйткені, зұлмат жылдардың ақиқатын ашуға кеңестік билік қатаң тыйым салған еді. «Дін – ашын» деген ұғымды құлағымызға құйып, сонау ертедеп келе жатқан, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын ұмыттырып жіберуге кеңестік идеология бар күшін салды емес пе? Тек еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана, қазақ еліндегі XX ғасырдың 30-жылдарындағы адамзат тарихындағы ең қасіретті апаттың себептері мен зардаптары ашық айтыла бастады. Бұған да шүкіршілік етейік – деп, 91 жасқа толған қария әңгімесін аяқтады.

90 ЖАСТЫ ЕҢСЕРГЕН БІРЛІКУСТЕМ АУЫЛЫНЫҢ ТҰРҒЫНЫ, КЕЙУАНА ЖАҚЫПБАЕВА ГҮЛБАРШЫН СОЛ ЗҰЛМАТТЫ ЖЫЛДАРДЫ БЫЛАЙША ЕСКЕ ТҮСІРЕДІ

Ашаршылық жылдарындағы қырғыз ағайындардың камқорлығы

- Біздің аштық апатынан аман қалуымызға себепкер болған қырғыз ағайындар екенін ешқашан ұмытуға болмайды. Қазіргі балаларым мен немерелеріме үнемі айтын отырамын. Жаңа өкіметтен көп жақсылық күттік, бірақ үмітіміз ақталмады. Менің 7 жасқа толған кезім, шамамен 1932 жылы болуы керек, алдында ғана өкіметтің уәкілдері бай, кедей деп ажыратып жатпай, барлық малымызды тай-тұяғымызға дейін бірін қалдырмай тартып алғаны анық есімде қалыпты – деп, көңгі көрген ана әңгімесін одан әрі жалғастыра берді. Жеке шаруашылықтарды ұжымдастырумен бірге бүкіл елді бір жерге жинап қоныстандырады екен деп естіп жаттық, бірақ бізге ешкім нақты қандай жағдай болатынын түсіндірген жоқ. Бізде мал да, жан да ортақ болады екен деген ұғым қалыптасты.

1932 жылдың аяғына қарай жағдайымыз күрт нашарлады. Аштықтың азабын көрген адамдар өздерінің туған жері Үңгірліні тастап, жақындағы қырғыз еліне қоныс аударғаны былай тұрсын, сонау Қытай мен Моңғолияға да көшіп кеткен кейбір ағайындарды да

кейін бийдик. Үңгірлі өзенінің бойында бұрыннан тұрып келе жатқан қоныстарында қалған ағайып-туыстар сары тышқан аулап, тасбаканың етін жеп, саңырауқұлақ теріп өлместің күнін көріп жатты. Қанша десек те, аш-жалаңаш қалған жандардың ішінен күніне бірден-скіден өліп жатқандарын көмуге әлсіреген туысқандарының шамасы әрең-әрең жетті. Олардың тек мәйіттің бетін жабуға ғана күші келді. Бір шөмеле тонаннан бір уыс бидайды теріп алып, талғажу ету бізді аштықтан құтқара алмады. Сол кезде колхозда өсірілетін майлы дақыл, күнжіттен алынған май да тамақ болуға жарамды. Қысы-жазы, тәркілеуден жасырып қалған, бірлі-жарым қой-ешкінің сүтін қорек еттік. Күндіз-түні анадан – мынадан таңқан қара көжемізді, бидай көжемізді өкіметтің шолақ белсенділерінен тығып ішетін болдық. Ойткені, кеңестік уәкілдер үйге баса-көктеп кіріп, ішіп отырған тамағымызды тартып алады немесе «халық жауысың» деп, абақтыға айдатып жіберу оларға түкке тұрмайтын еді. Бала болсам да есімнен кетпейді, екі-үш күн нәр таппай аш жүргеніміз...

Шу өзенінің бір сағасы Үңгірлі өзенінің бойында колхоз құрамыз, көше саламыз деп, 1932 жылдың қақаған қысында өздерінің жылы қыстауларында отырған ел-жұртты бір жерге жиілеп, киіз үйлерін қатар-қатар көше еткізін тіккізді. Кеңес өкіметінің адам баласына жат солақай саясатының барысында халықты күштеп ұжымдастыру қолға алынып, жергілікті биліктің белсенділері көпшілігі елдің күнкөрісінің жаңғыз ғана көзі – қолындағы малын зорлықпен жиілеп алып, колхозға біріктірді. «Үңгірлі» колхозынан аштыққа ұшыраған елге ешқандай көмек болмады. Үңгірліде отырған елдің көпшілігі берекесі қашып, тоз-тоз болып қаңғырып кетті. Тәркілеуден қалған бірлі-жарым малдарын тағы да тартып алып, ет, май, жүп, астық жоспарларын артығымен орындатты.

Осындай азапқа шыдай алмай, 1933 жылдың ерте көктемінде айыр қалнақты ағайындардың еліне жол тарттық. Жол-жәнекей көргеніміз, жолдың шетінде өліп жатқан адамдар, олардың арасында балалар да бар. Бірлі-жарым біз сияқты қырғыз еліне бет алған жандар болмаса, еш жерде тіршілік иелері көрінбейді. Сонымен күн демей, түн демей он күндей жүріп, қырғыз жеріне арып-ашып әрең жеттік. Бұл елде біздің елге қарағанда жағдай біршама жақсы екен. Азық-түлігіміз таусылып, соңғы екі күнде аш болып келген отбасымызға қырғыз ағайындардың жандары ашып, тамақ бергенін

ешкашан ұмытпаймын. Әлдепін алғаннан кейін оларға жалданып, үлкендер жұмыс істеуге кірісін кетті. Сөйтіп, қырғыз елінде күнімізді көріп жүріп, аштыққа ұрынған жоқпыз. Елге үш жылдан кейін ғана оралдық.

95 ЖЫЛ ӨМІР СҮРГЕН БҰҒЫБАЙ АТАНЫҢ 1930-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ БАСЫНАН КЕШІРГЕН ОҚИҒАЛАРЫ

Есімде қалды ауыр жылдар

Мен отызыншы жылдары оң-солымды танып қалған он жастағы бала кезім еді. Сол кезде біздің ауыл шөбі шүйгін, ауасы таза, жері шұрайлы Шу алқабындағы Шу-Іле тауларынан бастау алатын ағысы қатты тау өзені Кербұлақтың бойында болатын. 1929 жылдан бастап елде жаппай ұжымдастыру басталып, қолымыздағы 150 бас қойды, 10 жылқыны, 15 шақты ірі қараны бірін қалдырмай, «колхозға өткіземіз, бұл өкіметтің бұйрығы» деп, уәкілдер ай-шайға қарамай барлық малды алып кетті. Тіпті, ауылдағы бір-екі ғана қой-ешкісі бар отбасылардың да малын жылатып-зарлатып тартып алды. Дегенмен, ауыл адамдары апаттың болатынын алдын-ала сезгендей, Кербұлақ тауларының ой-саздарында жайылып жүрген түйе, жылқыларын көзден таса қылып, тығып қойған екен. 1930 жылға дейін аштықтың дәмін әлі тата қойған жоқ едік, өйткені өкіметтің шолақ белсенділерінен жасырып алып қалған аз ғана қой-ешкі, аздаған азық-түлігіміз бар еді. Бір жылдан кейін, яғни 1931 жылы жағдайымыз қиындай бастады, үйдегі азық-түліктің қоры таусылуға айналды. Не істерімізді білмей, күннен күнге ашығып жанталаса бастадық. Сол кезде әкем екеуіміз ауыл-ауылдарды кезіп жылы киімдерді бір шелек бидайға айырбастап, соны талшық етін күн көрдік.

Анамыз бидайды қол днірменге тартып талқан етіп, оны сумен араластырып, тәулігіне бір-ақ рет ішетін көже пісірін беретін. Бұған тоймай күн өткен сайын әлсіреп, жиі-жиі ауыратып болдық. Әсіресе, үйдегі менен жас інім мен қарындасым аштықты көтере алмай әбден қиналды. Әруағыңнан айпалайын, ата-аналарым, өздері аштықтан аяқтарын әрең басып жүрсе де, барлық тапқан-таянғандарын біздің аузымызға тосты.

Күнде кешке қарай далада ісініп өліп жатқан адамдарды көріп, жап-дүниеміз астан-кестен болатын. Ауылда апталап нәр татпай, қиналып өлген адамдардың саны арта түсті, күнде кемінде екі-үш адам қайтыс болып жатты. Аштықтан ісініп-кеуіп, бұл дүниеден озған адамдарды зиратқа анарып жерлеуге әлсіреген туыстарының шамасы келмей ауылдың сыртына анарып көме берді. Бұлай жүрс берсе бәрінің де қырылатынына үлкеннің де, кішінің де көзі әбден жетті. Ауыл ақсақалдары ақылдаса келе, түнделетіп Қытайға көшуге бел буды. Көшуге дайындық жұмыстары жасырып жүргізілді, өйткені, Кеңес өкіметі халық ашығып отырса да басқа жаққа қоныс аударуға қатаң тыйым салған еді. Қызыл әскерлер ауылдың көшіп бара жатқанын біліп қойса, ішкарардан асырмай көштің жолын тосып, өге қатыгездікпен қырып салатыны туралы әңгіме ауыл арасында айтылып жүретін. Өкіметтің тәркілеуінен жасырып қалған, әр отбасындағы түйе мен атқа көрпе-жастығымызды артып, буынып-түйініп түн ортасында жолға шықтық. Көш жылжи бастағанда туған елмен қоштасқандай болып, әйелдер жағына зарлана жылаған дауысты естіп, үлкендер де, балалар да көздеріне жас алды.

Бүкіл ауыл адамдары сияқты менің де әке-шешем мен туған-туысқандарым ең керекті бұйымдарды: көрпе-жастықты, жылы киімдерді, әйелдердің күмістен жасалған сақинасын, сырғасын тағы басқа әншекпейі заттарды қалдырмай бірге ала кеттік. Азық – түлік қорынан тек талқан (ұнтақталған, қол днірменге тартылған бидай) ғана қалған еді.

Сонымен Алматының шетімен Нарынқол асып, тау қыраттарының арасындағы бұрыннан салынған жол арқылы Қытайға өткенші болдық. Ұмытпасам, Алматыға дейін он тәуліктей жүрдік-ау деймін.

Түйелердің қонына жас балалар мен әйелдерді, қарт кісілерді отырғызып, ер-азаматтар қолдарына бірен-саран мылтықтарын, басқа да қаруларын алып көштің алдында да, артында да жүріп отырды. Бірнеше күннен кейін тау асуына жеттік те, бір күндей тыныс алып, жолға тамақ болады деп алып шыққан қойларымызды сойып алып, тамақтандық. Ел сәл ғана күш жинап, асудан өтуге дайындала бастады. Бәріміздің көңіліміз көтеріңкі, әр адамның жүрегінде таудан аман-есен өтіп кетсек деген жалғыз ғана ой болды.

... Тау қыраттарының арасындағы тар жолмен көш шұбатыла баяу жылжып келеді. Сол сәтте көштің екі қапталындағы қыраттардың төбесінен қызыл әскерлер мылтықтарын кезеңіп, аяқ астынан шыға келгенде жұрт не істерін білмей, дағдарып тұрып қалды. Ауылдың Қытайға көшіп бара жатқанын алдын-ала біліп алған шекарашылар халықтың бірін қалдырмай қырып салу үшін қалың елден қашық осы маңды таңдаса керек. Төбенің басында тұрған қызылдар бір сөз айтпастан көшті атқылай бастады. Тау арасы у-шу болып, боздаған түйе, кісінеген жылқы, маңыраған қойға бала-шағаның шыңғырған даусы қосылып, дүние азан-қазан болды да кетті. Оқ тиген аттар көкке қарай ышқына екі аяғымен шапшып, жерге гүрс етіп құлап жатты. Түйелердің үстінде отырған қарттар, әйелдер, бала-шаға жаңбырша жауған оқтың астында қалып, жан дауыстарымен өкіре жылап, жануарлармен бірге мұрттай ұшып көк түтінің астында қалды. Өлгендері өліп, тірілердің жерден бастарын көтеруге шамасы келмеді. Қолдарында аз ғана мылтықтары бар ер-азаматтарға төбеде тұрған жақсы қаруланған қызыл әскер қарсылық білдіруге мұрша бермей, төнелетіп оқты қарша боратты. Айналдырған екі-үш минуттың ішінде көш шапқан баудай қырылып, тыныр еткен жан қалмаса да қызылдар атқылауды тоқтатқан жоқ. Менің астымдағы мінген тай үркіп кетіп, омакаса құлады, өзім де 3-4 метрдей жерге домалап барып, бір мезет есімнен танып қалдым. Сәл уақыттан кейін өз-өзіме келіп, құлап жатқан түйе мен оның үстіне артқан жүктің ортасындағы қуысқа барып тығылдым.

Қанша отырғанымды білмеймін, тіпті, ешқандай атыс болмағандай айнала тым-тырыс, тек күн ұясына жақындап қалғандай. Қуыстан атып шығып, жүгіре жөнелдім, қайда бара жатқанымды сезбеймін, жүгіріп келемін, жүгіріп келемін...

... Мені біреу жұлқылап оятып жіберді, қарасам бір ағаштың түбінде жатырмын, сәске түс болып қалыпты. Алдымда егде тартқан кісі тұр. Өңім бе, түсім бе деп оған бадырайып, қарап қалышпын. Сонда әлгі қария менің есеңгіреп тұрғанымды байқап:

- Қарағым, тұра ғой. Бұл жерде неғып жатырсың, айдалаға қайдан тап болдың? – деп тіл қатты.

Орнымнан атып тұрып, жан-жағыма кәдімгі бір нәрсемді жоғалтқандай, алақ-жұлақ етіп қарай бастадым. Кешегі оқтың астында қалған әке-шешем, туған-туыскандарымның біреуі де көзіме

көрінібеді. Қарша бораған оқ, көк түтін, шыңғыра айқайлаған балалар, құлап жатқан адамдар көз алдыма елестеп, көзім қарауытын, басым айналып бара жатқанын ғаша сезіп қалдым, одан әрі не болғанын білмеймін...

Бір кезде көзімді ашсам, басымды сүйен аузыма су тамызып отырған әлгі кісі екен. Мені сүйемелдеп атқа мінгізіп, үйіне алып келді. Жол бойы менен ешнәрсе сұраған жоқ, егер сұраса да мен болған оқиғаны айтуға шамам келмес еді. Көпті көрген аксақалдың менен сұрамағаны, жағдайымды түсінген болуы керек. Алдымыздан қарияның кемпірі шығып, қуана қарсы алды.

- Шал-ау, жалғызыма серік болатын бала тауып келгенсің бе? – деп, шала ғана есім бар мені, аттан түсуіме көмектесіп жатыр.

Үсті-басымды шаң-тозаңнан тазартып, беті-қолымды жуыңдырып, алдыма тамақ әкеліп қойды. Тамақтан бір-екі рет алғаннан кейін әлсіреп, маужырап ұйқым келе бастады. Олар да ешнәрсе сұрамады, мен де бір ауыз сөз айтпадым. Орнымнан әрең дегенде тұрып, салып берген төсегіне жатқаным соя-ақ еді, әп-сәтте ұйықтап кетіпшім. Қанша ұйықтағанымды білмеймін. Бір мезгілде өздігімнен оянып кетсем, күн көзі едәуір көтеріліп қалыпты. Мені ұйқысы қанып оянып деп, әдейі оятпай отыр екен. Төсегімнен тұрып беті-қолымды жууға бет алғанымда, мені көріп қалған апа шошып кетіп:

- Біссіміліә, біссіміліә – деп, менің түріме таңырқай қарады. Неге маған таңырқай қарады деген оймен, керегедегі ілулі тұрған алақандай айнаны көзім шалып қалып, жүгіріп барып бетіме тостым. Қарасам, кешегі қап-қара шашым 80-90-ға келген қарттың шашындай апақ болып кетіпті, түс көргендей орнымда состиып тұрып қалдым.

Үйге кіріп келген ата да менің апақ болған шашымды көріп, түрі бұзылып кетті. Тамақ ішіп, әлденіп алғаннан соң қызылдардың біздің ауылдың көшіп қалай қырғанын жылап отырып айтып бердім. Ата мен апа да қатты күйзеліп, менімен қосылып жылағанда жүрегім езіліп, әке-шешемнен, туған-туысқандарымнан мәңгі айырылғанымды ойлап зар еңіредім. Өксігімізді басып өз-өзімізге келгеннен кейін ата тұрын былай деді:

- Айналайын, сен енді біздің туған баламыз боласың. Үлкен әкпең бар, ол әзірше басқа жерде тұрады, бір келгенде таныстырамыз.

Мен іштей қуанып тұрсам да үйдемей, көзіме қалай жас келгенін байқамай қалдым. Әрине, бұл қайғының емес, қуаныштың көз жасы екенін атам мен анам бірден түсінді. Бұл кісілердің елден бөлек жалғыз үй отырғанын кейін ғана білдім. Ел тоз-тоз болып, ашаршылыққа ұшырап жан-жаққа күнкөрістің қамымен босып жағқанда, ата тәркілеуден аман қалған азын-аулық малын алдына салып, осында көшіп келеді. Халыққа қасірет әкелген Кеңес өкіметі уәкілдерінің көзіне түспеу үшін амалын тауып, елден шеткері отырған себебі де осы болыпты. Атам ауылдарға немесе жақындау жердегі базарға жасырын барып, бір қойды бір-екі шелек бидайға айырбастан, отбасын аштыққа ұрындырмай күнін көріп жүр екен.

Екеуіміз екі атқа мініп, кешегі қырғын болған жерге келдік. Теңкип-теңкип түйелер, аттар және бірлі-жарым қойлар да өліп жатыр. Түйелердің үстіндегі жүк, көрне-жастық, киіз үйдің керегелері, шаңырақтары тағы басқалары әр жерде шашылып жатыр, өздеріне жарамды дүниені Қызыл әскердің тонап алып кеткені көрініп тұр. Оққа ұнқан адамдардың біреуі де қырғын болған жерде болмай шықты, марқұм болған жандарды қызылдар жинап алып, бір шұңқырға комін тастайтынын бұрын да естігінбіз. Солай болған екен ғой деп, ішіміз удай ашып қала бердік. Жүгімізді артқан түйенің жанына барып, тонаудан қалған көрне-жастығымызды, тағы басқа әке-шешемнен қалған керекті үй мүліктерді түгенден екі атқа арғын, үйге қайттық.

Бір айдап соң атамның қызы Жамал келіп, менімен танысты. Ол келген сайын маған әріптерді үйретіп, оқыта бастады. Жарты жылдан кейін қысқа сөйлемдерді ежіктеп оқып, сауатым ашылды. Атамның мал бағуына көмектесіп, үй тіршілігіне белсене араласып кеттім.

Сөйтін, 1935 жылы елдің жағдайы түзеліп, ашаршылықтың беті қайтқаннан кейін ғана ауылға көшіп бардық. Оруағыңнан айыналайып, атам мен анам мені туған баласындай өмір бойы жақсы көріп, бетімнен қақпай өсірді. Қазақтың: «қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» деген сөзі осындайда айтыла керек. Өздерің көріп отырғандай, 90 жастан асып, ұзақ ғұмыр кештім, балаларым, немере-шөберелерім өсіп жатыр. Еліміз де өз тәуелсіздігін алып, жарқын болашаққа бет алды. Құдайға шүкір, елмен бірге талай-талай азатты жылдарды көрсек те, қазір қазақ халқының осындай бақытқа жеткеніне риза болып, қуанып отырамын - деп, сақал-мұрты ашақ

құдай болған, басындағы шаңы он жасында бір түнде ағарып кеткен қария келгенімізге ризашылығын білдіріп, бізбен қимай қоштасты.

1930-1940 ЖЫЛДАРЫ ХАЛЫҚТЫҢ БАСЫНА ТҮСКЕН АУЫРТПАЛЫҚТЫ ӨЗІНІҢ ҰСТАЛЫҒЫМЕН ЖӘНЕ ЕМШІЛІГІМЕН ЖЕҢІЛДЕТКЕН НҮРЖАУБЕК ҚАРИЯНЫ КӨРГЕН АҒАЙЫН-ТУЫСТАРЫ МЕН КӨНЕКӨЗ АҚСАҚАЛДАРДЫҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ

Сегіз қырлы Нұржаубек ұстаның елге қамқорлығы

XX ғасырдың алғашқы жартысында «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының басына түскен ауыртыпалықтар киелі Шу өңірі жұртшылығын да сырт айналып өтпеді. Әсіресе, 1930-1933 жылдардағы апаршылық елге өте ауыр соққы болды.

Сол бір қиын-қыстау кезеңдерде өнегелі де, өнерлі еңбегімен ағайын-туыс, жерлестеріне қол ұшын берген азаматтар болғанын қазіргі көнекөз қариялар әрдайым еске алып отырады. Солардың ішінде он саусағынан өнер тамған аталардың бірі Нұржаубек Кәшекұлы ұста ел арасында ерекше аталады. Нұржекең 1900 жылы дүниеге келіпті.

Нұржаубектің кіші қызы Зиягүл қазіргі уақытта өзінің отбасымен бірге Шу ауданы Төле би ауылында тұрады. Әкесінің айтқан әңгімелерін сол кезде жас болса да есінде жақсы сақтан қалыпты.

- Әкем мен дүниеге келгенге дейін 1930-1940 жылдары Көктерек ауданындағы «Қызыл Октябрь» ауылында тұрған екен. Осы ауданның «Комитері», «Кеңес», «Аманкелді», «Көркей», «Колтабан», «Бірлік» колхоздарында еңбек ете жүріп, зұлматты отызыншы жылдары ауылдастарына қарайласып отырған. Аштықтан қырылмас үшін сары тышқан аулан, күн көре бастаған елге жаңы ашып мылтық, қақпан жасап Самалдық деген аңшымен бірге ақбөкен, қоян, қырғауыл ағып, аң аулап көншілікке көмектескенін кейін ауыл қарияларынан тағай естідім - деп Зиягүл әңгімесін бастады.

- Ең алдымен жетім-жесір, қон балалы үйлерге, аштықтан әлсіреп жатқан адамдарға аулап келген қояндарын, қырғауылдарын үй-

үйлерді аралап жүріп үлестіреді екен. Әкемің сол кезде жасаған арба, соқа, тырма, кетпен, күрек, бапта, қол дүрмен, келі-келесан, қақпан, мылтық тағы басқа заттары осы күнге дейін Жамбыл облысының әр аймақтарындағы елде көптен кездеседі. Сонымен бірге өзіміздің ағайын-туыстардың кейбіреулері бұл бұйымдарды атадан қалған мұра ретінде қадірлеп сақтап отыр.

Әкемің айтуынша, бір учаскелік мивинция қызметкері тапаншасын жоғалтып алып, әкеме: «Құтқара көріңіз, сотталатын болдым», - деп жылап отырып алынды. Оған жаны ашып, өзіне қауіп төнетінін біле тұра қолдан тапанына істеп береді. Көп ұзамай бұны біліп қойған құқық қорғау қызметкерлері тарапынан қудалауға ұшырап, біраз қиындықтарды басынан кешіреді, енді болмаса «ханық жауы» бол кетуге сәл ғана қалыпты...

Мойынқұм ауданындағы Бірлік ауылының тұрғыны Темір Сейтімбетов ақсақал ұста жайында былай деп еске алады:

- Нұржаубек ұста қандай машина, трактор, комбайн болмасын бір көргеннен-ақ қажетті болшектерін әп-сәтте жасай қоятын. Бірде ол кісінің 20 келілік қол таразыны істеткені есімде. Бояубай деген тері-терсек қабылдайтын кісі таразыны пайдаланып жүрді. Бір күні Жамбыл (қазіргі Тараз) қаласынан арнайы мамандар келіп, осы таразыны жап-жақты тексеріп, өздері кереметтей таңқалып, қолдануға жарамды деп сабына қорғасын күйіні, мәр басын береді.

Осы ауылдың тағы бір тұрғыны Кәрі Байжанов қария да Нұржаубек ұстаны жақсы біледі екен. Ол ақсақалмен кездесіп қалғанымызда ұста жайында біраз әңгіме айтып берген еді:

- Көктерек, Шу аудандарының қолхоздары ірілендіріліп, совхоздар құрыла бастағанда аудандық партия комитеті басшыларының ұйғарымымен Нұржекеңді Яшқа деген немістің «полторкасымен» қазіргі Баласағұн ауылына жақын жердегі Токташқа көшіріп әкелді. Ойткені, егін егетін шаруашылықтар сол маңға шоғырланған еді. Әкем Байжан Нұржаубек ұстамен жақсы қарым-қатынаста болатын. Көшерінде ұстаның бұрын өзі жасап берген мылтығына бытыра күйдырын алдық. Бұл мылтықпен әкем аң аулап, 1930-1933 жылдары ашықтан отбасымызды сақтап қалды. Нұржаубек ата бізге ғана емес, бүкіл ауылға аң аулаудан түскен олжасын аныққан адамдарға беріп жатқанын өзім талай көрдім. Ол кісі қандай затты болмасын қолға алмастан бұрын қолданатын күміс.

темір, мыс, ағаштың сапасына аса мән беріп, өте білгірлікпен таңдайтын. Сондай-ақ қыздырып балқытты, суарып-шыңдауды да шебер меңгерді. Сондықтан да Нұржаубек Кәшекұлы жасаған бұйымдар өте сапалы шығатын. Ол кісінің қолынан шыққан ер-тұрман әбзелдері, кісен, шөт, бұрғы көпенің көзіндегі бүгінде біздің үйде сақтаулы тұр - деп Кәрі қария есіне алды.

Нұржаубек ұста бізге көрші ауыл Тоқташта тұрды, - деп есіне түсіріп еді. Шу ауданы Ақсу ауылының тұрғыны, ардагер ұстаз, Қазақстан журналистер одағының мүшесі Мәми Әбдікүлұлы. - Ол кісінің қолынан келмейтін өнері жоқ десе де болады. Атаның жасаған ат әбзелдері өте көркем, өте сапалы. Ұста өнердің қадірін білетін кейбір көңілі ашық, көкірегі ояу адамдарға жасаған дүниесін сыйға беретін болған. Менің әкем Әбдікүліға да бір ер-тұрман тарту еткен екен. Әкеміздің көзіндегі болған сол ер-тұрманды мұра ретінде төрге ілін қойдық. Сонау ашаршылық жылдарында қолдағы бар бір-екі қой-ешікшіні сүтімен қоректеніп, оған қосымша ұстаның жасап берген қакпанымен аң аулап, бала-шағамды аман алып қалдым - деп әкемің айтып отырғанын естін едім.

- Біздің отбасымыздағы төрде ілулі тұрған ер қатты ағаштан шабылып көпмен қапталған, тоқымы қалың өгіз терісінен қынаға боялып, төрт бұрыншына қазақы ою-өрнек бастырылған. Ер-тоқымның жетігі де теріден жасалып, жұқа кара былғарымен қапталынты. Шоқтығы биік, атқа жайлы, ер-тоқымды ілгері-кейін жібермейтін өмілдірік-құйысқаны да әдемі өрнектелген, дәл орғасына алақандай кара темірді киіз үйге ұқсас дөңестеу етіп қолдырған, оны күміспен қаптаған, алыстап ерекше көзге түседі. Электрмен дәнекерлеуді білмейтін адамның ешпәрсені жігіні білдірместен қиоластырғанына таңқаласың.

Нұржаубек ұстаның аса шеберлікпен жасаған білезік, сақина, шапшау-шошны тағы басқа бұйымдары ел арасында жетерлік. Олардың бірешырасы Шу аудандық тарихи-өлкетану мұражайына қойылған.

Нұржекең айтулы ұста, шебер зергер болуымен қатар, елге пиналы емшілігімен де көмектескен. Нұржаубек ақсақал қиын-қыстау жылдарда аштықтан әлсіреп, ауырып жатқан жандарды да дәрілік шөпнен емдеп, олардың кейбіреулерін аман алып қалғаны жайында ел арасында көп айтылады.

Сондай-ақ ұстаның емшілік қасиетіне куә болған, Мойынқұм ауданы Биназар ауылының тұрғыны, байырғы майталман шонап, Социалистік Еңбек Ері Шоман Шәрінбасев ақсақалдың сөзіне деп қойсақ:

- Анамның айтуынша, 1939 жылы есімді білмейтін екі-үш жастағы сәби кезім екен. Қостұма (қазіргі Ханғау стансасы) елді мекенінде жайбарақат мал бағын отырышыз. Бір күндері ісінің кеткен басымды көтере алмай қатты ауырып, жатып қалыңшып. Әкешем менен күдер үзін, күйзелін, қайғыра бастапты. Көретін жарығым бар екен, Көктеректен Нұржаубек ата жол-жөнекей аң аулауға қақпаңдарын құрып қойып, біздің үйге тынығын алу үшін ат басын бұрады. Ол кісі Шәрінбай атаммен көңіл-жықнаса қарым-қатынаста болып, өзара келін-келтін жүреді екен.

Үйге кіріп келгенде бірден маған көзі түсіп:

- Мына бала қатты сырқаттанып қалыпты ғой, ертең келемін – деп, жеделдете қайтып кетеді. Айтқандай-ақ ертеңіне қаңдауыр алып келіпті. Отқа қыздырылған қаңдауырмен шекемдегі тамырды тіліп жіберіп, көп-кою қара қанды атқылатыпты. Сонда шекемнен үлкен тостағандай қан ағыпты. Содан көп ұзамай-ақ айығып, шаңқылап, ойнап кетіпші. Нұржаубек ұстаның мені ажалдан алып қалған белгісі әлі күнге дейін айқын білінеді – деп Шоман ақсақал шекесіндегі тыртықты бізге көрсетті.

- Алқымына «құлғана» жарасы жайылып кеткен Көктеректегі аудандық ауруханадан адам болмайды деп шығарып тастаған, жездем Әйкінің інісі жасөспірім Сауранды Нұржаубек ата қаңтар-ақпан айында соғым етінің сорпасын өзі даярлаған дәрілер қоспасымен 40 күндей ішкізіп, емден-таза жазғанын өз көзіммен көрдім – дейді ұстаның келіні Мәрия анай.

Сол сияқты Нұржаубектің үлкен қызы Зейнекыз әкесінің емшілік қасиеті жөнінде:

- Жаңды жараларды алмас, керіпеш (тас сияқты), қызыл жүйрік, тотияйынмен жазғап. Басы ауырып, сақинасы ұстап келгендерден қаңдауырмен қан алып, оларға сиырдың сүтімен күйрық майды араластырып, кейде науат қосып ішкізетін. Тамағы ауырғандарды ермен шөбімен емдейтін – деп еске алады.

Нұржаубек ата өнерден де құр алақан қалмай, домбыра тартып, гармонда да жақсы ойланты. «Сегіз қырлы, бір сырлы» деген халық қағидасы осындай адамдарға байланысты айтылса керек.

1930 жылдан 1960 жылға дейін Шу, Мойынқұм аудандарымен қоса Меркінің көрнілес ауылдарының тұрғындарына аштық жылдарында болсын немесе кейінгі кездегі жаңадан ғана әл-қуаты көтеріліп келе жатқанда елге жасаған қамқорлығын ешкім ұмытпайтындығы күмәнсіз. Өйткені, ол кісінің халыққа жасаған игілікті, адамгершілікті істеген жақсылықтары ауыздан ауызға жалғасып, ел арасына кеңінен таралып кетті.

Зерделеп қарасақ, Нұржаубек қария бірнеше мамандықты өте шебер меңгерген, сегіз қырлы адам екен. Нұржекең қолдан тері шлеудің технологиясын терең меңгерген теріші, темірден түйін түйетін ұста, сақина, білезік тағы басқа әнекейлі бұйымдар жасайтын он саусағынан өнері тамған зергер, әрі елге пиналы емшілік қасиетімен қамқорлық таптықан ерекше жан екеніне таң қалмасқа шараң жоқ.

Қолдан жасалған аштықпен бірге құзғып-сүргін қатар жүргізілгені туралы ғалым Мақаш Тәтімовтің мына бір сөзі оған дәлел:

«...Дегенмен де, қазақтың қиын тағдыры, (Сталиннің жеке басына табынушылық әңкере болған соң – 1956 жылдан бастап), халық қырғыны туралы ел ішінде жиі және ашық айтыла бастаған тұс еді.

Ал мен болсам, одан әке-інеменнен және аға-жеңгемнен бала жастан құлақдармын. Түнген жеңгем Бәтманың (1927 жылы туған) әкесі Шу қаласында тұрғанда «Халық жауы» болып атылып кеткенін «жеке адамға табынушылық» әңкереленгеннен соң ғана білдім. Ол кісі де (кейін жеңгем 9 баланың анасы болды) бала жастан жетім қалып, балалар үйінде өскені туралы маған айтып жүруші еді, ал ағаларым Жәмел (1923 ж.т.) мен Суният (1926 ж.т.) қарашаның бір күнінде (1956 ж.) қуаныштан халком ағамыздың біржола ақталғанын маған айтып, екеуі қосылып әбден тойлағаны әлі есімде» - деп жазады ол өз естелігінде. **(Мақаш Тәтімов. Зұлмат пен зардан. «Ақиқат» - ұлттық қоғамдық-саяси журнал, № 6, 2009, 52-53 беттер)**

ШУ ТЕМІРЖОЛ ҰЖЫМЫНДА ЗЕЙНЕТКЕ ШЫҚҚАНГА ДЕЙІН ҰЗАҚ ЖЫЛДАР БОЙЫ ҮЗДІКСІЗ ЕҢБЕК ЕТКЕН, ҚҰРМЕТТІ ТЕМІРЖОЛШЫ ӘЛИАСҚАР ҚАРИЯНЫҢ 1930-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ЗАРДАПТАРЫ ТУРАЛЫ АЙТҚАН Әңгімесі

Шу қаласынан 25-30 шақырым қашықтықта бірнеше ондаған гектар алқапты алып жатқан ашық далада жабайы қарасора жылдан жылға қаулап өсіп, оның зардабы біздің елімізге ғана емес, бүкіл әлемге тарап кетті. Ел арасында бұл қауіпті дақыл «кендір қурай» немесе «анаша» деген атқа ие болды. Адамзат баласына орасан зор зиян келтіретін қарасора Шу өңірінде қашаннан пайда болған? – деген сұрағымызға кезінде Әлиасқар ата былай деп жауап берген еді:

«1930 жылдары жанный ұжымдастыру басталып, соның салдарынан Шу аумағындағы ауыл-аймақтарында да ашаршылық басталғаны тарихтан белгілі ғой. Сол кезде жаңа құрылған колхоздардың экономикасы оркендейді, жергілікті тұрғындардың жағдайы жақсарады деген мақсатпен Қазақстан өлкелік партия комитетінің тапсырмасы бойынша қаладан алыс емес, Аснара елді мекенінің маңындағы алқаптарда шитті мақта, италиян қарасорасы өсіріле бастады. Шу ауданында осы дақылдардың өнімін жергілікті жерде өңдейтін кәсіпорындар салу жоспарланды. Ондағы мақсат өңірдің халқын жұмыспен қамтамасыз ету және оларды жеке меншікті пайыздан арылғын, бір орталыққа негізделген шаруашылықтарға біріктіру болатын. 1930 жылы ауданда «Кенеп», «Каучуконос» деген шағын колхоздар құрылып, олар мақта мен қарасора өсірумен айналыса бастайды. Бірақ аштыққа ұрына бастаған елдің осы дақылдардан тиісті өнім алуға шамасы келмеді. Кенеп билігі жаңадан құрылған шаруашылықтардан үлкен үміт күтті, бірақ ол ақталмады. Өйткені, мақтаның шығымы өте төмен болып, мемлекет жоспарлағандай жүзеге аспады. Құрал-жабдықтардың жеткілікті болмауынан, адам күшінің жетіспеуінен мақта өңдеуге келмеді, шикізат ретінде де сатуға тиімсіз болды.

Ал сол жылдан бастап қарасора өсіру тиімді деп табылып, одақ кенеп, кендір өндіре бастаған. 1935 жылдарға дейін болуы керек, бұл өсімдік сол кездегі шаруашылықтардың мұқтажына жаран тұрыпты.

Содан соң қарасораны өңдейтін кәсіпорын салынбай қалғандықтан, оны өндіру тоқтатылыпты».

Біздің білетініміз, қазіргі кезде Шу өңіріндегі Аспара далалы алқаптарында жабайы қарасора дақылы қалың болып өсіп тұр. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін «кендір қурай» жайлаған аймақты өртеп, артынан соқалы трактормен өртеген жерді жыртып тастады. Сонда да мұндай шаралардан ешнәрсесі шықпады, жабайы өсімдік өсіптал болғандықтан, жыл сайын көктем айларында қайтадан қаулап, көктем шығып тұрды. Содан соң екі-үш жылда бір рет Шу ауданында «Есірткіге – жол жоқ» деген атпен Республика көлемінде әртүрлі іс-шаралар өткізіле бастады. Кезінде дақыл өсірілген алқаптардағы дән қалдықтары толық жойылмаған, сондықтан мәдени дақыл жабайы қарасораға айналып кеткен.

Соңғы жылдары Парламент депутаттары Шу қаласында кендір қурайды (қарасора) өңдейтін кәсіпорын салу туралы мәселе көтере бастады. Егер бұл бастама жүзеге асатын болса, қарасорадан дәрі-дәрмектің түрлерін, кендір, кенеп және тағы басқа өнімдерді өндіріп, халықтың игілігіне жаратуға мүмкіншілік туады. Сонымен қатар бұл кәсіпорында жаңадан жұмыс орындары ашылып, Шу өңірінің халқы жұмыспен қамтуға жағдай жасалар еді.

Әлиасқар атаның ашаршылық туралы айтқан тағы бір әңгімесін ұмытпа койған жоқпыз.

- Сонымен, 1930-1933 жылдардағы ашаршылық қазақтарға тошпен алапат қырғын болды, халқымыз тең жарымынан айырылды. Олардың ішінде менің бауырларым, ағайын-туыстарым, нағашы жүрттарым да болды. Сондықтан ең ауыр қайғы-қасіреттің азабын да, қорлығын да көзбен көрдік. Сол кезде өкіметтің белсенділері әр үйді тіптің, бар малдарын, дән қалдырмай, астықтарын тартып алды. Содан соң ел аштыққа ұшырап, қырыла бастады.

Ашыққан ел не істерін білмей, қатты қиналды. Күш-қуаты бар адамдар жан-жаққа қашты, ал әлсіз жандар үйлерінде отырып, бала-шағасымен аяған өле бастады. Кейбір үйлердің ішінде отбасымен түгел өліп жатқан адамдарды жерлейтін ешкім табылмады, көмусіз қалған жандар өте көп болды. Көше және жол бойларында ыңырысып, ісіп-кеуіп жатқандармен бірге өліп жатқан әйелдерді, сәбилерді, жас-кәрілерді көргенде жаның қатты ауырып, сүйектерің сырқырайды. Аман қалса, өзім де жаңталаса қиналамын.

Сол жылдары мен Шу стансасына қарасты теміржол бойында жұмыс істедім. Тәулігіне 800 грамнан әр жұмысшыға нан үлестіреді, соның өзі дәтке қуат береді. Көптеген аш пенделер теміржол бойын жағалап бір үзім нан үшін сіннерседен тайынбайды, тіпті адам өлтіруге дейін барады. Станса маңында күзетте жүрген милицияның қуғанына карамай, сол мандағы дүкендерді де тонай бастады. Ашыққан адам кез келген қылмысқа барады екен. Ертеңіне жұмысқа келгенімізде, теміржолдың бойын жағалай жаптәсілім еткен адамдарды өкіметтің арнайы құрылған жасағы жинап, оларды ат-арбаға салып жатқанын күнде көріп жүрдік. Жоғарыдан түскен нұсқау бойынша, жергілікті билік Шу стансасына жақын жерден ашыққан адамдарды күніне бір рет тамақтандыратын орын ашыл қойды. Бұл жерге де шұбырған босқындар келіп жататын. Бір күні менімен бірге жұмыс істейтін орта жастағы кісі жоғалып кеткен інісін іздеп, аштарға тамақ беретін баспанаға барса, інісінің кеткен және ескі-құсқы киген аш адамдарға толы, көбі бұралып тақыр жерде жатыр екен. Олардың арасында әртүрлі жастардағы адамдар: жастар, кәрілер, тіпті балалар да бар. Баспананың түкпір жағында өлген жан-жануар да бар көрінеді, мәйіттердің сасық иісі қолқаны жарады. Оларға қарап жатқан ешкім жоқ. Сол көріністі көріп төбемнің құйқасы шымырлап, денем қаншылдап тұрған жерімнен атып шықтым – деп әлгі әріптесім бізге айтып келді.

Вокзалда қайыр сұран жүрген адамдар күннен күнге көбейі берді. Бір жұтым су сұрап, оны ішуге шамасы келмей өлім аузында құлап түскенін де көрдік. 2-3 жасар сәбилерді вокзалда тастап кететіндер де кездесті. Адасын қалған, әлсірен жүдеген, аңғықтың салдарынан ісініп кеткен әртүрлі жастағы балалар станса маңында, теміржол бойында қаптап жүретін. Қаңғып жүрген мұндай жетімдерді жергілікті билік өкілдері жинап, Шу ауданының орталығы – Новотроицкі селосындағы балалар үйіне тапсыратын, онда орып болмаған жағдайда панасыз балаларды Әулие-Атаға алып кетіп отырды. Сонда да аңғықтан әке-шешесі өлген, үйсіз-күйсіз жүрген жетімдердің саны азайған жоқ. Тек 1935-1936 жылдардан бастап Шу өңіріндегі елдің жағдайы түзеле бастады.

Ұзын сөздің қысқасы, талай қиыншылықтар басымыздан өтті, елдің басына төнген ашаршылықтың небір сүркія зардантарын да

көрдiк. Ендi мұндай нәубет қайталанбаса екен деп бiр Алладан тiлеп отырамын – деп айтқан қарияның әңгiмесi әлi есiмiздe.

1946-1951 ЖЫЛДАР АРАЛЫГЫНДА ЖАМБЫЛ ОБЛЫСТЫҚ КЕҢЕСIНIҢ ДЕПУТАТЫ БОЛҒАН КЕНЕБАЕВА КҮЛIМБАЛА (БҰЛДЫРЫҚ) ӘЖЕНIҢ АЗАЛЫ ЖЫЛДАРДЫҢ АЗАПТАРЫ ТУРАЛЫ АЙТҚАН ӘҢГIМЕЛЕРI

Терең Майтас ауылы аштықтан қалай аман қалды?

- Биiк тау шатқалдарының ортасымен ағатын өзендi жергiлiктi халық Байғұтты деп атайды, мұны өзен деп айтудан гәрi таудан төмен қарай екiншiдеп ағатын қайнар бұлақ десе болғандай. Сыңғырлап аққан суы тасыған өзендей мол болмаса да, «сәулесi суда дiрiлден» деп ұлы Абай айтқандай, мөлдiр, сүттей таза бұлақ. Жаздың аптап ыстығында ағып жатқан бұлаққа еңкейе қалып, суын сiмiрсеңiз шөлiңiз бiрден қанады. Тiптi, зәмзәм суын iшкендей сезiнесiң. Бұл қонысты Шу өңiрiнiң жұрты Терең Майтас деп атап кеткен. Осылай аталуының себебi, ағып жатқан бұлақтың екi қапталындағы биiк-биiк жартастардан ұшқан құстан басқа ешқандай тiрi ненде өте алмайды. Оның маңындағы тау қыраттарын айналып барып, жартастың артындағы жазықтау жермен шыңына шығып төменге көз салсаңыз. құзар шыңның етегiнде ағып жатқан бұлақ тереңнен ирелеңдеген жалғыз аяқ жол сияқты көрiнедi. Сондықтан да ежелден-ақ бұл жердi мекен еткен жұрт Терең Майтас деп атап кетсе керек.

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарында осы қоныста ағайынды 7-8 отбасы ғана тұрдык. Әрбiр отбасының қораларында өздерiне тиiстi қой-еңкi, iрi кара және үйiр-үйiр жылқысы болды. Мал жайылымы бәрiмiзге ортақ. Барлық малды күнде ертеңмен өрiске шығарудың алдында қосын алып, кезекпен бағады. Малдың үйренгенi соншалықты, кешке қарай жайылымнан қайтқан әркiмнiң малы өздерiнiң қорасына қарай бөлiнiп, кiрiп жатады.

1930 жылы Шу өңiрiнде жаншай ұжымдастыру басталды. Осы кезде өкiмет адамдары ауыл-ауылдарды тiнтiп, кiмнiң қанша малы бар екенiн тiзiмге алып, бай болсын, орта шаруа болсын, ай-шайға қарамай тәркiлей бастады. Кейбiр ауылдарда қарсылық

көрсеткендердің төрт түлігін шалак белсенділер күшінен тартып алып, мал иелерін итжеккенге айдатқанын да естіп жүрдік.

Сөйтіп, Кеңес өкіметінің өкілдері Терең Майтасқа да жетті. Олардың келетінін алдын-ала білген біздің ауылдың қариялары біраз малын екі жігітке табыстап, Теректі өзенінің бойындағы адам аяғы баспайтын тау өзектеріне айдатып жіберді. Қолдарындағы бар бидай, тары секілді азық-түлік қорын билік уәкілдерінен жасырып шатқалдардың қуысына тығып тастады. Бір-екі күннен кейін жанында қару асынған милициясы бар бірнеше адам ауылға сау ете қалды. Олар мал өріске шықпай тұрып таң сәріде жетіп келді. Қорадағы малды саипап, колхозға өткіземіз деп, ауылға бір тұяқ та қалдырмай айдап ала жөнелді. Не істерімізді білмей, оларға бір ауыз сөз айтуға да қорқын үніміз шықпай қала бердік. Тәркілесуге бастап келген комиссияның бастығы бір құдайға қараған адам екен, әйелдердің жалынғанын ескеріп, өзіне осыдан зиян келетінін біле тұрса да, екі сиырды сауып ішуге қалдырып кетті.

Бала-шағаның қамын ойлап, өкіметтің зорлық-зомбылығына күйініп, біздің ағайындар осындай айла-амалдар жасап, аштыққа ұрыпбаудың қамын жасады. Тіпті, әр жерден қаңғып келген жандарға да қолдарымыздан келген көмекті аямадық. Тау шатқалдарының ортасында орналасқан біздің ауыл Шу өзенінің Теректі, Кербұлақ, Шокпар секілді салаларына баратын арба жолдан алыс емес еді. Сол сияқты Төле би бабамыздың жайлауы болған Жайсап даласына қатынайтын жол да осы. Сондықтан ауылдың төбесі көрінсе болды, шұбырған аш адамдар осы жерге жетіп келеді. «Ел құлағы-елу» демекші, Терең Майтастағы ауылдың азды-көпті жейтін тамағы болатынын естіген ашыққан пақырлар жол-жөнекей беттерін осы жаққа бұрмай кетпейтін болды. Ашыққан адамда ұят бар ма? Бұлар қалай күп көріп отыр деген ойдан аулақ, онымен істері де жоқ, ауыздарына бір түйір дәм түссе болғаны. Құр сүлдесін сүйретіп келген аш адамдарға аздан талқан, сүт, айран беріп әлдендіріп отырдық. Кейде үйге өлмелі жандар сүйретіліп-сүрініп жетіп, сол мезетте бір жұтым су ішуге ғана шамасы келіп, өліп кеткендері де болды. Аштықтан ыңыршағы айналған адамдар пені көрсе, соны бас салады ғой. Азып-тозған аш пенделерді көре-көре біздің де көзіміз үйрене бастады...

Әйелдер үй тіршілігімен айналысса, ал ер-азамагтар Байғұтты өзенінің жағалауында күрекпен жерді аударып, жұмсартып тары егін, өкіметтің уәкілдерінен жасырын қалған астық қорын толықтырып отырған. Бір жағынан, тау қуысын мекен еткен 7-8 шаңырақтың малын түгел сыпырып алып, енді олардан ешнәрсе шықпайтынын білген соң, онша мазалай қоймаған сияқты.

Сондай-ақ Жайсаң даласының жазық алқаптарында, тау бөктерлерінде қаптан ұшып-қонып жүретін кекілік, дуадақ секілді еті дәмді әрі адал құстарды аулап қолдағы бар азық-түлігімізге қосымша тағам ретінде пайдаландық. Еті мен майының емдік қасиеті бар борсықтың індеріне қақпан құрып, олардың майын ішіп, етін қуырып жең, әртүрлі індет ауруларынан аман қалдық.

Шу өңірі – шөбі шүйгін, түгін тартсаң майы шығатын киелі өлке. Шу өзенінің алқабында ірілі-ұсақты Шоқпар, Қербұлақ, Теректі, Ақсу, Сарғау, Қорағаты сияқты өзендер көп. Сол кездегі қазақ жеріндегі елдің тұрмыс-тіршілігіне қолайлы аймақтардың бірі болды. Соған қарамастан, бұл өңірдегі көптеген ауылдар аштыққа қатты ұшырап, сарышұнақ, кірпішешен, тасбақа секілді адам жемейтін жәндіктермен қоректенді. Біздің қазақтардың негізгі күнкөрісі – мал шаруашылығы ғой. Малдан жұрдай болған халықтың аштыққа ұрынуы осыған байланысты болғаны анық. Ал таудың қуысында отырған біздің ағайып-туыстар қоршап тұрған табиғаттың қолайлы жағдайларын тиімді пайдаланып, өздерінің екбекқорлығы мен ынтымағы арқасында бәрі де сақадай сай болмаса да, бақа-шаян, тышқан жейтіндей аңтыққа ұрынған жоқ.

Бір күні Шоқпар жақтан болуы керек, емшектегі баласын көтерген және жанында 10-11 жасар ұл баласы бар жас әйел келе қалды. Олардың бірнеше күннен бері нәр татпағаны көрініп тұр, есілдерті жейтін бір нәрсе көрсе тарна бас салуға дайын. Аузына бірдене түскендей әйелдің үлкен баласы қайта-қайта жұтына береді, ал шешесінің сілекейі ағып, ықылықтай бастады. Қан-сөл жоқ жас әйелдің ақ жүзі қуарған шөптей күлтеленіп кеткен. Алдындағы баласы қолын ербеңдегіні жылауға шамасы келмей жәй ғана ыңырсыды. Аз ғана уақыттан соң үлкен бала көзі алаңдап, тынысы тарылғандай болып бір жағына қарай қисая кетті. Азып-тозған адамдарды күнде көріп жүрсемде, мына сұмдық көріністен шошып кеттім, көзімнен жастың қалай шығып кеткенін де байқамай қалдым.

Ол-буыным босап тәгтіректен, құлан қалмау үшін жерге қолымды тіреп, әрең дегенде отырдым. Сәлден кейін есімді жиып, керетенің басында ілуәі тұрған дорбадан қуырылған жүгеріден алақанымға толтырып алып, оларға үлестіріп бердім. Содан соң даладағы орнатылған жерошақтағы қара қазанға кеше ғана отағасының тау бөктерінен тұзакпен ұстап әкелген екі кекіңіктің етін салып жіберіп, отты лапылдаатып жақтым.

Құлан қалған бала сәл есін жинандай болып, су сұрады. Оған суды бірден сіміртпей, аузын ашқызып ыдыстағы суды тамшылап қана ішкіздім. Ішкен судан қуат алғандай болып, шешесінің алақанындағы жүгеріні біртіндеп шайнай бастады. Қазандағы ет піскенше аш құрсақ әйелге, оның баласына ыстық шәй қайнатып бердім де, алдарына қуырылған жүгеріні қойдым. Ыстық шәй іштеріне түскен соң әйел мен бала қисайып жатқан жерлерінде біраз домалап жатып, күш-қуат алғандай көрінді. Алдымда отырған мына қорғансыз пенделерге жаным ашып, ішкі дүнием алай-түлей болды. О, Құдайым-ау, адам баласына деген аяушылық болмай ма? Тірі жандарлы осыншама сорлатқандарды қарғыс атсын!

Шәй ішіп болғаннан кейін ана мен бала маужырап ұйықтап қалды. Біраз уақыт өткен соң әйел жерден басын жұлып алып, жылап жіберді. Сөйтсе, жанындағы жатқан емшектегі сәбіні шетінен кетінгі. «Өлгеннің артынан өлмек жоқ» демекші, әйелге басу айтып, мал қайырып жүрген ауылдың үлкендері бұл жарық дүниенің жақсылығын да, жамандығын да көре алмай кеткен, тек аштықтың азабынан өмірден озған бір жасар сәбиді ауылдың сыртындағы төбеге құран оқып, жерледі. Әйелдің есімін ұмытып қалыпшып, ал үлкен баласының есімі Ақан болғаны әлі есімде. Әлденің бір түн түнеп шығып, ертеңіне әйел баласымен жолға шықты. Кетерінде Ақан жылап тұрып: «Ана, сіздің бізге істеген жақсылығыңызды тірі болсам ешқашан ұмытпаймын» - деп бізбен кимай қоштасты. Енді белдерін бекем буып Шу өзенін жағалай қырғыздар жаққа кетпекші болды, көздегені 1932 жылдың күзінде суыққа ұрынбай қырғыз еліне жету еді. Олардың арқасына таңған қалшықтарына бала-шағамның аузынан жырып, тары-талқан, аздаған қуырылған жүгері, бір-екі құстын етін салып беріп жолға шығарып салдым.

Сол зобалан жылдары ел тоз-тоз болып, беті ауған жаққа қашырып кетті ғой. Бастарына бір ұлыс топырақ бұйырмай қырғыз

еліне барар жолда қырылған адамдар өте көп болды. Шу өңіріндегі қазақтар 1931 жылдың аяғында қатты аштыққа ұшырады. Ашыққан ел қарап жүріп өлмес үшін қатын-қалаш, бала-шағаларымен ауыл-ауыл болып Қырғыз еліне, Қытайға көшуге бет алғанда өкіметке сенген жергілікті жалған белсенділер шекарашыларға алдын-ала хабар беріп отырған, қаруланған қызыл әскерлер көшті тосып алады да, бала-шағаны да аямай оқты қаріпа боратып, қырып салып отырған.

Сондай-ақ Арқа даласын да ашаршылық жайлап, бір үзім нан тауып жан сақтау үшін оңтүстік аймақтарға да ел-жұрт шұбырған екен. Солардың ішінен Шу ауданына да Арқадан көп адамдар ауып келді. Бұрын қазақтың кең-байтақ даласының орталығы болған Сарыарқада сансыз көп қой-ешкі, ірі қара, мыңдаған үйір-үйір жылқы бүкіл даланы алып жатқан көрінеді. Кеңестік билік ет салығын орындау мақсатында елдің қолындағы бар малды есепсіз сойысқа жіберіп отырған. Ал қалған малды улап қыра берген. Арқадан босып келген адамдардан естіп жүрдік. Сол аймақтың бар жылқысын «маңқа ауруына ұшырады» деген жалған лақаппен қырып тастапты. Қазақтың қайсар мінезінен және атқа мінген қазақтардан қорыққан Кеңестік билік өкіметке бағынбай кете ме деп, осындай зұлымдықтарға барғанын кейін білдік қой. Себебі, бір түнде 300-400 шақырымдай ағын жүретін елді бағындыру қиын екенін Кеңес өкіметінің басшылары түсінді. Сондықтан осындай сорақы әрекеттерге барған екен. Тау болып үйілген жануарлардың өлекесінен айнала төңірек сасып, жел соқса қолқаны күйдіретіндей сасық иістен індет тарай бастапты. Онымен қоймай «Қайдан тапсаң одан тап!» - деген айқай-шумен өкіметтің уәкілдері жаңа төлдеген малдарды да сыпырып әкеткен, астыққа салық салып елді одан әрі күйзеліске ұшыратыпты. Елдің арасында шекпен үшін өз ағайын-туысқандарына қиянат жасап, тентіретіп жіберген тексіздер де болыпты.

Біздің ауылдың үлкен қариясы Қыстаубай Шу базарында жүріп, қайыр тілеп жүрген үсті-басы кір-қожалақ, алба-жұлба киімі бар 10 жасар баланы байқап қалады. Қария баланың жанына жақындап, аты-жөнін сұрастырады. Бала Арқадан келген екен. Әке-шешесі, бауырлары бұл оңірге жете алмай, аштықтан жолда қырылып қалыпты. Қыстаубай атамыз баланы атына мінгестіріп, Терек

Майтастағы үйіне алып келеді. Бала мал бағуға көмектесіп, өзіміздің туған баламыздай болып кетті. Соғыс басталғанда 18 жасқа енді ғана толған жас жігітті әскерге бірден алып кетті. Соғыстың басынан аяғына дейін жан аямай ерлік көрсетіп, көптеген марапаттауларға ие болып елге аман-есен оралады. Жеңіспен оралған офицер келісімен оқуға түсіп, білім алып Шу ауданындағы бір үлкен мекеменің бастығы болып ұзақ жылдар қызмет атқарды. «Аштықта жеген құйқаның дәмі аузыңнан кетпейді» дегендей, адамгершілігі мол, білімді бұл азамат Терең Майтаста өзін аштықтан аман алып қалған Қыстаубай, Байқұл, Кертай ұрпақтарына тіршіліктің қысылтаяң кездерінде қолынан келген көмегін аямай, оларға үнемі қамқорлық жасап отырды.

Ашыққан босқындар біздің ауылға түн ішінде де келетін еді, – деп өмірдің талай қиыншылықтарын басынан кешірген қарт ана әңгімесін одан әрі жалғастырды. Олар түн қараңғысында есікті тырмалап зар еңірегінде үйге кіргізбеуге дәтіміз шыдамайтын. Барымызды жырып, түн ортасында ашыққан адамдарға сүт, айран беріп тамақтандыру – күнделікті әдетімізге айналды десек те болады. Өзіміздің де жағдайымыз сондай жақсы болмаса да, бұл бейшараларға жанымыз ашып әл-қуат жинауларына көмегімізді аяған емеспіз. Бір түн түнеп шыққаннан кейін келгендердің көбі кеткісі келмей қалады, қанша дегенмен ертеңіне әрең дегенде көндіріп, баратын бағытына қарай шығарын саламыз. Ашыққандарды үйде қалдыруға біздің шамамыз қайдан жетсін.

Бір күні қорадағы 4-5 қойдың біреуі теңкіін жатыр. Алып қарасақ, түнде аш адамдар қораның есігін жұлып алып, қойдың ішін жарып жіберіпті де, жамбас сирағын кесіп алып кетіп қалған екен. Қаны шыққан адал мал болғандықтан, етін іске жаратып алдық. Осы оқиғадан кейін ауылдың ер-азаматтары кезекпен күзетте тұратын болды. Ауылда түн мезгілінде үрін шығатын бір ит те қалмаған еді. Осының алдында ғана барлық иттердің көзін құртқан едік, өйткені аш иттер жаңа туған қозы-лақтарды бас салып, жей бастады. Жас төлді жеуге дәнiккен иттер күндердің күнінде қойларға да ауыз салатыны белгілі болды.

Әйтеуір, Алланың бізге берген сыйы шығар, Терең Майтас қонысында тұрып, айналдырған 7-8 түгін ашаршылықтан аман қалдық. Десек те, өмірдің біраз қиыншылықтарын елмен бірге көрдік

қой. Қазақ халқын қасақана малдан айырып, қызыл қырғынға душар еткен Кеңес өкіметінің солақай саясатын одан әрі іске асырушы Голощекин қазақ жеріне «кіші октябрь» керек деп, қазақтарды жер бетінен біржола жойып жіберуді мақсат етіп қойғанын елді жайлаған аштық айқындап берді ғой. Қазақстанда 2 миллионнан астам қазақтың қолдан жасалған аштықтан өлгені осының дәлелі емес пе?! Бұны айта берсек, әңгіме таусылмайды, ұлы Абай айтқандай, «қайнайды қаның, ашиды жаның», басқа біздің қолымыздан не келеді. Қазан төңкерісінен көп жақсылықтар күтіп едік, бірақ үмітіміз ақталмады. Қай сайда, қай қуыста қанша адамның сүйегі көмусіз қалғанын ешкім де білмейді. Сол зұлмат жылдары аштықтан көп ауылдардың да тып-типыл болып жойылып кеткенін естіп жүрдік. Алла тағала біздің отбасымызды, ағайын-туыстарымызды алапат апаттан сақтап қалғанына шүкіршілік етемін.

Нәубет жылдарында ел басына төнген ойранды Шу өңіріндегі Бармақ Мықамбайұлы, Қылышбай Ержанұлы, Орақбай Қабақұлы, Сауытбек Ұсаұлы сияқты саңлақтар жырлаған болар, ол жағын анық білмеймін. Ұзынқұлақтан білетінім, басқа аймақтардағы көптеген ақындар зобалаң жылдардың қасіретін жырлаған екен. Бірақ, олардың көбі ұсталып кетті. Отызыншы жылдардың сойқан апаты туралы жұмбақ аузымызды ашуға қорқатынбыз. Себебі, ел арасында жасырын жүрген өкіметтің жансыздары біліп қойса дереу жоғарғы жаққа хабарлап, сол айтқан адамды түп ортасында түрмеге алып кететін. Соған карамастан, кейбір ақындардың ашаршылық туралы жырлары ауыздан ауызға ел арасына тарап кетті. Әлі есімде, сондай белгісіз ақындардың бірі былай деп күңіреніпті:

Дарига-ай, күйрек-майды шайнап едім,
Бұлбұлдай Сарыарқада сайрап едім.
Мұрттының Мәскеудегі кесірінен,
Қырылдың атпай, шаппай, қайран елім.

Сталиннен нұсқау ап,
Голощекин қамданды,
Бай-бағланды тәркілеп,
Сыпырын алды бар малды.

Белсенді шықты кокаңдап,
Торықты халық, сандалды.
Ана тұяқ қалмады,

Шұбырды қазақ малсыз қап.
Заманның басқа салғаны,
Жидіп түсті қолаң шаш.
Көктей солды ардағы,
Бота көз сұлу арулар.

Бидайық үзіп талмады,
Сары асық қайран боздақтар,
Тышқан, суыр аулады.
Сәтсиализім халықтың,
Бола алмады қорғаны.
Үш миллион қазақты,
Аждаһа болып жалмады.

Зұлмат жылдардың сорақылықтарын былай қойғанда, соғыс аяқталғаннан кейінгі кезеңдерде де халықтың әл-ауқаты әлі көтеріле қоймаған еді. Соған карамастан, Кеңес өкіметінің басшылары елдің тұрмысы жақсы деп көрсетуге тырысты. Осыған байланысты өзімнің өмірімнен бір мысал келтіре кетейін. Отызыншы жылдардың аяғында (1937-1938 жж.) Терең Майтастан Ленин колхозының орталығына көшіп келдік. Бұл Шу өзенінің оң жағалауына орналасқан ауыл еді, ал сол жағалаудағы аудан орталығы Новотроицкі селосы көрініп тұратын. Келе сала колхоздың сиыр фермасында сауыншы болып жұмысқа кірісіп кеттім. Маған ондаған сиырды карамағымға бекітіп берді. Малдың барлық күтімі менің мойнымда болды. Жұмыс өте ауыр, таң сәріден кешкі қараңғылық түскенге дейін фермада тыным таппай әртүрлі қара жұмыстарды атқарамыз. Қара қазан, балашағаның қамы үшін жан аямай еңбек еттік. Осы адал еңбегімді колхоз бен аудан басшылары бағаласа керек, 1946 жылы мені Жамбыл облыстық кеңесіне депутат етіп сайлады. Бір күні облыстан келген басшылар шаруашылықтарды аралауға мені депутат ретінде бірге ілестіріп жүрді. Сол кезде Кеңес өкіметінің тәртібі бойынша халықтың өкілі ретінде жергілікті аймақтардан сайланған депутаттарды билік өкілдері өздерімен бірге ел аралауға алып шығатын заман еді. Колхоздарды аралап жүрген кезде кейбір кемшіліктерді аудан басшылары маған сыбырлап, ешкімге айтпауды өтінеді. «Егер облыстан келген комиссия сіздің хал-жағдайыңызды тұрмыс-тіршілігіңізді сұрай қалса, бәрі жақсы деп айтыңыз» - дегенді маған нығырлап айтып қояды.

Бірде облыстан келген комиссия бастығы менен:

- Ана, карамағыңыздағы сиырлардың күтімі жақсы екен, мемлекетке өткізетін сүт жоспарын тұрақты орындайды екенсіз. Біз сіздің жұмысыңызға риза болып отырмыз. Ал енді отбасыңыздың жағдайы қалай, қандай да мұқтажға зәру болсаңыз бізге қысылмай айтыңыз, өкімет тарапынан көмек беріледі, - деп сұрады.

Сонда мен аудан басшыларының үйретіп қойғанын кайталап:

- Қарақтарым, бәріңе рақмет. Үй-жайым бар, бала-шағам өсіп жатыр, тамағымыз тоқ, бәрі жеткілікті деп, – өтірікті шындай қылып жауап бердім.

Ал, ақиқатын айтар болсам, колхоздың орталығына көшіп келгеннен соң, ағайындардың көмегімен асар жасап, екі бөлмелі үсті қамыспен жабылған шағындау үйді салып алғанбыз. Бала-шағамен бірге сол қуықтай тар үйде тұрып жаттық. Сол кезде үкіметтің қаулысы бойынша облыстық депутаттарға мемлекеттің тарапынан жәрдем беріледі екен, оны біз қайдан білейік. Сөйтіп, өкіметтен ешқандай көмек алмай колхоздың жұмысын шын көңілімізбен адал істедік. Тіпті, колхозшыларға істеген еңбектеріне жалақы да берілмейтін. Тек күзде егін-терін біткеннен кейін ғана еңбеккүнге деп бидай берілетін. Оның өзінде де әр отбасының мүшелерін есепке алып қана үлестіретін.

Кенестік биліктің зұлымдықтарының болғаны соншалықты, сонау отызыншы жылдардағы колхоз құрылысы басталған-ақ шаруаларды ешқайда шығармау мақсатында төлқұжат (паспорт) берілмеді. Бұл ХІХ ғасырдағы патшалық Ресейдегі сияқты шаруаларды басыбайлы құлдықта ұстағаны емес пе? Қазіргі жасым Найғамбар жасынан асып барады, талай қиыншылықтарды бастан кешірдік, енді біз көре алмаған жақсылықты немере-шөберелеріміздің көретініне сенемін. Ата-бабаларымыздың «бір жамаандықтың артынан, бір жақсылық келеді» - деп айтып кеткеніндей, заман түзелетін шығар деп ойлаймын.

Ашаршылыққа көрген оқиғаларды тегіннен тегін айтып отырған жоқпын. Қазіргі ұрпақ білсін, нәубет жылдардың ауыртпалықтарынан сабақ алатын деген ниет қана, келешекте бұндай заман болмасын деп, Алладан тілеп отырамын.

Бұл әңгімені Күлімбала әже баласы Сейсенге айтып кеткен екен.

**ШУ АУДАНЫНДА КӨПТІ КӨРГЕН, КӨНЕКӨЗ
ҚАРИЯЛАРДЫҢ БІРІ БОЛҒАН УӘШ (ӘБДІ УӘЛИ) АСАТОВ
ОСЫ ӨҢІРДЕГІ АҚЫНДАРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРДАҒЫ
ТӘРКІЛЕУ МЕН АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ЗАРДАПТАРЫ
ТУРАЛЫ ЖЫРЛАРЫН ЕЛ АУЗЫНАН ЖИНАП,
1991 ЖЫЛЫ ЖАРЫҚ КӨРГЕН «ШУ ӨҢІРІНІҢ
САҢЛАҚТАРЫ» КІТАБЫНАН ҮЗІНДІЛЕР**

Бұл кітапта өткен ғасырдың отызыншы жылдарында тәркілеуге ұшырап, қуғын-сүргінді басынан кешірген ақындардың тағдыры және олардың сөз маржандары туралы айтылады. Олардың мал-мүлкін тартып алып, сол кездегі елдің басына төнген ауырталықтарды айтқаны үшін түрмеге жапқан.

Шу өңірінен шыққан өнерпаздар, басқа да тарихи тұлғалар аз емес. Ақын-жыршылардың бірнеше ғасырлар бойы ауыздан ауызға жалғасып келе жатқан, олардың дуалы аузынан шыққан аталы сөздері қаншама! Алайда ол кезінде қағаз бетіне түспегендіктен көбісі ұмытылып қалды, ел жадында толық сақталмады. Дегенмен, осы еңбектің ашаршылық кезеңін санап қана өтетін тырнақалды жинақ ретінде құндылығын ескергеніміз жоқ. Бұл еңбекте Шу өңіріндегі төрт ақынның: Бармақ Мықамбайұлы, Қылышбай Ержанұлы, Орақбай Қабақұлы, Сауытбек Ұсаулының жырлары ел аузынан жинақталған. Қылышбай мен Орақбай ақындар нәубет жылдарға жетпей, бұл дүниеден озған екен. Ал Бармақ пен Сауытбек Кеңестік жүйенің зұлымдықтарын өз көздерімен көріп, ақындармен болған айтыстарда айтып жүріпті.

«Шу өңірінің саңлақтары» кітабынан:

Жыр алыбы Жамбылдың шәкірттерінің бірі Бармақ Мықамбайұлы 1882 жылы Шу ауданының қазіргі Балуан Шолақ атындағы колхозына қарасты Далақайнар деген жерде туған. Жастайынан ақындық өнерді ұстанып, Майкөт, Сүйінбай, Майлықожа, Құлышпақ, Бақтыбай жырларын, халық дастандарын жаттап алып, ел арасында айтып жүрген.

Бармақ өлеңдері мен айтыстарына өз өмірі, кедейлердің тұрмысы, әділетсіздік, тәлім-тәрбие тақырыптарын арқау еткен. Ақын 1937 жылы сталиндік жазалаудың құрбаны болып, 1942 жылы сол айдауда қайтыс болған. Сондай айтыстардың бірі Бармақ пен

Кенжекожаның айтысы болды. Айтыс 1935 жылғы тамыз айының басында қазіргі Шу қаласының базарындағы шайханада өткен. Бұл отызыншы жылдардағы әйгілі ашаршылықтың зардабынан Шу елінің де енесін енді-енді көтере бастаған кезі еді.

Айтысты Бармақ бастайды:

... Өлмей тірі қалған соң,
Жер бетінде қарайып,
Көтерейік көңілді,
Не етеміз айтып өлімді.
Тарқатып қайғы іштегі,
Көптің көңілін табайық.
Шөбі шүйгін, суы мол,
Кең өріске бағайық.
Мол егіп жерге астықты,
Қайталаптайық аштықты...

Кенжекожа:

Аман ба, Ысты, Дулат қалғандары,
Ағайып, туыс-жекжат, алған жары?
Тойынып, есін жинап елге қайтты.
Біразы Қырғызстан барғандары.
Кейбіреу қайтар емес елдеріне,
Ілескен артында бар жанжалдары.
Қоштасып жекжатымен қырғыздағы,
Көп болды қайтуға ел қамданғалы.
Тірісі қалмай келед келер жылға,
Сағынып туған жерді еске алғаны.
Мінекей, көріп тұрсыз келгендерді,
Шетінен келіп жатыр жете алғаны.

Бармақ:

Қиындық болып өтті жақсы-жаман,
Адаммен көрісерміз өлмей қалған...
Жотаға келді зорлықпен,
Төрт колхоз боп әр жерге,
Қоныстасып орныққан.
Соқнадан ұрып там салып,
Бұрынғы жайлау қорыққан...

Кенжеқожа:

Ағаділ, Кәртайғанмен – Барлыбайсың,
Бекберген дәулеті әкең барындайсың.
Кәртайған жиналыста «бай-құлақ» деп,
Ақ жүрек, алып-қашып арындайсың...
Моласын аштан өлген қазақтардың,
Айналып Иса шапса ар қылмайсың,
Ағайын, туыстардың көбін қуып,
Сонда сен кімді есіркеп жарылқайсың?

Бармақ:

Жұбайың жаныңдағы бізден алдың,
Алдыңдағы аштықтан өлмей қалдың.
Құзғын қарға сен болдың біздің елге,
Қонақтаған бұтағына ағаштардың.
Тамағын ол қарғаның сен білесің,
Қара ниет екендігін сездіресің.
Нәжісті шоқып алып, бейне қарға,
Жолдасты жаныңдағы бездіресің.

ШУ ӨңІРІНДЕ «АШАНЫҢ АЛТЫ САЛЫ» АТАНҒАН ХАЛЫҚ ӨНЕРПАЗДАРЫНЫҢ БІРІ – АҚЫН САУЫТБЕК ҰСАҰЛЫ

Ол 1870 жылы қазіргі Шу ауданының (бұрын Аша болысы, Әулие-Ата уезінде) «Алға» совхозының жерінде туған. Сауытбек 1931 жылдың көктемінде голощекиндік асыра сілтеушіліктің зардабын шегіп, аз ғана малынан айырылып, түрмеге де жабылған. Содан кейін де ақынды қуғынға ұшыратып, малың көп, байсың деп мазасын алады. Осы жағдайды айтып, жиегі Смайыл Қалипановты Алматыға аттандырып, Сәкен Сейфуллинге өлеңмен хат жазады. Сауытбектің «Сәкен Сейфуллинге» деген өлеңінде Кеңестік билік бар малын тартып алғанын және аштық қауіп төніп келе жатқанын ашына жырлайды. Бұл өлең 1931 жылы сәуір айында жазылған екен:

Бір анадан туылған,
Алты «Бек» те тіріміз.
Үшеуі үлкен менімен,

Үшеуі кіші ініміз
Мақұл дейді бесеуі
Ішінен айтса біріміз.
Аласалау дембелше,
Доғалақ қоңыр түріміз.
Пысықтауы мен едім.
Желділеу болды тіліміз,
Бір құдайға бар шығар
Айып-кәте мініміз.

Алпыс бірге келгенде,
Ел ішінде қуғын жеп,
Осылай болды күніміз...
Үй басы бар бір жылқы,
Той-жиынға барамыз.
Жүз он екі уақ мал,
Біріктіріп бағамыз.
Қонақ келсе төрт-бес үй,
Көрпе жинап үй-үйден
Мейманға әкеп жабамыз.
Қуғын жедім сол үшін,
Қайтіп елге жағамыз.

Тартып алды бар малды,
Шулады қатын, баламыз.
Асыра сілтеу мына тұр,
Қырылып қалса аштықтан
Адамды қайдан табамыз?
Барлық байлық өлсеңім,
Алдына барсын өнерім
Бар болса кешір, жазамыз.
Үкіметтің заңы ғой
Бұйырылсақ та атуға,
Жоғары жаққа шағамыз.

Смайыл хатғы алып Алматыға келеді. Сұрай жүріп Сәкеннің мекемесін тауып, кеңсесіне кірейін десе, алдыңғы бөлмеде отырған хатшы қыз: «Не жұмысыңыз бар еді? Мен айтып шығайын», - деп кіргізбейді. Сонда Смайыл отыра қалып, мына төмендегі өлеңді

жазып, қыздың қолына ұстатып: «Осы қағазды беріңіз» - дейді. Сондағы Смайылдың жазғаны:

Уа, Сәке, әдейі іздеп келдім Шудан,
Адамбыз малды бағып, дүние қуған.
Әкелдім аманат сөз арнап сізге,
Болған соң негізіміз бірге туған.
Әкелдім нағашымның тапсырмасын,
Токтаттым сізге келіп аттың басын.
Өлеңді өлеңменен Сізге өткіздім,
Құрбының жақтыраын, жақтырмасын,
Бұл күнде Заготскот қызметім,
Атқарып әкіметтің бір міндетін,
Бір жауап тілдесуге Сізге келдім,
Уақыт жоқ, ұзақ мерзім кідіретін.

Смайылдың айтуынша, Сәкен оны қабылдап, арызды оқып, әңгімелесінгі. Тиісті орындарға айтып, көмегін тигізген екен.

ШУ Өңіріндегі Ашаршылық туралы дерек көздерінен мәліметтер

XX ғасырдың 30-жылдарында Қазақстанда ұжымдастыру саясаты шаруалардың еркінен тыс күшпен жүргізілгені белгілі. Кеңестік тарихнамада ашаршылық шындығы дұрыс түсіндірілмеді. Кеңес өкіметінің билігі қазақ халқының 1930-1933 жылдардағы ауыр жағдайын патшалық Ресейдің отарлау саясаты мен 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы және халықтың сауатсыздығынан туындаған себептер деп көрсетіп отырды.

Коммунистік партияның 1927 жылғы XV съезі ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағытын жариялады. Ұжымдастыру және сонымен бірге отырықшыландыру халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан көпшілі өркениет негізінде жасалған дәстүрлі мал шаруашылығын күйретін, қазақ қоғамының әлеуметтік негізін жойылуына әкеп соқты.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезінде Шу ауданы бойынша қанша адамның осы алапат қаза болғандығы жөнінде мәліметті кездістіре алмадық. Кезінде қазақ елін жайлаған алапат ашаршылық

туралы басылымдарда жариялау былай тұрсын, тіпті жиналыстарда және халықтың арасында да ол жөнінде айтуға қатаң тыйым салынды. Тек еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана тарихшы-ғалымдар қазақ еліндегі өткен ғасырдың 30-жылдарындағы адамзат тарихындағы ең қасіретті апаттың себептері мен зардаптарын ғылыми тұрғыдан зерттей бастады. Соған қарамастан, әлі де болса еліміздің түкпір-түкпіріндегі кейбір аймақтардағы ашаршылықтың беті толық ашылмай жатқаны шындық. Сондай өңірлердің бірі - Шу жеріндегі елді-мекендер болып табылады. Бірлі-екілі ғалымдардың еңбектері және көнекөз қариялардың естеліктері болмаса, айтарлықтай ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілмеді.

Шу өңірінде ауданының қашан құрылғандығын және сол жылдардағы халықтың басына төнген ауырпалықты анықтау мақсатында 2007 жылы Шу ауданының әкімшілігі Қазақстан журналистер одағының мүшесі Мәкен Уақовты Алматы қаласындағы орталық мемлекеттік мұрағатқа іс-сапарға жіберді. Мұрағаттан алынған анықтама бойынша, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің 1928 жылдың 3-қыркүйегінде шыққан қаулысы негізінде Алматы округі құрылады. Осы кезде Шу аймағы аталған округтің құрамына кіреді [1,743]. Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің 1930 жылдың 23-шілдесінде шыққан қаулысы негізінде округтер таратылып, оның орнына аудандық әкімшілік-аумақтық басқару ұйымдастырылады. Осы қаулымен жаңа құрылған 121 аудандар қатарында Шу ауданы құрылады. Орталығы – Шу селосы [2,400].

Аталған қаулының негізінде 1930 жылғы 17-желтоқсандағы Қазақ АКССР Орталық Комитетінің және Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен бұрынғы Алматы округінің құрамында болған Шоқпар ауданы және Мойынқұм ауданы мен Вознесенскі (қазіргі Қонаев ауылдық округі) ауылы біріктіріліп Шу ауданы болып қайта құрылды [3].

Сөйтіп, бұрынғы Шоқпар ауданының ауылдары Шу ауданына қосылғаннан кейін жәнапай ұжымдастыру жоғарыдан түскен нұсқаулар бойынша әкімшілдік-күнтеу арқылы жүргізіле бастады. Байлардың мал-мүлкін тартып алып, колхозға біріктірді. Асыра сінтеушіліктің салдарынан қанаушы санатында орташа шаруалар да тәркіленіп кетті. Тіпті, кейбір жерлерде кедейлердің де малын тартып алып жағты. Орта шаруалар мен кедейлерді орынсыз жазаға тартты,

олардың малын жөнсіз алып қою, тұрақты мекенінен күннен көшіру орын алды. Кеңес билігінің осындай халыққа қарсы жүргізген әрекеттері Шу өңірі жұртышылығын да аштыққа ұрындырды. Қарапайым шаруалар ұжымдастыруға дайын емес еді. Соған қарамастан, Шу ауданында шаруаларды колхоздарға күннен кіргізумен қатар, астық дайындау науқаны да қоса жүргізілді. Кеңестік билік жоспарланған астықты орындамаған шаруашылық иелерін қатаң жазаға тартты. Соған дәлел ретінде мына мәліметтерге көз салайық:

«Артық астығын өткізбегені үшін 64 бай-кулак шаруашылығына 43367 сом айыппұл салынды, оған қоса мемлекеттік қарыздарды өтеуден бөлек олардан 22748 сом айыппұл алынды. Сонымен қатар 16 шаруашылық иесі 1.5-2 жылға сотталып, 3-тен 5 жылға дейін жер аударылды» [4,28].

Жалпы Шу өңірінде ұжымдастыру барысында секесуіл, ет, жүн және мал дайындау бойынша тым үлкен міндеттер жүктелді. Үсті-үстіне ет және жүн өткізу шаралары іс жүзінде малды жашай қыруға ұласты. Кеңес өкіметінің уәкілдері аудан колхоздарындағы дәннің бәрін, тіпті тұқымға сақталған қорын да алып қойды. Жергілікті билік аштыққа ұшырай бастаған елдің бала-шағасын асырау үшін алып қалған аз ғана азық-түлігін де күннен тартып алған. Егер жасырын қалатын болса, оларды өте қатал жазалады. Кінәлілер қылмыскер ретінде жауапқа тартылды. Сол кездегі құқық органдары ауылдағы бай, молда, билерге қарсы жазалау шараларын күшейте түсті. Осы шараларды іске асыру кезінде түрлі асыра сілтеушілікке, қиянатқа жол берілді. Кеңес өкіметінің уәкілдері тәркілеу кезінде колхоз меншігіне тек мал ғана емес, сонымен бірге жеке отбасы мүліктерін, олардың шаруашылыққа жарамды еңбек құралдарын, тіпті үй құстарын да зорлықпен алып отырған.

«Тек 1930 жылы ... азық-түлік салығы жоспарын орындаудан бас тартты деген айыптаумен ауданда 65 бай және кулак сотталды, олардың ішінде 40 отбасының дүние-мүлкі тәркіленуге тиіс болды. Ал олардан алынғаны 71 жылқы, 11 түйе, 4 сиыр, 64 қой, 12 киіз үй және 4 кірпіштен салынған үй еді» [5,31-бет].

Жалпай жазалау мен аштық әсері 1930 жылы жаңа құрылған Шу ауданының құрамына кірген Шоқпар аймағындағы қазақтарға да келіп жетті. Алматы округінің таратылар алдында ғана Шоқпар

ауылдарының халқы зорлық-зомбылыққа шыдай алмай, бұрынғы Алматы округіндегі басқа аудандардың тұрғындарымен бірге шетелге кетуге мәжбүр болды: «Қытай жеріне Алматы округінің Балқаш, Шөкпар, Іле, Еңбекшіқазақ, Биен-Ақсу, Сарқант, Жаркент, Бөрібай ауылдарының халқы көшіп кетті» [6,238].

Шетелге көпте аудару қазақтардың күшпен ұжымдастыруға көрсеткен қарсылығы, ашаршылықтан құтылудың бір амалы болатын. Кеңес билігі босқан қазақтарды елге қайтаруға әрекет жасады. Қаңғырын кеткен кейбір босқындарды өкіметтің арнаулы өкілдері жинап алып, пойыздарға отырғызып, бос қалған елді мекендерге жөнелтіп жатты. Солардың ішінде елге қайтарылған адамдардың есебінен Талас, Сарысу аудандары құрылды.

Осы кезде кеңестік жүйенің әдіс-тәсілдерімен қаруланған Шу ауданындағы шөлақ белсенділердің әкімшілік күшпен шаруаларды ұжымдастыруда шектен шыққан әрекеттерін мына деректерден көреміз: «Іс мынаған дейін жетті: қыстығыні, 1932 жылдың ақпанында, Шу ауданында аумағы 150 шақырым жерден жүздеген шаруашылықтар жиналып, 400 киіз үй «қала үлгісіндегі поселке» болып тігілді. Жалған белсенділер отырықшыландыруды жоспарланған үш жылдың орнына үш күн ішінде аяқтап, мал өсіруші шаруашылықтарды сол жерде ұжымшарға жаза бастады» [7,61]. Көшпелі және жартыдай көшпелі қожалықтарды отырықшылыққа көшігандіру анағұн түрде, күнгей әдістері арқылы жүргізілді, қаржылық көмек көрсетілмеді. Ешқандай даярлық жұмыстары елдің арасында жүргізілмеді. Бұл жөнінде Қазақстан өлкелік партия комитетінің 6-шленумында 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың себептері жайлы өлкелік бақылау комиссиясының төрағасы Егоров былай деп айтқан екен: «Көшпелі малшылар көп жағдайда әкімшілік әдістермен ешқандай да даярлықсыз колхозға және отырықшы тұрмысқа қуылып әкелінді... 1932 жылы отырықшыландыру егін отырғызуға үш күн қалғанда басталып, егін отырғызу кезінде жалғасты. Жайсан (Шу өңіріндегі жазық дала, автор) деген таулы-қырлы, бірақ егін егуге қолайлы, ешқандай құрылыс түсетен жалаған кеңістік бар, міне осы жерге 150 шақырымдағы аумақтан адамдарды жинау жүргізіледі. Шашырап жатқан ауылдарға көлік, онымен қоса милиционерлер жіберіледі. Ал олар болса отбасыларын киіз үйлерінен қуып шығып, көліктерге

күштеп отырғызын әлгі белгіленген жерге жеткізеді. Міне осындай шаралардың нәтижесі қандай? Төрт айдан соң жинастырылған отбасылардың бәрі де жан-жаққа бығырап кетісті. Олардың біразы сол бұрын отырған қоныстарына қайтып барса, қалған жартысы көрші Қырғыз еліне көніп кетті. Міне сіздерге «ұжымдастыру», міне сіздерге «отырықшылаңдыру» әдісі... Болған істің нәтижесінде біз өте ауыр жағдаймен бетпе-бет келіп отырмыз: ауыл талап-тарақыға түсті, оның шаруашылығы күйреді, апаршылық адам қырғыны келіп жетті [8,314-315].

1930 жылдың екінші жартысында-ақ Шу ауданында ашаршылықтың белгісі әр жерде көріне бастайды. Осы кезде мал басының күрт кемін кетуі нәтижесінде жергілікті елдің арасында азық-түлік тапшылығының азайып келе жатқаны ауданның барлық өңірінде айқын сезіле бастады. Ұжымдастыру жылдары ауданда жергілікті халықтың басым бөлігіне астық жетпеді.

Ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың сталиндік моделі Қазақстанның барлық аймақтарында халықтың наразылығын туғызды. Олар туған жерлерінен басқа аудандарға көшу, колхоз белсенділерін өлтіру және қарулы отрядтар құру арқылы наразылықтарын білдіріп отырды. Солардың бірі 1931 жылы Шу өңірінде жергілікті билікке қарсы Жолшыбаев бастаған қарулы отряд түрлі наразылық шараларын өткізді. Оларға тойтарыс беру үшін Шу өңірі коммунистерінен әскери отряд құрылады. Алғашқы ұрыстан кейін Жолшыбаев отряды шегініп, Аңырақай тауларына қарай бет алады. Осы кезде ол Қордайдағы көтерілісшілермен байланыс жасап, Кеңес билігіне қарсы күштерін біріктіруге келіседі. Бұл мәліметті қызыл отрядтың басшылары біліп қойып, екі жақтың бірігуіне жол бермейді. Ақырында қызыл әскердің күші басым болып, 1931 жылдың қазан айында көтерілісшілер толығымен жеңіліске ұшырады.

Бұл Кеңес өкіметіне қарсы жалғыз ғана көтеріліс емес еді. Күшпен ұжымдастыру саясатына қарсы Шу өңіріне жақын маңдағы Сарысу, Балқаш, Қордай, Қастек және тағы басқа аудандарда да осындай көтерілістер кең орын алды [9,32-34].

Сонымен, 1929-1933 жылдары Кеңес билігі ауыл шаруашылығын түбегейлі қайта құруға бағытталған шараларды іске асырды. Ал сол шаралар халықты ата-қонысынан бездіріп, аштыққа ұшыратты. Аудан халқының саны күрт азайып кетті. Шу өңірінде қалыптасқан ауыр

жағдайға байланысты оның тұрғындарының жартысынан көбі Қырғызстанға, Қытайға, Ресейге, Моңғолияға тағы басқа шет мемлекеттерге көшуге мәжбүр болды. Белгілі ғалым М.Қозыбаевтың деректері бойынша, 1930 жылдың басында-ақ көрші елдерге Шу өңірінен халықтың 60%-ы көшіп кеткен екен [10,125].

БК(б)П Орталық Комитетінен түскен нұсқауларды арғығымен орындау үшін жергілікті билік өтірік ақпарат беріп, ұжымдық шаруашылықтарға (колхоздарға) шаруаларды еркінен тыс кіргізе бастағаны жашай сипат алды.

Тұрар Рысқұлов 1933 жылы 9-наурызда Сталинге жолдаған хатында Шу және басқа аудандарда аштыққа ұшыраған қазақтарға бөлінген азық-түліктің талап-таражға түсін жатқаны туралы жазды: «БК(б)П Орталық Комитетінің 1932 жылғы 17-қыркүйектегі қаулысы бойынша аштыққа ұшыраған қазақтарға азық-түлік жәрдемі ретінде бір миллион пұт астық бөлінді. Орталықтан ІҮ тоқсанға және үетіміздегі жылдың І тоқсанына рұқсат етілген (бір миллион пұт есебінен), 600 мың пұт астық пен 1932 жылдан қалған 280 мың пұт, яғни барлығы 880 мың пұт астықтың 753.158 пұты қазақ ордандарының рұқсат қағазы бойынша бөлінді, содан 111.066 пұт астық, яғни 15 проценті ғана халықтың қолына тиді (оның өзі де түтел тиген-тимергені белгісіз). Ашыққандарға арналған астықтың көбі аудан орталықтары мен әртүрлі мекемелерде талап-таражға түседі, ал бір бөлігі қайтадан астық дайындау есебіне өткізіледі. Қу, Қарқаралы, Шұбартау, Шу, Балқаш, Торғай аудандарында осындай қылмысты әрекеттердің беті ашылып, айыптылар жауапқа тартылуда» [11,325].

Аштықтың азабын көрген қазақтар өздерінің туған жерлерінен басқа мекендерге қоныс аударғандары былай тұрсын, жашай Қытайға, Моңғолияға, Ауғанстанға, Батыс Сібірге және тағы басқа шет мемлекеттерге көшіп кетті.

Қазақтардың ата-жұртынан үдере кошуі – бұл біріншіден, Кеңестік биліктің жүргізіп отырған солақай саясатына қарсылығы болса, ал екіншіден, апаршылықтан бала-шағаларын аман сақтап қалудың амалы еді. Елде ашыққан қазақтардың қоныс аударуы жашай сипат алды. Бұл жөнінде 1933 жылы 29-наурызда Қазақстанның жаңа басшысы Левон Мирзоян Сталин мен Молотовқа қонысынан ауған қазақтардың ауыр жағдайы туралы былай деп

хабарлаған: «... қонысынан ауғандардың жағдайы күрт ауырлан барады. Біздің деректеріміз бойынша қонысынан ауғандар 71 ауданды қамтып отыр: оның 50-і қонысінді және жартылай қонысінді, ал 21-і отырықшы-егіншілік аудандар...

Бұрынғы егіншілік аудандарынан, мәселен, Оулиеата, Талдықорған, Мерке, Талас, Шу, Созақ, Қордай, Іле, Қаратап және т.б. аудандарда қонысынан ауғандардың саны өте көп» [12,91].

1920-1922 жылдардағы алғашқы ашаршылықтан ел «шықпа жаным, шықпа» деп әуірімден шыққан еді. Алайда, отызыншы жылдардағы аштық қазақтарды жантүршігерлік қырғынға ұшыратып, күйретіп кетті. Босып кеткен ел шоп тамырымен, өсімдік жапырағымен қоректене бастады. Кейбір аудандарда адамдар ит пен мысық және басқа жануарларды сойып жең, қатқан терілерді суға қайнатып, соның сорпасын інкен. Жамбыл облысының Оулие-Ата, Шу, Қордай, Талас, Меркі аудандарында адам етін жеу оқиғалары болғаны белгілі. Сонымен қатар осы аудандарда тонау мен талау күшейіп, адам өлтіру көбейіп кеткен. Аштықтан есі ауысып жынданып кеткендері де болды. Байлармен бірге қазақ кедейлері де бар малынан айырылды. **Аштықтан не істерін білмей жанталасқан қазақтардың қоныс аударудан басқа амалы қалды ма?**

Қазақ еліндегі 1932-1933 жылдардағы нәубетті зерттеп жүрген Тарих ғылымдарының докторы, профессор Талас Омарбеков Шу ауданындағы аштықтан болған масқара құбылысы туралы мынадай деректер келтіреді: «Шу поселкесінің маңайындағы төңіректе №75 барактағы босқындар жатағының және тамақтандыру орнының санитарлық жағдайын тексеріп шықтық. Сонда мыналарға кездестік: ішінде босқындардың жатақханасы және тамақтандыру орны орналасқан №75 барак жан төзісіз жағдайда. Баспана әл-дәрмені таусылған, көбі әзер дегенде қозғалатын босқындарға лық толы. Баспана іші былғаныш, сасық. Жүзге тарта аш адамдар жерде жатыр. Баспананың айналасы ластанып кеткен. Барлық жерде сүйектер, жыртылған киімдер, адамдардың құқыстары және шығыс жағында тоғыз өлік жағыр, барактан біраз жерде сөлтүстікте жерде тағы да өлік, тағы бес өлік жағыр. Қомілмегені, сирақ және қар еттерінің кесіліп алынғаны кісі етін жеу болғанын айғақтайды. Қазақ бейгіт жас молаға толы» [13,40-41]. Бұл құжатқа жеті адам қол қойған екен.

Тәуелсіздік алғаннан кейін 90-жылдардың басында режиссер Қашша Омаров деректі «Нәубет» фильмін түсіреді. Осы фильмде Шу өңіріндегі ұжымдастырудың зардаптары туралы тарихшы-ғалым Манап Қозыбаев былай дейді: «Жергілікті тұрғындардың төрттен үш бөлігі көшпенді тұмыр кешкендіктен, жаншай қырылуға мәжбүр болды. Бір ғана мысал, Шу өзенінің бойында колхоз құрамыз, қоспа саламыз деп февраль айында екі қоспа киіз үй тікті. Оның бір қағарына адамдарды, бір қағарына малдарды әкен қамады. Бір айдан кейін келгенде онда адам да, мал да болмады».

Шу қазақтарын күштеп ұжымдастыру барысында жергілікті биліктің белсенділері халықтың күнкорісінің жалғыз ғана көзі – қолындағы малын зорлықпен жинап алып, қоспадық мемлекеттік меншікке айналдырды. Одан қалған бірлі-жарым малдарын тағы да тартып алып, ет, май, жүн, астық жоспарларын артығымен орындағты. Ашыққан халықтың наразылығы күннен күнге күшейе түсті. Жаңа өкіметтің осындай әрекетіне қарсылық білдірген елдің наразылығы туралы тағы да бір деректі келтірейік.

1931 жылы 12-қыркүйекте Қордай ауданындағы көтерілісшілер Шуға шабармандар жіберіп, «Жыланқоз» ауылы шаруаларының қолдауына үміт артады. Бірақ, олардың Қордайдағы көтеріліске қосылуына қызыл отряд мүмкіншілік бермей, басын тастайды. Жазбаудан аман қалған Шу көтерілісшілері өз наразылықтарын тоқтатпайды.

«1931 жылдың 21-қыркүйегінде көтерілісшілер мен жазбаушылар арасында болған келесі ұрыста коммунистік отряд 6 адамынан айырылған. Олардың ішінде ОГПУ-дің Шу аудандық басқармасының бастығы Нұрғалиев және 5 коммунистік отряд мүшелері ұрыс кезінде қаза тапқан. Ал осы ұрыста көтерілісшілердің 12 адамы тұтқынға түскен. 1931 жылдың қараша айына дейін созылған бұл көтеріліс қатал жазаланды» [14,213-214].

РСФСР Халық Комиссарлары Советі Төрағасының орынбасары Г.Рысқұлов өз басына төніп тұрған қауіптен тайсалмастан, 1933 жылы 9-наурызда Сталинге жазған хатында қазақтардың арасында 1932 жылдан бастап қайтадан кең етек алған аштық пен ідет сұрапыл өршіп отырғаны жайында шындықты анық көрсетті. Қазақстандағы халықты аштықтан аман алып қалу үшін өкімет тарапынан жедел көмектің қажеттігін, ата-жұртынан үдере көшкен

қазақтардың бар мақсаты күнкөрістің қамы екендігін ашына жазып, шет елдерге көшіп кеткен босқындар туралы мынадай мәліметтер келтіреді: «Орта Еділге – 40 мың, Қырғызстанға – 100 мың, Батыс Сібірге – 50 мың, Қарақалпақияға – 20 мың, Орта Азияға – 30 мың адам көшіп кеткен. Сонымен қатар сонау алыс жерлердегі Калмыкияға, Тәжікстанға, Солтүстік өлкеге және т.б. жерлерге қаңғып кетті. Байлар бастаған халықтың біраз бөлігі Батыс Қытайға көшіп барды... Бұл қазақтардың жай көші-қоны емес, ашыққан адамдар тамақ ізден, басы ауған жаққа босып кетті. Кейбір аудандарда қонысынан ауғандардың саны сол аудандарда тұратын барлық халықтың 50 пайызына дейін жетеді...». Тағы да сол хаттыңда Тұрар Рысқұлов Жамбыл облысындағы алапат ашаршылық туралы: «Көптеген қалалардан (Әулие-Ата, Шымкент, Семей, Қызылорда және басқалар) және теміржол стансаларынан өлген қазақтардың өліктері сыртқа шығарылуда. Шу ауданының орталығы Ново-Троицк селосында (Жандосовтың мәліметі) күн сайын дерлік 10-12 қазақ өледі, сондай-ақ ауданнан коммунистердің 60 проценті кетіп қалған. Сарысу ауданында 7000 шаруашылық болса, енді олардың 500-ге жуығы қалған... Басқалары Әулие-Ата және т.б. аудандарға қашқан. Қырғыз жеріне көшкендер бар. Қараша айында осы ауданнан жүздеген адам отбасымен бірге алыс ауылдарға жылжыған. Ел-жұрттың жартысы қырылған. Қаңтар айының екінші бескүндігінде жолда 24 өлік табылған. Оларға қарақшылар да шабуыл жасаған. Әйелдер балаларын суға лақтырған. 5-6 қаңтар күндері Әулие-Ата қаласындағы шайханалар маңынан өлген 20 баланың денесі табылған. Осы уақыт ішінде 84 ересек адам өлген» - деп қазақтардың басына төнген зұлматты Сталинге жеткізген [15,320-322]. Сонымен бірге бұл хаттың көшірмесі ВКП(б) ЦК ауыл шаруашылық бөліміне Л.М.Кагановичке және СССР Халық Комиссарлар Кеңесіне В.М.Молотовқа жіберілген. Бірақ бұған Кеңестік биліктің Сталин бастаған қатыгез басшылары халықты аштықтан аман алып қалуға сияндай шаралар қолданбады.

Т.Рысқұловтың осы хаты Шу өңіріндегі және басқа аудандардағы сол жылдардың қасіретін ашып беретін тарихи айғақтың бірі ғана бөліп табылады.

Шу халқы наразылығытарын көтеріліс жасау арқылы білдірумен қатар, одан басқа ел ішінде халықтың қамын ойлап, аштықтан

күтпелудің жолдарын іздестіре бастаған азаматтар да болған. Аштықтан ауыл-аймақтың құтқаруға әрекет жасап, сол аласаныран, қараны кезеңде ауылдастарына жәрдемдесіп, көптеген отбасы түтінінің өншеуіне септігін тигізген, қамқорлық таптырған қайырымды жанның бірі – Нұрман би туралы жоғарыда толық айтылды. Бұл кісінің аш елге істеген жақсылықтары күні бүгінге дейін Шу қазақтарының есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасын келеді.

1906 жылдан бастап Нұрман би Шудағы Дулаттың төрт баласының бірі Шымыр руына жататын Шыңәлі баймен «құдай қосқан құда» болыпты. Шыңәлі бай ауыл-аймақтың тұрмыс-тіршілігіне ерекше көңіл бөліп, әсіресе, 1930-1932 жылдары тұтас бір ауылды аштықтан құтқарып қалғаны жөнінде бүгінде ел аузында айтылып жүр. Окінілісі сол, елге қамқор болған Шыңәлі 1932 жылы «халық жауы» ретінде Сібірге айдалып, итжеккенде қаза болады.

Қазіргі кезде Мойынқұм мен Шу аудандарының тұрғындары Нұржаубек ұстаны да әсте естен шығарған емес. Ол кісі аң-құс аулан, аштыққа ұшыраған ауылдастарына бар көмегін аямаған.

Көнекөз қариялардың айтуынша, Нұрман би, Шыңәлі бай, Нұржаубек ұста секілді қайырымды, ел қамын ойлаған азаматтар Шу аймағында көп болған [16]. Әрине, бүкіл халықты аштықтан құтқару мүмкін болмады. Қатты ашыққан адамдар ақыл-есінен айырылып, психологиясында өзгерістер болатыны белгілі. Тірі қалу үшін адамдар бірін-бірі тонап, ал кейбіреулері өлтіруге дейін барғаны шындық.

1932-1933 жылдардағы қасірет большевиктер партиясының қолымен жасалып, қазақтарды жер бетінен сыпырып тастау үшін әдейі ұйымдастырылған геноцид еді. Осы апаттың болу себептерінің бірі сол жылдары қазақтар өз құқықтарынан айырылды, бұл жөнінде Мұстафа Шоқай былай деп айтып кеткен: «Біздің мақсатымыз – Түркістанда формасы жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық мемлекет құру, ойткені тек осылайша ғана халқымыз өз Отанында өз таңдырының толық құқықты иесі бола алады»[17,23].

Патшалық Ресей мен Кеңестік билік қазақ халқына зорлық-зомбылық пен қиянаттың барлық түрін қолданды. Ақырында, 1930-1933 жылдардағы анаршылық қазақ халқының сағын сындырды, бірақ қанша қырылса да, қазақ жер бетінен біржола жойылып кеткен

жоқ. Мысалы, Украинада 7 миллиондай халық қырылса, ол украиндықтардың 15 пайызы ғана, ал қазақтардың 80 пайызы оңат болды [18,8].

Өкініштігі сол, Кеңес өкіметінің басшылығы нәубет жылдардағы орасан зор апаттың себептерін өзінің ұжымдастыру, отырықшыландыру, астық және ет даярлау тағы басқа жіберген ірі қателіктерінен болғандығын мойындамай өтті. Бұл жөнінде ел арасында сөз қозғауға да қатаң тыйым салды. Барлық кінәні ауылдағы бай-қулақтар мен Алаш зиялылары сияқты әлеуметтік топтарға аударды.

Қалай айтсақ та, сол ашаршылықтың зұлматынан қазақтардың миллиондан қырылғаны анық. Солардың ішінде Шу өңірінде де аштықтың құрбаны болған қазақтардың да көп болғанын жоғарыда айттық. Шуда болған нәубетті терең зерттеп, халықтың басына түскен қасіреттің ақиқатын ашып, жас ұрпаққа жеткізу – болашақтың ісі деп білгеніміз жөн.

***БК(б)П Орталық комитетінің 1932 жылғы 17-қыркүйектегі
«Қазақстандағы ауыл шаруашылығы, оның ішінде мал
шаруашылығы туралы» қаулысы***

Орталық комитеттің осы шешіміне байланысты Тұрар Рысқұлов Шу ауданындағы мал басын өсірудің жағдайы туралы мынадай мәліметтер келтіреді:

«... Совхоздарда мал төлінің шығыны жыл сайын 40-50 пайызға жеткен, яғни, олардың барлық бұзауларды сақтап қалуға жағдайы болмаған. 1933 жылғы 14-қаңтардағы Өлкелік комитеттің (Крайком) шешімінде осы жөнінде есен берген үш аудан (Шу, Шұбартау, Шет) туралы былай айтылады:

«Орталық комитеттің 17-қыркүйектегі шешімі және одан кейінгі Өлкелік комитет пен Совпарком шешімдерінде Орталық комитеттің қаулысы бұл аудандарда орындалмаған деп көрсетілген. (Тіпті, Шу ауданында Орталық комитеттің шешімдерін колхозшылардың арасында түсіндіру жұмыстары биылғы жылдың қаңтарында ғана жүргізіле бастаған)» [19,345].

Қазақстандағы жергілікті билік органдары Орталық комитеттің қаулысын орындамай, ауылдарда мал шаруашылығын дамытудың орнына көшпелі және жартылай көшпелі қазақтарды егін салуға

үйретсе, содан кейін олар бірте-бірте мал өсіретін болады деп санаған.

***Т.Рысқұловтың 1933 жылы 31-қаңтарда БК(б)П Қазақ
өлкелік комитетінің (Казкрайком) хатшысы Л.И.Мирзоянға
жазған хатынан***

Осы хатта Қазақ АССР-ның 1931 жылғы есеі-экономикалық анықтамасында көрсетілген 70 ауданда қазақтардың 90 пайызы тұратындығы айтылады. Солардың ішінде Жамбыл облысының құрамына кіретін Әулие-Ата, Талас, Меркі, Жуалы, Шу аудандары да бар. Анықтамадағы 70 ауданда 1931 жылы Қазақстан халқының 52,8 пайызы тұрды және Қазақстандағы барлық қазақтардың 83 пайызы осы аудандарда болды. Егістік алқаптардың 22,8 пайызы және бүкіл өлке бойынша бөлінген барлық тракторлардың 19,5 пайызы ғана осы аудандардағы қазақтарға берілді... Қазақстандағы билік өкілдерінің ресми баяндамаларында қазақтарға берілген егістік көлемі 52 пайыз, ал тракторларды бөлген кезде қазақтардың қолында 55 пайыз трактор болды деп айтылып жүрді. Бұл көзбояушылық еді – деп көрсетілді осы хатта [20,317-318].

Т.Рысқұловтың мақсаты хатта жазылған мәліметтерді тағы да тексеріп, осыған байланысты жағдайды түзетуді Л.Мирзоянға тапсырғаны көрініп тұр.

Дерек көздері:

1. Алматы орталық мемлекеттік мұрағаты: «Собрание узаконений и распоряжений РКП РСФСР», 1928 г., №118, стр. 743.

2. Алматы орталық мемлекеттік мұрағаты: «Собрание законов и распоряжений рабочего и крестьянского правительства СССР», 1930., № 37, стр. 400.

3. «Советская степь» (Казахстанская правда) газеті, 1930, 22 желтоқсан.

4. Қ.Жабағиев, Ғ.Жұман, М.Қойгелдиев. Шу өңірінің тарихы. (XX ғасыр – XXI ғасырдың бас кезі), Алматы, 2010, 28 бет.

5. Жамбыл облыстық мемлекеттік мұрағаты: 8-қор, 1-том, 26-іс, 30 н. (Паспорт Чуйского района Джамбульской области Каз. ССР)

6.Х.Ермұханова. Қазақстан тарихы. Жоғарғы оқу орындарына түсушілерге арналған оқулық-тест, Алматы, 2006. 238 бет.

7.Қазақстан тарихы (1914-2004 жж.). Жалпы білім беретін мектептің 9 сыныбына арналған оқулық, Алматы, 2005, 61 бет.

8.Шестой пленум Казахского краевого Комитета ВКП(б). 10-16 июля 1933 года. Стенографической отчет. Алматы-Москва, 1936, стр. 314-315.

9.Қ.Жабағисв, Ғ.Жұман, М.Қойгелдиев. Шу өңірінің тарихы. (XX ғасыр – XXI ғасырдың бас кезі), Алматы, 2010, 32-34 беттер.

10.М.Козыбасв. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Книга вторая. Алматы, 2000, стр. 125.

11.Т.Рыскулов. Собрание сочинений в трех томах, том 3, Алматы, 1998, стр. 325.

12.С.Әбдірайымов және т.б. Қазақ қалай аштыққа ұшырады, Алматы, 1991, 91 бет.

13.Т.Омарбеков. Ашаршылық апаты. «Ақиқат» - ұлттық, қоғамдық-саяси журнал, №7. 2004, 40-41 беттер.

14.Т.Омарбеков. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті, Алматы, 1997, 213-214 беттер.

15.Т.Рыскулов. Собрание сочинений в трех томах, том 3, Алматы, 1998, стр. 320-322.

16.М.Уақтегі. Ашыққан елге араша түскен Нұрман би. «Ақ жол» газеті, 31.05.2008 жыл.

17.«Жас Түркістан» - тарихи-танымдық, ғылыми-көпшілік, ой-нікір журналы, №2, 2002, 23 бет.

18.«Түркістан» - халықаралық саяси ағталық, №23, 7 маусым, 2012, «Қазақстандағы ашаршылық», 8 бет.

19.Т.Рыскулов. Собрание сочинений в трех томах. Том 3 Алматы, 1998, стр.345.

20. Т.Рысқұлов.Көрсетілген еңбекте, 317-318 беттер.

21. Көнекөз қариялардың естеліктері

МОЙЫНҚҰМ АУДАНЫ

«КӨКТЕРЕК» СОВХОЗЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ БОЛҒАН ДҮЙСЕН ҚАРИЯНЫҢ БАСЫНАН КЕШІРГЕН АЗАПТЫ КҮНДЕРІ

Ауыр күндер естен кетпейді

Мойынқұм өңірінде 1923 жылы дүниеге келген, өткен ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылықтың азабын тартқан Дүйсен Асанбайұлы Ұлы Отан соғысына қатысқан азамат. Қан майданда жараланып, туған елге екінші топтағы мүгедек болып оралды. Оның тағдыры қиын да әрі қызықты. Жарты ғасырдан аса Мойынқұм топырағында сол кездегі ең жауапты салада еңбек еткен Дүйсекең тек Мойынқұм ауданы ғана емес, бүкіл облыс көлеміне сыйлы ақсақалдардың бірі болды.

1942 жылы өлім мен өмір арналысқан қиян-кескі ұрыста жаудың оғы жауырынының астына келіп тірелген екен. Сол оқты тек отыз жыл өткенде ғана операция жасатын алдырыпты. Қандай төзімді, қандай қайсар жан.

Палағаның іші құлаққа ұрған таһадай тыныштық. Тіпті шыбынның ызылы да естілер емес. Дүйсен көзің бір ашып, қайтадан жұмады. Анасының аяулы бейнесі, өткен күндер елесі көз алдынан көлбеңдеп кетпей қойды. «Аштықта жеген құйқаның дәмі аузыңнан кетпейді» деген сөз осындайда айтылса керек. Сонау зұмат жылдары анасының өз өмірінен гөрі қарындасы Жібек екеуінің аштықтан аман-есен қалуын көп ойлағаны күні бүгінге дейін көз алдынан кетер емес.

Дүйсен ақсақал ашаршылықта көрген азабын, ел басына туған XX ғасырдың 30-жылдарындағы естен кетпес ауыр күндерін артында қалған ұрпақтарына естелік ретінде жазып қалдырып кеткен екен:

-1929-1930 жылдардан бастап ел басына қиыншылық туа бастады. Жаппай елдің малын, дүние-мүлкін тәркілеу басталған кез. Халықтың күнкөрісі қиындан, әр отбасын аштық жайлады. Осы кезде жан сақтаудың жолын іздеп ел жан-жаққа шуап кете бастады.

1929 жылдың аяғына тамақ туып-өскен, ата-бабаларымыздың қонысы болған 40-50 шақырымдай қашықтықтағы Мойынқұмнан жаяу-жалпы елмен бірге біз де Шу стансасына келдік. Шуда әкемнің

қайындары, шешемнің төркіндері, менің нағашыларым, осындағы күнгулер оның ішінде атақты ақын Сауытбек Ұсаұлы шешемнің әкесімен ағайынды болып келеді. Бұл жерде де жағдайымыз нашарлап 1931 жылдың сәуір айында шуаған елге қосылып әкем, шешем, екі қарындасым және мен қырғыз еліне бет алдық. Жол-жөнекей аштықтан өліп жатқан адамдарды көріп, бала болсам да қатты күйзелдім. Бірақ сол кезде бүкіл елді қамтыған нәубет жылдардың қайдан келгенін білуге шамам жетпейтін еді. Ашығыш-азып бес-алты күнде әрең дегенде Қарабалта деген жердегі кірпіш зауытының жанындағы жеркепеге орналастық. Егіні шабылған жерлерден масақ теріп, орыстар егін жинап әкеткен бақшасының орнынан бірдемелер теріп өлмесің күнін көрдік. Сөйтіп жүрген кезде елдегі ағайындардан 1932 жылы қыркүйек айында хабар келді. Босып кеткендер туған жерге орала бастапты. Қоянхоз ұйымдасып жағыр екен.

Осыны естіген әкем:

-Елден кеткенімізге де үш жылдың жүзі болыпты, не де болса ауылға кетейік – деп жиі-жиі айта бастады.

Сонда шешем:

-Әліптің артын бағайық. Әлі де болса жағдайымыз жақсарғанша осында тұрғанымыз жөн болар – деді.

-«Ұлтарактай болса да, ата-қоныс жер артық, ат төбеліндей болса да туып өскен ел артық» - деген бұрынғылардан қалған сөз бар. Есіміз барда елге жетейік» – деп, ауыр бір күрсінді әкем.

Сонымен Қарабалтадан Шу стансасына дейін пойызбен, одан әрі елге (Асанбай талына дейін) есек арбамен әрең дегенде екінші күні ел шетіне де жақындадық. Әкем болса қатты ауырып, арба үстінде сұлық жатыр.

- Әке, көтерің басыңды. Елге жеттік қой. Көзіңді ашың! - дедім.

- Елге жеттік дейсің бе, - деп әлсіз ғана күбірледі.

Жағы суалып, қос жанарының нұры кетіп өше бастағандай көрінді. Қараған адам бірден шошнды. «Үмігеіз шайтан» дегендей, ағайынның арасына аман-есен алып жетсек, сорпа-су ішіп, айығыш кетер деген үмітіміз бар. Басын демеп көтердім. Бар дәрменін салып өзі де тұруға тырмысып жатыр.

- Иә, ел шетіне жетіңіз ғой. - деп менің сөзімді қайталап. Қаснегіңнен айналайын ата-мекенім-ай, қайран туған жұртым. Сенің

бір уыс топырағың бұйырмас па деп едім. Жоқ, құдайдың маған деген аз да болса рақымы бар екен. Ел шегіне іліндік-ау, - деп өзіне телміре қарап отырған қарындасым Жібектің басынан сипады.

- Алла тағаланың бізге жасаған жақсылығы шығар, туған жерден татар дәм-тұзымыз бар екен-ау, - дегенде әкемнің даусы көптен бері алғаш рет көңілдене ерекше жарқын шықты.

- Қалай ғана қаңғып кете бердік. Мына Шудың суының балығын, бұта түбіндегі қырғауылы мен қоянын талғажау етсек те, туған жерде қалғанда да өлмейтін екенбіз-ау. Соны не ғып ойламағанбыз.

- Өткен іске өкініп қайтеміз. О баста құдайдың көрсетейін дегені сол да – деді апам.

- Дүйсен!

- О не, ата!

- Анау тостағанмен маған су әперші, - деді. Мен арба үстіндегі ағаш тостағанды алып толтыра әксем су ұсындым. Әлсіз қолдары дір-дір етіп Шудың суын әзер ішті.

- Қасиетіннен айналайын. Туған жердің қара суы да жанға шипа ғой - деп әкем бір сәт мұңайып қалды.

- Ата, бір-екі рет суға сүңгіп алсам қайтеді – дедім балалығым ұстап.

- Шомылсаң шомыла ғой, - деді әкем. Сол-ақ екен суға киімшең еспетімнен жата кеттім. Қандай рақат. Үш-төрт күн жүрген жол азабымды ұмытып, көңілім шайдай жарқырап сала берді.

- Дүйсен, күн кешкіріп қалар. Жүрелік, - деген шешемнің сөзінен кейін судан әзер шықтым...

Қара жолдың шаңын борпылдатып жүріп келеміз. Есек шаршай бастаған соң жеңіл болсын деп шешем ексеміз арбадан түсіп, жаяу жүріп отырдық. Шудың суынан өткен соң әкем де басын көтеріп алды. Жан-жағына қарап өткен күндерін еске ала ма қайдам, үнсіз ой құшағында келеді. Бәрі де таныс. Балалық шағы да осында өткен. Аштыққа күнкөрістің қамымен амалсыз елден кетіп, енді оралып келе жатқан бетіміз.

- Ырғал!

- Ау, - деді үнсіз арбаның алдында келе жатқан шешем.

- Ағайын, туған-туыс қалай қарсы алар екен бізді?

- Кеудемізден кері итерер дейсің бе? Бір амалы болар.

- Дегенмен елге жеттік, ә. Енді өлмейтін шығармыз, - дейді әкем манағы сөзін қайталап.

Осы жүріспен түс ауа Көкірек еліне кіре берістері Айдарлыға да жеттік-ау, әйтеуір. Одан ары өндіре-өндіре жүрсек күн бата жетіп қалатын түріміз бар. Бірақ есектің барған сайын діңкесі құрып, аяқ алысы әлсіреп барады. Тағы да далада түнейміз бе деген қауіп тоне бастады. Ауыл шетіне жетсек, шайнап жұтар бірдене боларына ішпей сенеміз. Олар да қайбір жегісіп отыр дейсің. Дәл осындай жағдайда қалай қарсы алар екен деген ой мені де мазалай берді. Есекті демілдеміл демалтып, ел жата ауыл шетіне де жеттік-ау. Ауыл иттері анадайдан әуілдей үріп қарсы алдымыздан шықты.

- Апа, апа ана Алыпсоқты қарашы? Орынбай тәтемнің иті, - дедім мен танып, қуанышымды жасыра алмай. Алыпсоқ алыстан жүгіре үріп келгенімен, жақындай бере бізді көріп тоқтай қалды. Туысты бала мен ит таниды деген рас-ау, төбет бізді таныса керек. Артында шәуілдеп келе жатқан өзге иттер де Алыпсоқтың қас-қабағына қарап, ілезде құйрықтарын бұлғандатып бет-бетімен кетті.

- Алыпсоқ, ка, ка, күшік ка – деп итті өзіме шақырдым. Арсалаңдап қасыма жетіп келді. Әлі ұмытпапты, ол жағымға бір шығып, бұл жағымға бір шығып еркелейді.

- Алыпсоқты көрдің бе, - дедім арба үстінде жатқан әкеме.

- Көрдім ғой. Ал енді қайда барып тоқтаймыз, - дегенде, шешем эзер жүріп келе жатқан есектің басын тежеді. Бәріміз де тоқтап, бір сәт үнсіз қалдық. Бұл ауылдың бәрі бізге жекжат, тума, ағайын. Дегенмен, ең жақын ет жақындарымыз әкемнің бірге туған інісі Орынбай. Әкем сәл ойланш:

- Орынбайдың үйіне барайық, ол менің туған бауырым ғой, - деді. Шағын ғана ауыл іші көрдей қараңғы. Терезеден сығырайған білте шамның жарығы да көрінер емес. Жатып қалса керек, қиқы-жиқы соғылған үйлердің арасымен жүріп отырып, Орынбай тәтемнің есігінің алдына келіп тоқтадық. Аула іші мүлгіп тұр. Апам екеуміз келіп есікті қақтық. Ә дегенде ешкім дыбыс бере қоймады. Менің шыдамым жетпеді. Бар пәрменіммен есікті жұдырығыммен қойылқойып қалдым. «Бұл кім, ей» деген жеңешемнің даусы қаттырақ шықты.

- Біз ғой.

- Біздің кім?

- Ырғалмын – деді апам.
- Жеңеше, есікті ашсаңшы біз ғой, - дедім шыдамым таусылып. Есік шалқалай ашылды. Жеңешем ай сәулесінің жарығымен апам скеумізді көрді де, таңдана аңырайып тұрды да қалды.
- Ойпырмай, оңім бе, түсім бе. Келіншек-ау қайдан жүрсің деп кеудесін алға бере құшағын жая ұмтылды.
- Біз ғой, келдік аман-есен.
- Сіздерді де көретін күн бар екен-ау, - деп жеңешем еңкілдеп дауыстап жылап жіберді.
- Ей, не болды саған, - деген арғы жақтан Орынбай тәтемнің даусы естілді. Іле дамбалшаң артынан өзі шықты. Қапелімде ештеңеге түсінбей, құшақтасып, көрісіп жатқан апам мен жеңешеме тесіле қарап:
- Ой, мынау Ырғал ғой. Көктен түстіңдер ме, қайдан жүрсіңдер, - деп іле состиып тұрған мені көріп қалды.
- Ей, Дүйсен сенсің бе?
- Мен ғой, тәте.
- О, айналып кетейін. Состиып не ғып тұрсың, - деп мені қарулы қолымен құшағына қысып, екі бетімнен кезек-кезек сүйді.
- Әкең қайда?
- Анда арба үстінде жатыр.
- Жатқаны несі, үйге кірмей ме?
- Жүре алмайды, - дедім бірден тоқ еткізіп. Тәтем мені жерге қоя сала арбаға қарай жүрді.
- Аға, ағажаным, бауырым, бармысың, - деп жеткен бойда арба үстінде оранып қалқайып отырған әкемді құшақтай алды.
- Барсың ба, бауырым.
- Бармың, бармын. Өліп-талып жеттік-ау, әйтеуір, - деп әкем жасының үлкендігіне қарамастан кемсеңдеп жылап жіберді.
- Жыламышы енді, немене сонша бала сияқты болып кеткенсің бе? Амаңдық болса ертең-ақ айығып кетесің. Бұл кезде апам мен жеңешем де арбаның жанына келіп жеткен еді.
- Жәке-ау, аманбысыз? Сіздерді де көретін күн бар екен-ау, - деп ақкөңіл жеңешем тағы да жылап алды. Арбаның артында шоқшиып отырған бес жастағы Жібекті қолымен көтеріп алып, екі бетінен алма-кезек сүйді.

- Ал, не тұрыс, үйге кірейік. Қалған әңгімені сонда айтарсыңдар, - деп тәтем әкемді арбадан көтерін алды.

Сығырайған білте шамның жарығына сәлден кейін көзіміз үйрене бастады. Жеңешем босағада тұрған жез самауырынды сыртқа ала жүгірді. Тәтем зыр жүгірін тор үстіне барын көрсесін қалыңдан салып, әкемнің басын сүйен сонда жатқызды. Жағдайды сұрады.

- Әй, құрысын сол күндерді керек десең еске алудан да қорқамыз. Осы ауылдан кеткеннен қырғыз елінің Ақсу, Қарабалта деген жерлерінде болып, өлмес күнімізді көрдік-ау, әйтеуір. Дүйсеннің атасы барғаннан кейін көп ұзамай-ақ сырқат болып, тіршіліктің тауқыметі басымызға таудай болып үйілді. Содан аштықтап өліп қалмасақ та, итшілеп күнімізді көрдік. Ал енді өздеріңнің жағдайларың қалай? – деп шешем әңгімені бастады.

- Осы өздерің көрін отырғандай көшпен бірге ілбін қыстап шықтық. Бүкіл ауылды колхозға біріктірді. Соған мүше болып кірдік. Қалғаны осы өздерің көргендей, - деп тәтем ұртындағы насыбайын босаға жаққа шырт түкірді. Бұл кезде бүрк-бүрк кайнап, екі иығынан әзер дем алған жез самауырынды көтерін жеңешем де бөлмеге кіріп келе жатты. Әкем манадан бері сөзге араласа қоймай, үнсіз отырған.

- Орыпбай бауырым, жағдай осылай болды. Бар арманым елге жету еді. Құдай бұйыртып оған да жеттік. Енді не болсақ та өзіңмен бірге боламыз. Менің жағдайым болса мынау. Мына екі құлышымды анау отырған жеңгенді өгейсітпейтін шығарсыңдар - деп ойлаймын.

- Ой, ағай, сіз де қайдағыны айтып, әлі-ақ жазылып кетесіз. Ел іші ғой, ыңғайы келін сорпа-су ішсеңіз жазылатыныңыз сөзсіз. Келгендерің сондай жақсы болды. Не көресек те бірге көреміз. Сендер де колхозға кіріңдер. Колхозға кірсеңдер өлмейсіңдер. Айналайын, жаңа үкімет қолынан келген жақсылығын жасап жатыр ғой, - деп тәтем саясаттан сәл де болса хабардар екенін сездіріп қойды.

- Жақында ауылда мектеп ашылатын көрінеді. Дүйсенжанды сонда оқуға береміз. Біздің мына қара сирақтарымыз да оқуға барамыз дейді, - деп бұрын жаққа нысылдан тәтті үйқының құшағында жатқан Жұпаны мен Өмірбайын негімен меңзей көрсетті.

- Амандық болса осылардың қызығын көресек бәрі де бір күнідей болмайды, әлі-ақ ұмытамыз, - деп әкемді келер күннен үміттендіріп те қойды. Тәтемнің сөзінен кейін қоңылым сәл де болса көтеріліп қалды. Тіпті енді маған әкем өлмейтін сияқты болып көрінді.

Жолдан әбден ашығып келген біз жеңешемнің дастархан үстіне қойған таба нанын демде-ақ тауысын біттік. Бұл үйдің де жағдайы белгілі. Одан әрі өзіміз де дәметкен жоқ едік. Ақпейіл жеңешем біздің қатты ашыққанымызды көріп, жапы ашып дорбадағы таба наннан тағы да бірнеше үзін дастарханға салды. Наннан басқа тағам болған жоқ. Шәй ішіп, нан жеген соң жол бойы қабағы тырысып келе жатқан қарындасым Жібектің де жүзі жадырай бастады. Ішіне ел қонған соң ол:

- Ана, ұйқым келді, - деді бір кезде.

- Ұйқың келсе жата ғой, - деп жеңешем оны апарып өз балаларының қатарына жатқызды. Мені де ұйқы қысып тұр. Бірақ тәтемнің ауыл, аймақ, колхоз құру жайлы әңгімесін қызықтап қимадым. Сөйтін жатып ұйықпап кетіпшім.

- Дүйсең, ей, Дүйсең тұра ғой, - деген апамның даусынан көзімді ашып алдым. Терезенің саңылауынан жарық түсіп бозалаңдап таң атып келеді екен.

- Тұра ғой балам, жата берсең бе? Өзіміздің үйге, шаңыраққа барып қайтайық.

Ұйқымды қимасам да апамның сөзінен кейін көзімді уқалап тәлтіректей басып сыртқа шықтым. Біздің бұрынғы үйіміз ауылдың күнгей бетінде тәтемнің үйінен бір шақырымдай қашықтықта шетте болатын. Анам екеуіміз солай қарай жүрдік.

- Ана, сонша ашыққаның не? Ертең де күн бар емес пе?

- Осындай қиын-қыстау кезеңде арыстай төрт адам бірдей масыл болып біреудің мойнына мініп жата береміз бе? Жаманды-жақсылы өз үйің, олең төсегіңнен артық ештеңе жоқ. Үйді жөндеуіміз керек, - деді анам.

Біз тұратын үй үш бөлмелі тоқал там болатын. Елден ауып, үйді несіз тастап кеткен жақсы ма, жылан жүріп кетерде есік-терезесін мықтап бекітін кеткенбіз. Ешкім тиісе қоймапты. Бірақ қысы-жазы ауа райының (жаңбыр, қар, жел) әсерінен сылақтары түсіп, төбесінің балшығы ағып, үй ескіріп кетінгі. Бұл үйге қарауға қай ағайынның мүршасы келсін. Ашаршылықтың қысымына шыдай алмай бәрі де өзіміз сияқты тоз-тоз болып кеткені әлі есімде. Енді ғана ес жия бастаған екен. Сонда да елдің тұрмысының әлі де болса қиын екендігіне келгеннен кейін көзіміз жетті. Бұл ауылда біздің үй сияқты қаңырайып түтіні түтіндемей қалған үйлер баршылық. Біразының

нелері әлі орала қоймапты. Олардың бұл дүниеде бар-жоғы бір құдайға ғана аян. Нәубет жылдары ешкімді ешкім біліп болды ма. Сұмдық бір ауыр жылдар болды ғой. Тіпті сол 1929-1933 жылдардың әр күні кішкентай менің де көз алдымнан көрініс тауып көлбеуден кетер емес.

Өз үйімізді көргенде анам көзіне еріксіз жас алды. Неге жылайды екен. Үлкен кісілердің де жылайтыны несі екен осы. Жоқ әлде осы үйде өткен жастық шақтарын еске алып отыр ма, ол жағы беймәлім. Анам есік алдында сілейін, біраз тұрды. Сәлден кейін барып көзінің жасын жеңінің ұшымен сүртін, есікті ашты. Қаңсып қалған есік шықылдан барып шалқасынан әрең ашылды. Қараңғы бөлмеге жарк етіп таңғы сәуле түсті. Үй ішіне торғайлар ұя салып, ормекшінің торларынан адам жүре алмайтындай. Анам қоржын бас үйдің үш бөлмесін түгел қарап шықты.

- Істейтін біраз жұмыс бар екен. Бүгіннен бастап кірісу керек, - деді.

Көп тұрмай екеуміз де тысқа шықтық. Ауыл адамдары таңғы ұйқыларынан енді ғана тұра бастапты. Қарсы алдымыздағы үйде тұратын қара кемпір есігінің алдына қалқын шығып тұр екен. Шешемді көріп, өз көзіне өзі сенбегендей аңырайып біраз тұрды.

- Жаным-ау, Ырғалсың ба осы сен?

- Иә, шешей, тапымай қалдыңыз ба?

- О, айналып кетейіндер. Сендерді де көретін күн бар екен-ау, - деп анамды құшақтай алды. Мұндайда әйел адамның көз жасы дайын тұра ма, ал кеп жыла екеуі. Еңгезердей қос әйелді жұбату менің қолымнан қайдан келсін. Қара кемпір өмірде көпті көріп көкейіне түйген жан ғой. Көз жасын жеңінің ұшымен сүртін жатып:

- Қай жақта болдыңдар, қашан келдіңдер. Асекең қайда? -- деп сұрақты үсті-үстіне жаудырып жатыр.

Анам мауқын басып болған соң мән-жайды қысқаша баяндап берді. Әкемнің ауру екенін айтқанда көзіне тағы да жас алды. Қара кемпір ауыр күрсінін:

- Амал қанша қолдан келер қайыр жоқ. Жүріңдер мен де сендермен бірге барып, шалыңмен амандасып, қоңілін сұрап қайтайын, - деді.

Үшеуміз қайтадан Орынбай тәтемнің үйіне қарай беттедік. Мұнда біздің келгенімізді естіген біраз жұрт жиналып қалыпты.

Туысқандардың бәрі әкемді айнала қоршап алған. Үйлерінен өлік шыққан адамдай қабақтары салыңқы тұнжырап кеткен. Бізді көргенде ғана еріксіз жүздерін жылытқандай болды. Әкеммен үзеңгілес келе жатқан туысқанымыз Иманәлі әкемнің қиналып жатқан түріне қадала қарап:

- Бір кезде ел сыйлаған, қадірлеген арысы жапсарлас жатқан ел Жалайыр, Қоралас, Сәмбет, Күнтуге бергісі төрт арыс Көкірекке белгілі Асанбай болып ең, енді жатысың мынау «Ер арыса әруақ, ат арыса тулақ» деген осы ғой. Құдайдың басқа салғанын көреміз де бала-шағаңызбен елге аман-есен келгеніңізге қуандық. Құр уайымдай беруді қояйық, - деп басу айтып жатыр екен.

- Ой, мынау Дүйсен бе? Үлкен жігіт болып қалыпсың ғой. О айналып кетейің, келе қойшы – деп Есеп ағам құшағына алып бетімнен алма-кезек сүйді. Басқа туысқандар шешеммен амандасып, жағдайымызды сұрап жатыр.

- Несін сұрайсыздар, - деп анам ауыр күресінін алып, сөзін одан әрі жалғастырды. - Қырғыз елінде жүріп өлмесек те, балаларым қарны тойып тамақ інкен емес. Ес білің, етек жапқалы тағдырдың тауқыметінен бір арылып көрген емесіңіз. Енді мынау, ол аздай ағайынның жатысын өздерің көрің отырсыңдар. Кісі елінде мен асырадым, енді өздерің асыраңдар – деп әзіл-шыын араластыра сөз тастады.

- Түңіменсіз, ағамыз әлі-ақ жазылып кетеді, - деп Есеп анамды жуатқан болды.

Құдай қосқан қосағынан қыршып жас қалу кімге оңай тисін. Алысты алқымдаған кезде арыстай азаматтың жатысы анау. Ертең олай-бұлай болып кетсе мына соңында қалған екі жетімектің, тіпті өзінің жайы не болмақ. Осыны ойлағанда анамның өзегі өртеніп, қорқыныптан үрейленіп өзі-өзі қоярға жер тапнайтын. Ел деп еңіреп жүріп туған жерге де жеттік. Енді күніміз не болар екен. Ата қоныста қалған ағайындар да қайбір жетісіп жүр дейсің, қыстан қалжырап «шықпа жаным, шықпа» деп, қалт-құлт етіп отырғандары мынау. Шешем осыны ойлады. Сәлден кейін анам үнеіздікті бұзып:

- Ау, ағайын, алыстан арып-ашын аштықтың, ауыр жолдың азабын тартып ізден келгендегіміз өздерің. Қайынымның үйіне келіп түсіп едік, бар пейілімен, барымен базар етіп қарсы алып отыр. Ошасына өте разымыз. Біз көшіп кеткелі үйіміздің төбесінен су өтіп,

кабырғасы түсіп, есік-терезесі сынып, әбден тоза бастаған көрінеді. Осындай қиналғанда қол ұштарыңды берсеңдер. Қашанғы бұл үйде телміріп отыра береміз. Өз шаңырағымыздың түтінін түтетейік, ағайын.

- Иә, жеңешем дұрыс айтады. Бүгін бәріміз бірігіп сол үйді жөнге келтіріп тастайық, - деп Еспан ағам орнынан қозғалақтан қойды.

Ел іші алтын бесік деген осы-ау. Көп болып қоржын бас тоқал үйді демде-ақ жөнге келтіріп алдық. Есік алдына ошақ орнаттық. Үйдің жан-жағын сыпырып, Жібек екеуміз айнадай ғып тазаладық. Апам өзімізбен бірге әкелген аздаған жүкті үйге кіргізіп, төр үстіне көрпе-жастықты жинаған соң, аңырайған үй-іші сәлде болса жөнге келгендей болды. Енді міне, апам, атам, Жібек, менімен төртеуіміз ғана. Сап-салқын бөлме іші құлаққа ұрған танадай тып-тыныш, әрқайсымыз өз ойымызбен өзіміз әлекпіз. Ендігі күніміз не болмақ. Не жейміз, не ішеміз. Үйге кіріп алғанша ол жағын ешқайсымыз ойламаппыз. Кенет ауыз үйге кірген адамның аяғының тықыры естілді. Іле қолында бір түйіншегі бар көршілес қара кемпір кіріп келді.

- Қоныс құтты болсын. Ырғал шырағым, шалыңның ауырып жатқаны мынау, жағдайларың өте ауыр екенін білемін. Бірақ қайсымыз жетісіп жүр дейсің. Қолдағы бар үш-төрт ешкінің бірін сойып едік, оның өзі де бітуге айналды. Мынапы бала-шағамның аузынан жырып өздеріңе әкеп тұрмын. Шалыңа асып берші, - деп көңілшек кемпір көз жасын сығып алды.

Түйіншек ішіндегі ешкінің екі-үш тал қабырғасы мен біраз ет екен. Апам қолына алып тұрып:

- Рахмет шешей, жақсылығыңыз құдайдан қайтсын, тірі жүрсек ұмытпасбыз.

- Оның не қарағым, ағайын-жұрт болған соң бір-бірімізге қол ұшымызды бермесек не боламыз. Халің қалай, - деп төрде жатқан әкеме жақындау келіп отырды.

Соңғы кезде әкем шешіліп сөйлеуден қалған. Ұзақ күн бір ноқатқа қадала қарап, қашан көрсең де ой құшағында жатады да қояды. Қазір де қара кемпірдің сөзін естіді ме, естімеді ме, саңырау адамша еш нәрсемен жұмысы жоқтай сол күйі жата берді.

- Әке-ау?

- О не? Бірдеңе дедің бе, - деп әлсіз даусымен маған қарады.

- Анау анам халінді сұрап келіп тұр ғой.

- А, хал дей ме? Несін айтайып көріп тұрсыз ғой.

- Өзінді өзің жегідей жей бермесейші, әлі-ақ жазылып кетесің, - деп қара кемпір әкемді жуатқан болды.

Бұл сөзді ол күн сайып талай адамның аузынан естиді. Бірақ жазылар түрі жоқ. Тіпті айығу дегеннен біржола үмітін үзіп, өлімге біржола бойұсына бастаған сияқты. Қазір де қара кемпірдің сөзін самарқау ғана тыңдап, жәй басын изей салды. Ол рахмет дегені болар. Өйтпесе айығудан үміт жоқ екенін өзі де біледі. Қара кемпір тағы да көз ұшына келіп қалған жасты кимешегінің ұшымен сұртті. Осы сәтте менің де жаным қара кемпірге қатты ашып кетті. Мейірімді жан. Көз көрген соң қиып ғой. Біздің де қайғымызға ортақ болып, ойлайтын сияқты. Жылағым келді. Япыр-ау, шынымен-ақ әкемнен айырыламыз ба? Осыны ойлаған сәтте өз ойымнан өзім шошын кеттім. Жоқ, жоқ өлмейді. Бізді тастап қайда кетеді. Өлуге тиіс емес. Бұл ойлар менің бала қиялыма екі жылдан бері сіңіп қалған болатын. Ал Жібектің не ойлайтыны қайдам, екі көзі бадырайып кешке дейін әкемнің қасынан шықпайды. Бала болып көрші-қолаңның қыздарымен де ойнағанды білмейді. Кішкентай болса да көп ойланатын сияқты. Нені ойлайды екен. Алдағы күндерден қандай үміт күтеді, ол жағы маған беймәлім. Әйтеуір мына өмірдің ауыртпалығы оны тез ессітіп жібергендей. Қазір де әкемнен көз алмай, мелшиген күйі үнсіз отыр. Тіпті қуану дегеннің не екенін де білмейтін сияқты.

Қара кемпір қоштасуға да шамасы келмей үйден атып шықты. Арғынша мен де орнымнан тұрып, терезеден тысқа көз салып едім ошақ басында от жағылып қалыпты. Ежелден бері осы үйдің мұрадан қалған мүлкі болған қара қазанда әлгінде қара кемпір әкелген аздаған ет бүлк-бүлк қайнап жатыр.

Көңілім сәл де болса көтеріліп қалды. Ошақтағы от, будақтаған түтін, мына біздің үйден тіршілік нышанын сездіріп аулаға әжептеуір көрік бергендей. Қазақтың түтініп түтет деген сөзі осыдан қалса керек. Өз үйінде от жағылып, қазан асылып жатқанға дүниеде не жетсін. Ал бұл үйден ет жең, аузымыз аққа тимегелі қашан. Тіпті солардың дәмін де ұмыта бастағандаймыз. Осы сорпа-суды ішсе әкем айығып қалар деп ойладым. Қара қойдың сорпасынан мұның айырмасы не. Ешкі де мал, қой да мал, бірақ төрт аяқты түліктің есеуі

екі түрлі. Бір сәт әкем жазылып кететіндей көрінді. Мен де далаға шықтым.

- Апа, ет асып жатырсың ба?

- Иә.

- Апа, мына сорпаны ішсе әкем жазылатын шығар, ә?

- Қайдам, - деп апам үндемей қалды.

- Бір рет ішкен сорпаға қайдан жазылсын. Ауру адамға күтім керек. Уақтылы тамақ ішу керек, - деп апам әкемнің жазылып кетуінен үмітін әбден үзген секілді. Әлгіндегі көңілім су сепкендей басылды.

- Апа, Орынбай тәтемнің қой тауып беремін дегені қайда?

- Қойды қайдан алсын ол. Іздеп көріп еді, табылмады ғой.

Кімді айтса сол келеді дегендей, Орынбай тәтем де келіп жетті үйге. Жетегінде лағын ерткен ешкісі бар.

- Жеңеше қой табудың реті келмеді. Мына ешкіні соямыз ба, кайтеміз?

- Лағын кайтеміз? Шамасы сауылып жүрген ешкі ғой деймін.

- Иә, сауылып жүрген ешкі сүтті де көп береді.

- Мұны сойғанда кайтеміз. Одан да сауып балалардың аузын аққа тигізейік те?

- Өзіңіз біліңіз жеңеше. Қолдан келер бұдан артық ешқандай көмегім болмады. Осыған риза болыңыз.

- Пейіліңе рахмет. Сенің де жағдайыңды көзбен көріп тұрмыз ғой. Біліп тұрып буынсыз жерге пынақ ұрғандай сені қалай кінәлай аламыз. Мынаны да бала-шағаңның аузынан жырын беріп отырған жоқсың ба.

- Осыны түсінсеңіз болды да жеңеше. Әйтеуір туған-туыс, ағайын қол ұшын бермеді демеңдер. Дүйсен ешкіні ана қораның ішіне кіргізе сал, енді бұл сенің ешкің, күтін-бақ.

Тәтемнің қолынан қара ешкіні ала салып, қораға кіргіздім. Сол күннен бастап маған ермек табылды. Ертелетін ешкі мен лағын қосарлап қорадан шығарып, ауылдан біраз жерге дейін жайып кайтамын. Біздің үйдің тіршілігінің тынысы осы ешкінің сүті болды.

Бір күні шешем ойламаған жерден ауырды. Күн ұзақ үйдің күйбең тіршілігімен жүрді де кешкі салым сүріне жығылды. Тағы да басым деп байбалам салып безеу қақты. 1932 жылы Қарабалтадағы ауыр соққыдан кейін басы жиі-жиі ауыратын болған. Соның әсерінен

болса керек. Сол күнді ойласам тұла бойым түршігеді. Әсіресе албастыдай қаба сақалды бұжбан сарыны көз алдыма елестетсем болды, сол түні ұйықтай алмай шығамын. Апыр-ай, адамның да сондай қатыгезі бола ма? Ол да анадан туған адам ғой. Бұл аштық деген не істетпейді. Бәрі де аштықтың, ауыр тұрмыстың кесірі. Қарабалтаға жетпей-ақ әкемнің ауруы мендеп, мұрттай ұшқан болатын. Үй-ішіміздің бар ауыртпалығы шешемнің мойнына түсті. Жібекті әкемнің қасына қалдырып, апам скеуміз күн ұзақ масақ тереміз. Масақ дегенде жарытқан ештеңе жоқ, әйтеуір дәтке қуат бірдеңе. Егістіктің орны деген аты болмаса шаңы аспанға шығып жатады. Ал оның ішінен масақтан қалған дән іздеу топырақ ішінен нне іздеумен бірдей. Бір күні түк өндіре алмадық. Қара құрымдай қаштаған өзіміз сияқты босқындар жанын қойсын ба. Тіпті сол күні қаштан кетті. Үй-ішімізбен нәр татпағалы екінші тәулік. Апам байғұс шыдап бақты. Бірақ, ауру әкеммен бізді көргенде өзін қоярға жер таппайтын. Бүгін де құр қол қайттық. Апам алда, артынан ілбіп басып мен келемін. Бала қиялым талайды шарлайды. Піскен ыстық күлшені көз алдыма елестетемін. Оны ойлаған сайын ішім шұрылдап, аузымнан сілекейім ағып, одан бетер қарным ашады. Кенет алдымда келе жатқан апам тоқтай қалды.

- О не, апа, жәй ма?

- Анау маяны көрдің бе?

- Иә, көрін тұрмын.

- Соның астында тыңылған қызылшалар бар көрінеді. Қараптан қарап аштан өлеміз бе, содан ала кетсек қайтеді.

- Иссі көрін қалса не айтамыз?

- Қараңғы түсе барайық, - деді апам.

Мұның ұрлық екенін шешем де, өзім де сеземін. Бірақ амал қашпа аштан өлгенше, мал жеп жатқан қызылшадан бірнешеуін алсақ одан иссінің ештеңесі кете қоймас. Арық ішінде отырып, кештің батуын күттік. Мұндайда уақыт та жылжи қоймайды. Апам да деңбірейденіп, Жібек пен әкемді қайта-қайта ойлап аузына ала берді. Не ғын жатыр екен. Әйтеуір бүгін қайтсек те үйге құр қол бармауымыз керек. Ауру әкем мен бармақтай қызының аштан аш жатқаны анау. Екеуміздің де көкейіміздегі ой соларды тамақтандыру. Еміс-еміс мая жаққа көз тастаймыз, әзірше сшкім көріне қойған жоқ. Тек кеш тез батса екен деп тілейміз. Бір кезде күн де ұясына батты-

ау, әйтеуір. Манағыдай емес, далаға сәл қараңғылық түсе бастады. Дегенмен әлі ерте, көзге түсіп қалатын мезгіл.

- Апа, қашанғы отыра береміз, жүр барайықшы – дедім шыдамым жетпей.

- Асықпа балам, ел орынға отырсын.

Ішегім шұрылдап, аштықтап көзім карауытын шыдай алар емеспін. Қызылшаны үйге апарып пісіргенше тағат таба алар түрім жоқ. Сілекейім шұбырып, аштық одан сайып аш өзегімді мысықша тырмалап барады. Алда не болады. Ана қызылшаны қолға қалай түсіреміз. Ол жағын ойлауға да мұрша жоқ. Тек маяның шетіне жетсек болды тегін жатқан қызылшаны үйге арқалап кете беретіндей-ақ көрінеді маған.

Ел орынға отыра апам скеуміз арықтың ішінен шықтық. Бұқпантайлап жүріп маяны бетке алып келеміз. Бірде тоқтай қалыптың тыңдаймыз. Өзірше қауіпті ештеңе жоқ сияқты. Тағы да алдыға жылжимыз. Қайтадан тоқтай қалып, деревня жаққа құлак түреміз. Міне маяға да жақындап қалдық. Жан-жағымызға бағдарлай қарап, мұнда да біраз тұрдық. Күдікті ешнәрсе байқалмады. Демімізді ішімізге тарта отырып маяның шетіне де іліктік-ау. Айналып жүріп қуыс бір тесікті тауып алдық. Аумағы әжептеуір екі-үш адам сиып кетерлік. Бірден ішіне сүңгіп кеттік. Үйіліп жатқан қызылша. Кірген бойда қойып-қонышымызға тығып жатырмыз.

- Дүйсен, мынаны кара, - деді бір кезде. Біреу келіп қалған екен деп зәрем зәр төбемнен шықты.

- О, не апа?

- Мына асқабақтарды қарашы. Пісіріп жессе бұл да біраз тамақ болар еді. Бір-бірден қолтықтап алып кетейік.

- Мейлі, алсақ алайық.

Екеуміз асқабақтардың ішінен таңдан алып, қолтығымызға қыс тысқа шықтық. Келген ізімізбен бүкшеңдеп жүріп келеміз. Маяны келесі шетіне жете бергенде апам тоқтай қалды.

- Не болды, апа?

- Ананы кара, - деп деревняның күнгей жағын иегіммен меңзеді. Екі-үш адам тура бізге қарай жүріп келе жатыр. Бітті деген ой санам сақ ете қалды.

- Енді не істейміз?

- Бәрібір көріп қояды. Не де болса қашайық, - деді апам. Бұқианғайлап жүгіре жөнелдік.

- Тоқта! – деген өктем дауыс, түнгі ауаны тілгілеп гүр ете қалды. Тоқтау қайда, жүгіріп келеміз.

- Дүйсеңжан жүгір, жүгір – дейді артымда келе жатқан байғұс шешем.

- Қайда қашам? Сені ұстап алса қайтем?

- Қаш, кайтесің маған қарап.

- Жоқ ана, қаша алмаймын.

- Тәйірі солар маған тиісе қоймас. Сен қолыңдағы асқабақты тастамай жүгіре бер. Ең болмаса бір асқабақ пен қызылшаны аман анарайық үйге.

Апамның сөзі қамшы болды ма, безе жөнелдім. Жүгіріп келем, жүгіріп келем. Сәлден кейін барып артыма қарадым. Апам да, қуғыншылар да көзіме шалына қоймады. Асқабақ пен қойнымдағы қызылшаны арықтың ішіне төге салып, кері қайта жүгірдім. Жақындай бере:

- Ә, бәлем, міне саған – деген үлкендердің даусын естіп қалдым. Апам біткен екен ғой деп ойлады. Одан бетер жанұшыра жүгірдім. Шешем бүк түсіп, етпетінен жатыр. Әлгі үшеуі кезек-кезек теңкілейді. Ызадан көзіме қан толып кетсе керек, қайдан біткен күш-қуат екенін қайдам, жүгіріп жеткен бойда біреуінің шаужайына жармастым.

- Тиме, тимеңдерші, апам. Оның жазығы жоқ, мені ұрындар, - деп айқайлап жібердім.

- Мынау қайтеді-ей, - деп қаба сақалды, бұжбан сары мені лақтырын тастады. Оңбай құлады. Бірақ сонда да соңғы күшімді жинап тағы да тұра ұмтылдым. Қарулы жұдырық иегімнің астынан сарт ете қалды. Көзімнен от жарқ етті.

- Ана, ана, - деп кирелеңдеп барып мұрттай ұштым. Бірақ тұруға дәрмен жоқ. Орнымнан қозғалар емесіні. Әлгі мені ұрған қаба сақалды сары әкесінің құны кеткендей апамды тағы да бірнеше рет теуіп өтті.

- Қой, жетер енді, - деді біреуі.

- Жоқ, өлтіріп кетейік, - деп қаба сақалды, бұжбан сары одан әрі оршелене түсті.

- Қаңғыбас немелер. Бұларды аяудың қажеті жоқ.

- Қолыңды қанға малып қайтесің. Енді өзі-ақ өледі, - деді біреуі. Қаба сақал бұжбан сары соңғы рет бір тепті де, анадай жерде домалап жатқан асқабақты көтеріп алды.

- Мына иттің күшігін көрдің бе? Осының саудасын бітіру керек еді – деп, менің бетіме үңіле қарады. Жансыз адамдай қыбыр етпей жатырмын.

- Өзі өліп қалған ба, - деп еңкейді.

- Жүр кеттік, өлмесе өмірем қатсын, - деді тағы бір дауыс.

Үшеуі дарылдай сөйлеп, мая жаққа қарай кетті. Көзімді ашып алдым. Бірақ тұра алар емеспін. Аспандағы сансыз жұлдыздар мені мазақ еткендей жымың-жымың қағады. Сол сәтте көзіме жас үйіріліп, мына өмірге, қатыгез тағдырға лағнет айттым. Бар күшімді жинап орнымнан тұруға ұмтылдым. Әрең дегенде барын көтерілдім. Екі аттам жерде ыңырсып шешем жатыр. Бүкіл денемді әрең қозғалтып, сүйретіле басып оның қасына келдім.

- Апа, тірісің бе? Көтеріші басыңды? Жаулығы шешіліп қалыпты. Басын сүйемек болып едім, қолым жылымышы қанға тиді.

- Апа, тұршы, тірісің бе өзің?

- Тірімін. Ұлым, тірімін.

Көңілімнің босағаны сонша, айқай салып жылағым келді. Бірақ өзімді тежеп қалдым. Сонда да жанарымнан жас ағыл-тегіл ақты-ау дейсің. Жылап жүріп, апамның жаулығымен басын сүрттім. Сәлден кейін барып ол есін жиғандай болды.

- Өзің саумысың, балам.

- Саумын апа. Жүрші үйге кетейік.

Апамды иығыммен демеп, әлгі қызылшаны қойып кеткен арықтың жанына келдім. Қасиетіңнен айналайын, анажан-ай! Өзі өле таяқ жесе де үйдегі қызы мен әкемді есінен шығармай:

- Дүйсенжан, әлгі асқабақ пен қызылшаны тығып үлгердің бе? - деді маған.

- Иә, мына арықтың ішінде жатыр.

- Алып жүр.

- Сен қайтіп жүресің, апа?

- Мен саған сүйеспін-ақ өзім жүріп кетемін.

Қойны-қонышымда қызылша, қолымда асқабақ, апамды сүйемелдеп ел жата үйге әрең жеттік. Әкем де, Жібек те үрпінсіз, бізге не болғанын білмей ұйықтамаған екен. Таяқ жеген апамды

көріп, зәрелері ұшып кетті. Шешем содан біраз күн қатты ауырып жатты. Ауыр жарақаттан денесін бірден көтеріп кете алмады. Оның үстіне басына қатты тепсе керек, соңғы кезде көзі қарауытып, басы айналатынды шығарды. Жылай-жылай қарындасым Жібек екеуміз тұра алмай жатқан әке-шешеміздің қасынан кетпейміз. Сүйегі асыл жан ғой, бірнеше күннен кейін алам айғып кетті. Бірақ жиі-жиі басы айналып, көзі қарауытатын әдеті қалмады.

... Бүгінгі ауруы да сол соққының әсері еді. Тағы да басын көтермей жатып алды. Жібек енді не істейміз дегендей, екі көзі жәудіреп маған қарай берседі. Менің қолымнан не келер дейсің? Дел-сал болып мен отырмын. Өмірдің ауыр соққысы аз болғандай апамның ауырғаны бізге одан сайын ауыр болып тиді.

- Ана көтерші басыңды, - деймін. Үн жоқ. Жәй ғана салалы саусақтарымен басымды сипады.

- Әкең екеуміз бірдей олай-бұлай болып кетсек күндерің не болар екен, ботакандарым.

- Жоқ, ана өлмейсіңдер, бізді тастап қайда барасың.

Манадан бері апам екеуміздің сөзімізді үнсіз тыңдап жатқан әкем ауыр бір күрсініп алып:

- Ырғал ей, Ырғал?

- О не?

- Осы біз құдайға не жаздық екен. Екеуміздің жатысымыз мынау. Құдай сені алғанша мені алсын, сен өліп мен қалғанда екі баланың күндері не болмақ. Апам үндеген жоқ.

- Ырғал, құдай қосып біраз жыл өмір сүрдік. Екі жылдан бері сал болып менің жатысым мынау. Құдайдан тілейтінім сенің алдында мені алса деуші едім. Өзің тірі болсаң мышаларды ешкімнен кем қылмас едің-ау. Енді сенің жатысың да мынау.

... Сол күні беймезгіл уақытта Орынбай тәтемді, Еспан, Аба ағаларымды, Есболған, Рақымбек көкелерімді әкемнің айтуы бойынша үйге шақырып келдім.

- Бауырларым, түнделетіп мазаларыңды алдым ба, шақырмасақ тағы болмады. Біздің жағдайды өздерің көріп отырсыңдар. Олай-бұлай болып кетсек, Дүйсен мен Жібегімді өздеріңе аманат етейін деп әдейі шақырттым. Айналдырған ауру алмай қоймайды. Асанбай арам өлді, қомусіз қалды деген артымда сөз қалмасын. Қолдарыңнан

келгенше арулап көміндер – деп, бойына жиған бар күші осы ғана болды ма, сонан кейін енгігіп сөйлеуге шамасы келмеді.

- Аға-ау, бүгін-ертең кетіп бара жатқан жоқсыз ғой. Айығып кетесіз әлі-ақ.

- Жоқ, енді айыға алмаспын.

Орынбай тәтем не деріп білмей тосылып қалды. Әкеме Алла тағалла сездірді ме екен, соя түні бұл дүниеден озды. Екі күннен бері басын көтере алмай жатып қалған апам өзінің қалай тұрып кеткенін де байқамай қалды.

Сондағы апамның жоқтау айтып жылағаны бәріміздің сай-сүйегімізді сырқыратты. Амал қанша ертеңіне өзінің туған жері, өз атымен аталатын «Асанбай талы» деген жерге әкемді бүкіл ауыл болып арулап жерледі. Көз жасымызды көл қылып біз қалдық соңында. Кейін білдім, бұл өңірге алғаш рет тал еккен, жиде отырғызған, жоңышқа айдаған Асанбай әкем болыпты.

Сонымен тірі адам тіршілігін істейді екен. Бірте-бірте елдің жағдайы түзеле бастады. Ашаршылықтың азабы бір күндей болмай өте шықты, бірақ аштықтың дәмі күні бүгінге дейін естен кетпейді екен. Әне-міне дегенше жылдар зымырап жылжи берді. Енді ғана күнкөрісіміз жақсара бастап еді, соғыс басталды.

1941 жылы он сегізге толған мені бірден әскерге алды. Майдаңда жүрген кезімде елге аман оралып жепістің 55 жылдығын тойлаймын, 55 жыл бойы туын-өскен еліме қалтқысыз қызмет етемін, үйленіп 12 бала өсіріп, ұл мен қыздан 34 немере, 9 шөбере көремін деген үш ұйықтасам түсіме кірген емес. Балалық шағымда ауыр күндердің аштықтың азабын тартсам да, осынша қуанышқа жетіп отырған жолымды әркез есіме алып мақтанып тұтамын. Өмір жолымды өзімнің отбасым мен ұрпақтарыма, түрлі жиындарда кейінгі жастарға үлгі етіп айтып отырамын.

Мен ақын емеспін. Сонда да болса шама-шарқыма қарай алдасанда аздап өлең жазатын әдетім бар. Өткен ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақ еліндегі жаппай ашаршылықтың ең үлкен қасірет болғандығы туралы бір-екі өлеңімді таныстыра кетейін. Менің басымнан өткен қиыншылықтар, жазған өлеңдерім ұрпақтарыма, қазіргі жастарға азды-көпті түйсік туғызып, тәуелсіз Қазақстанды мәңгілік елге айналдыру үшін оларды ерлікке, еңбекке, шыдамдылыққа баулитын шығар деп ойлаймын.

Естен кетпес сол күндер

Басымызға түскен кезде сол қиындық,
Аллаға да, әруаққа да сиындық.
Елдің қорлық көргеніне күйіндік,
Сол қорлықты жеңгеніне сүйіндік.

Еңбек еттік киім де жоқ жалаңаш,
Еңбек еттік күндіз-түні тамақ аш.
Бір-біріне қолын берді сонда жұрт,
Бір-бірінің кеміне әсте қарамас.

Ыстыққа да, суыққа да ұрындық,
Сондай кезде бола білдік мұрындық.
Көлеңке де, папаң да – бәрі де,
Адамдардың қолында деп ұғындық.

Соған және жұрттың бәрін сендірдік,
Сол сенімге қайғыны да жеңдірдік.
Дұшпанды да жеңе алмайтын едік біз,
Бір ауыз боп танытпаса ел бірлік.

Ауыр шақта ауызбірлік таныттық,
Ерлік, жеңіс – болды бәрі халықтық.
Әшейіннен әперген жоқ даңқты,
Әкелгендер қыршын кетті жарықтық.

Талай боздақ жоғалтса да қонысын
Ақтап өтті азаматтық борышын.
Аты-жөнін жүректерге жазып-аң,
Қабіріңе бас иеміз сол үшін.

Күнде әкеліп қояды оған халық гүл,
Қыршын кеткен әрбір боздақ – даңқ бұл.
Құрбандардың қызыл қаны мәңгілік,
Алау болып парктерде жанып тұр.

Бір үзім нан

Күрессем де қиындықпен жүздеген,
Үмітімді ешқашанда үзбегем.

Бірге болды соғыс пен жастық шақ,
Қиындықты көріп өстік біз деген.

Біреу жоқтап азаматын, ардағын,
Біреу күтіп оралмайтын арманын.
Жүдеу елдің бас көтерген кезінде
Сол соғыстың көрдік талай зардабын.

Көрдік талай тағдыр сынын қыспағын,
Қатал қыстың өктемдікпен қысқанын.
Пана таппай шырылдаған торғайдың,
Көріп едім үйге кіріп ұшқанын.

Ғажап еді ықыласы бізге елдің,
Сол жандарды әлі күнге іздермін.
Анам байқұс бір тынбайтын күңдіз-түн,
Тамағымыз тоқ болса да біздердің.

Үш баласы шыққан алдынан,
Айнымайтын сабырлы бір қалшынан.
«Нан жемей-ақ барасыңдар мектепке
Бүгін бізде болмай қалды үзім нан».

Сірә ол кез болған емес бүгіндік,
Жамау-жасқау киім киіп күтіндік.
Сөйтіп жүріп жақсы жылдар жалғасын
Қиындықтың мектебінде бітірдік.

Талай қиын кезеңдерді көріппіз,
Сондықтан да айтқан сертке берікпіз.
Жерде жатқан нанды көрсем көшеде,
Өткен күндер көзге түседі еріксіз.

Нанын да жеп көріп едік арпаның,
Дәмі де есте түйірі жоқ сорпаның.
Нанды кейде тас қып ойнап жүретін,
Қарны тойған балалардан қорқамын.

Сылтау іздеп тұрғаным жоқ сыныққа,
Нан алдында аласа ғой ұлық та.
Балам, бәрін ұмытсаң да бір үзім,

Нашның қадір-қасиетін ұмытпа.

Есім кіріп, етегімді жапқалы талай-талай оқиғалардың куәсі болдым. Осы уақыт ішінде есімде қалған қиыншылықтар да, жақсылықтар да аз болған жоқ. Өткен өмір жолыма көз жіберсем есімнен кетпейтін күндер көп болыпты. Солардың ішінде тек біздің отбасымызға ғана емес, бүкіл халықтың басына түскен ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы үлкен қасіреттен, ең ауыр нәубеттен қазақ халқының 80% қырылды, бірақ қазақтардың сағын сындыра алмады.

КӨКТЕРЕК АУЫЛЫНЫҢ ТҰРҒЫНЫ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ 92 ЖАСҚА ТОЛЫП ОТЫРҒАН БАЯН НҮСІПБЕКҚЫЗЫНЫҢ ЕСТЕЛІГІНЕН

Үйдің қабырғасына тыққан тары бізге тамақ болды

Сонау зұлмат жылдары елдің басына түскен ауыртпалықты, аштықтан бас сауғалап қаңғып кеткен босқындарды өз көзіммен көрдім. Солардың ішінде қанша қиыншылық болса да елдің қамын ойлай жүретін азаматтардың бірі менің Пірәлі атам еді. Ашаршылық басталар алдында біздің отбасымыз Мойынқұм өңіріндегі Бестерек деген жерде тұрды. Мен ол кездегі оқиғаларды есімде жақсы сақтап қалдым, өйткені оң-солымды танып қалған жасым 9-10 шамасында болатын.

1930 жылдардан бастап байлардың дүние-мүлкін, малын, қолдағы барын тәркілеу басталды. Бай деп, кедей деп қарамай барлығының малын Кеңес өкіметінің уәкілдері зорлықпен тартып алды. Қарсылық көрсеткендерді милициямен айдап әкетті. Жаңа өкіметтің осындай әрекеттерінің болатынын алдын-ала сезген адамдар қолдағы бар азық-түлігін ұраға тығып, бірлі-жарым малын тау қыраттарына айдап жіберіп, күнкөрістің қамы үшін жасырын қалуға әрекет жасады.

Менің әкем төрт ағайындылардың ішіндегі ең үлкені еді. Азық-түлік таусылып жағдайымыз нашарлап кетті. Атам Шүйіншәлі, оның інісі Пірәлі тұрмыстың қиындан бара жатқанын байқап, ағайын-туысқандарымен бірге туған жерден шеткері қырғыз еліне кетуге мәжбүр болды. Көкірегіміз қақ айырылып, жылап-сықтап ата-

коныспен қоштасуға тура келді. Осының алдында ғана кеткен ағайындардың ізімен біз де қырғыз жеріндегі Қарабалтаға бет алдық. Өлі есімде шуап жатқан ел, жол-жөнекей көргеніміз өліп жатқан адамдар, тіпті орындарынан тұра алмай шала-жансар жол жиегінде жатқандары қаншама. Жеті-сегіз күннің ішінде арбаға бала-шағаны отырғызып, үлкендер жаяу-жалпылап әрең дегенде күндіз-түні жүріп отырып Қарабалтаға жеттік-ау. Бұл жерге келгеннен кейін де жағдайымыз жақсарып кеткен жоқ. Әйтеуір өлместің күнін көріп, қысы-жазы осында тұрдық. Келе салып қырғыздарға, орыстарға, дүнгендерге жалданып, олардың күркелерін, мал қораларын үй ретінде пайдаландық. Негізгі тірлігіміз масақ теру еді. Осымен күн көрдік. Кейбір күндері бірнеше тәулікке дейін масақтан ешнәрсе таба алмай аш болған күндеріміз де болды. Өсіресе жас балалар аштыққа шыдай алмай шетінеп жатты. Шешемнің бұрынғы ауруы асқынып, оның үстіне тамақтың жеткіліксіздігінен бұл дүниеден озды.

1932 жылдың көктемінде елге қайтуға дайындалып, жол камына кірістік.

... Қайтып келе жатып осыдан екі жыл бұрынғы көрген көріністі тағы да көрдік. Ары-бері қаңғырып жүрген босқындар, кейбіреулері жолдың жиегінде тұруға шамасы келмей көздерінің нұры кетіп әлсіреп жатыр. Бізден көмек сұрағандай болады. Оларға көмектесетін бізде хал бар ма, «шықпа жаным, шықпа» деп, арып-анып өзіміз әзер келе жатырмыз. Жолға алып шыққан азық-түлігіміз де таусылуға айналды.

Кенет бір талдың түбінде жалғыз ғана әйел баласын құшақтап отырғанын Пірәлі атам байқап қалды. Әйелдің құшағындағы бала қимылдағандай көрінді. Жақындап келіп қарасак әйел өліп қалыпты, ал бір жарым-екі жастағы бала тірі екен. Атам дереу әйелдің қатты қысын алған құшағынан баланы еппен алып, арбаға отырғызды. Баланың әлсіреп қалғаны соншалықты, жылауға шамасы келмеді. Қолымыздағы талқанды суға араластырып, жол бойы аз-аздап балаға беріп отырдық. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» деген осы шығар. Сонымен бұл бала біреуміздің ініміз, біреуміздің ағамыз болып аштықтың құрсауынан аман қалып біздің отбасымызда тәрбиеленді, білім алып, еліміздің апаршылықтан аман қалған азаматтарының бірі болды.

Елге аман-есен жеттік. Жаңа өкімет колхоз ұйымдастырып жатыр екен. Колхоз дегенді түсінбейміз, әйтеуір бір жақсылықтың болатынын сеземіз. Ауылдағы бұрынғы байлардың бәрін «халық жауы» деп Сібірге айдатып жіберіпті. Солардың ішінде біздің де ағайындарымыз бар екен. Елдің жағдайы әлі де мәз емес. Бір үзім нанға қолы жетпей ауылдың бұрыш-бұрышында өліп жатқан адамдардың сапы жетерлік. Өкімет бірлі-жарым отбасыларына аздап көмек бергені болмаса, барлығына жағдай жасауға мұршасы келмейтін сияқты.

Пірәлі атам осыдан екі жыл бұрын қырғыз еліне кетіп бара жатып қораның астындағы ұраға бірнеше қап тарыны тығып кеткен болатын. Кеңес өкіметінің шолақ белсенділері тінтіп жүріп оны да алып кетіпті. Жаппай тәркілеу басталған кезде елдің бар малын, дүние-мүлкін, азық-түлігін бірін қалдырмай тартып алып жатқанда Пірәлі ата алдын-ала ойластырып, тамның екі қатар қабырғасының ортасына қуыс жасап, елден кетіп бара жатып бірнеше қап боларлықтай тарыны сол қуысқа ешкімге білдірмей жасырып кеткен екен. Осы қабырғаның қуысына құйылған тарыны ғана өкімет уәкілдері білмеген. Ал қалған дүние-мүліктің, ұраға тығып кеткен азық-түліктің бірде-бірі қалмаған. Елге келгеннен кейін ата үйдің қабырғасына жасырған тарыны «шаш ал десе, бас алатын» ауыл белсенділерінің көзіне түсірмеу үшін қабырғаны тесіп шидің түтігі арқылы ағызып алып отырды. Сол кезде бала болсам да Пірәлі атамның ағайын-туыстарын аштықтан аман алып қалу үшін ойлап тапқан осы әдісі күні бүгінге дейін есімнен кетпейді. Қандай тапқырлық десеңші. Бұл қазіргі кезде жаңа машинаны ойлап тапқанмен бірдей десем артық айтқандық емес шығар.

Пірәлі ата 1933 жылы туған-туыскандарын егіншілікпен айналысуға тартып, әрбір отбасына бір-бір тақиядан тары үлестіріп беріп отырған. Көктеректен көршілес жатқан Айдарлы деген елді мекенге барып, кетпенмен жер аударып, қолмен бидай сеуіп елді диканшылыққа үйретті. Сөйтіп, 1934 жылдан бастап елдің жағдайының беті бері қарады.

Басымыздан талай-талай қиыншылықтар өтті. Солардың ішінде 1930-1933 жылдардағы Кеңес өкіметінің солақай саясатының негізінде қолдан жасалған ашаршылық халқымызға орасан зор апат әкелсе, сонымен қатар 1941-1945 жылдардағы соғыста да қазақ

халқының көптеп қырылғаны белгілі. Енді елімізде мұндай зұлмат жылдар болмасын, кейінгі ұрпақ тыныштық заманда бақытты өмір сүрсін, – деп көпті көрген кейуана әңгімесін аяқтады.

**МОЙЫНҚҰМ АУДАНЫНЫҢ ҚҰРМЕТТІ АЗАМАТЫ,
КӨКТЕРЕК АУЫЛЫНДАҒЫ АҚСАҚАЛДАР КЕҢЕСІНІҢ
ТӨРАҒАСЫ ОРЫНБАЙ НҰРЛЫБАЕВТЫҢ СОҢАУ НӘУБЕТ
ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТУҒАН-ТУЫСҚАНДАРЫНЫҢ
ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ АТА-АНАСЫНАН, АҒАЙЫНДАРЫНАН,
КӨНЕКӨЗ ҚАРИЯЛАРДАН ЕСТІГЕНДЕРІ**

Туған жерден көшу қиын екен

Орынбай ақсақал сол кездегі Көктерек ауданы Айдарлы колхозында 1939 жылы дүниеге келген. 1958 жылы он жылдық мектепті бітіріп, орта білім туралы аттестат алады. Содан соң жоғарғы оқу орнында білім алып, мал дәрігері болып көп жылдар қызмет істейді.

Орынбай қарияның айтуынша, ағайын, туған-туысқандарының ата қонысы ежелден бері сол кездегі Алматы облысындағы Түлкібас деген жерде болған екен. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 1920-1922 жылдары да халықтың басына көптеген ауыртпалықтар түседі. Шөбі шүйгін, суы мол, табиғаты мал өсіруге қолайлы бұл аймақтан басқа жерге көшу Орекеңнің туыстарына оңай болмаған сияқты. Дегенмен көшпелі өркениеттің негізін қалаған арғы ата-бабалары секілді өздерінің руластарын паналап әрі әлдеқандай қиыншылықтар бола қалса бірге болу мақсатымен Шу өңіріндегі ағайындарына жақындауға шешім қабылдайды. Дүние-мүлкі асып-тасыған бай болмаса да бұл әулет бақуатты тұрмысы бар ел екен. 1928 жылы Кеңес өкіметінің «Бай шаруашылықтары мен жартылай байларды тәркілеу және жер аудару туралы» заңы шығыпты. Бұл заң бойынша жаңа өкіметтің уәкілдері мен жергілікті шолақ белсенділерге байлардың малын, дүние-мүлкін тәркілеуге, сонымен бірге ауылдастарына, ағайын-туыстарына қамқорлық жасап отырған байбилердің өздерін де, олардың отбасы мүшелерін де жер аударуға рұқсат берілген. Өйткені, жаңа билік ауылдарда Кеңес өкіметін орнатуға шаруашылықтары тәркіленген байлар кедергі жасайды деп,

оларды жан-жаққа қаңғыртып жіберген. Тіпті өз еркімен барын бергендерді де аямаған. Уәкілдер кедейлерді қорқытып, екінің бірінде орташаларды да байлар деп көрсетуге күшпен оларды мәжбүр етті. Көптеген ауқатты және орташа шаруашылықтар заңсыз, зорлықпен тәркіленді. Асыра сілтеушіліктің салдарынан қанаушы тап ретінде кейбір ауқатты және орташа шаруалар да тәркіленіп кетті. Байлар қатарына жатқызу үшін шатырлы үйінің немесе екі атының болуы жеткілікті еді. Тұтас әулеттер мен рулар да бай-кулақтарға жатқызылып, жазаға тартылды. Осындай кеңестік биліктің әрекеттері бүкіл елді тығырыққа тіреді. Жаңа өкіметтің 1928 жылғы заңы бойынша барлық өңірде елдің малын зорлықпен тартып алып отырды. Көшпелі халықтың негізгі күнкөрісінің көзі – мал шаруашылығы болғандықтан аштыққа ұшырады. Билікке қарсы болғандарды қатал жазалап, итжеккенге айдады. Жаппай жазалау мен аштық көптеген руларды, әулеттерді орныққан жерін тастап, көшіп кетуге мәжбүр етті. Осындай себептерге байланысты Орынбай ақсақалдың ағайындары да бұрыннан тұрып келе жатқан қоныстарынан еріксіз көшуге мәжбүр болса керек. Сөйтіп, 1928 жылы Османов Нұрлыбай, Үсенов Рысбай, Шалабаев Самза бастаған ел Шу өзеніне жақындау орналасқан Айдарлы деген елді мекенге көшіп келеді. Екі жылдан кейін, яғни 1930 жылы малынан айырылған Мойынқұм жеріндегі ел де аштыққа ұшырай бастайды. Әбден ашыққан жұрт Айдарлыдан жан-жаққа тамақ іздеп, қаңғып кетеді. Бірен-саран отбасылар күнкөрістің қамымен басқа жерге кетуге мүршасы келмейді. Олар ауылда қалып Шу өзенінен балық, даладан қырғауыл аулап өлместің күнін көріп тіршілік еткен. Мұндай тірлікке шамасы жетпегендер отбасымен түгел аштықтан қырылғандары да болынты.

Орекеңнің туған-туысқандары өздерінің бастарына түскен нәубеттен құтылу үшін 1930 жылдың күзіне қарай қырғыз еліне көшуге бейбуады. Бішкекке келіп орыстарға жалданып өлместің күнін көреді. Екіншілікпен айналысатын орыстардың үйінде тағам түр-түрімен болған екен. Сол жерде тұратын қырғыздардың да, дүңгендердің де жағдайы біздің елге қарағанда әлдеқайда жақсы болынты. Айыр қалнақты қырғыз ағайындардың және орыстардың арқасында бұл әулет аштықтан аман қалынты. Сонымен 1933 жылдың аяғына қарай Мойынқұмдағы елдің тұрмыс-тіршілігі

жақсара бастағаны жайлы хабар жетеді. Елден амалсыз кеткен босқындар туған жеріне орала бастаған. Осы жылдың қалың күзінде Орынбай қарияның ағайындары елге аман-есен оралады. Бұл өңірдегі алғашқы құрылған «Айдарлы» колхозына мүше болып кіргеннен кейін, олар аштықтың азабынан құтылып, жаңа өмірге белсене араласып кетеді.

БІРЛІК АУЫЛДЫҚ ОКРУГІНІҢ ТҮРҒЫНЫ ШӘЙБАЙ ҚОЖАКЕЛДИЕВ АҚСАҚАЛДЫҢ 1930-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ АЙТҚАНДАРЫ

Көкжелек балуан мен Арқар шал

Көпті көрген Шәйбай қария қазақ елінің басына түскен зұлмат жылдардағы қасірет жайлы былай еске алады:

- Ел бір үзім нан таба алмай қаңғып кеткен кезде мен 7-8 жастағы бала болатынмын. Кейбір болған оқиғаларды үлкендерден де естідім, өзім де көрдім. Талай қилы-қилы заман басымыздан өтті ғой. Сол кезде біздің отбасымыз Мойынкүм өңіріндегі «Көкжелек» деген жерде мекен етті. Егер ұмытпаса, 1933 жылы осы ауылда «Ақдала» колхозы құрылды. Аштықтың құрсауынан аман қалған ел-жұрт колхозға мүше болып кіргені жөнінде әке-шешем, ағайын-туыстарымыз айтып отыратын. Бұл елді мекеннің «Көкжелек» деп аталуының сыры мынада екен.

Көнекөз қариялардың айтуынша, – деп Шәкең әңгімесін одан әрі жалғастырды.

-Көкжелек Дулаттың төрт баласының бірі – Шымыр руына жататын Көкірек атасынан тарайды. Көкжелек еліне қамқорлық жасаған, елін жаудан қорғаған бүкіл Жетісу өңіріне белгілі Биназар батырдың інісі болыпты. Бір тойда қырғыз елінен келген балуан күреске шыққандардың бәрін жығып, мерейі үстем болып тұрады. Сол сәтте қалың жұрттың ішінен біреу айкай салады:

- Шымырдың ішінен күреске шығатын кім бар?

Қырғыз балуанын айнала қоршап тұрған топтың ортасынан көк жейде киген біреудің даусы саңқ ете қалады:

- Мен күреске шығамын!

Балуандар ұстаса кеткенде жас жігіт қырғыз балуанын көтеріп алып, басынан айналдыра дөңгелетіп лақтырып жібереді. «Көкжелек, көкжелек жеңді» - деп жүргізу ете қалады. Өйткені, жас балуанның үстінде киген көк көйлегі болыпты. Көпшілік әлі де көзге түсе қоймаған жігіттің атын білмегендіктен «Көкжелек» деп атап, оның жеңісіне қуанған екен.

Көкжелекте ағасы сияқты қапсағай денелі, күш қуаты мол батыр болған. Ел аузында оның ерлігі, батырлығы және алып күш иесі болғандығы жайлы әңгімелер көп айтылады. Соның бірі құдыққа түсіп кеткен түйені қауғамен шығарып алғандығы туралы әңгіме ауыздан ауызға жалғасын тауып, қазіргі жергілікті тұрғындардың есінен шығар емес. Оның туып-өскен жері осы оқиғадан соң Көкжелек ауылы деп аталып кеткен. Кеңес өкіметі халықтың берген жер атауларын өзгертіп басқаша қойғанын білеміз ғой, тек қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін ғана сол кездегі Көктерек ауданындағы Аманкелді атындағы совхоздың бір бөлімшесіне «Көкжелек» есімі беріліп, бұрынғы тарихи атауы қалпына келтірілді.

XX ғасырдың 30-жылдарында Қазақ елін басқарып отырған Ф.Голоцкий кезінде ауыл шаруашылығын күшпен ұжымдастыру қолға алынды. Елдің малын жинап алып, бір ортаға салатын болды. Асыра сінтеушіліктің салдарынан малдан айырылған халық аштыққа ұшырады. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру идеясы әуел бастан-ақ қатаң жүргізіліп, жаншай қуғындау кең етек алды. Ашыққан елдің жағдайына қарамай Кеңес өкіметі колхозға біріктіруді әкімшілік-күштеу әдістерімен жеделдете жүргізді. Күшпен ұжымдастыру ауылдың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын түп негізіне дейін күйретті. Қазақ елінің әлеуметтік негізі жойылып, ғасырлар бойы көшпелі өркениет жасаған тіректер қиратылды.

Күнкөрістің қамымен біздің ауылдың адамдары да бет-бетімен басы ауған жаққа қаңғырып кетті. Елдің көпшілігі қырғыз ағайындарды паналады. Қырғыз еліне жеткенше жол-жөнекей қырылып жатқандардың сапына көз жетпейтін еді. Әркім өзінше өлмес үшін әртүрлі әрекеттерге баруға мәжбүр болды. Сондайлардың бірі сол кездегі Көкірек ауылынан (Қазіргі Бірлік ауылы) колхозға кіруге қарсылық білдіріп, кейіннен «Арқар шал» деген лақап атқа ие болған Дүйсенбек жападан жалғыз атына мініп, өкіметтің уәкілдеріне көрінбей тауға кетіп қалады. Ешкімнің көзіне түспей Хантаудағы

Теректі деген жерде үш жылдай жалғыз өзі тіршілік етеді. Туған – туысқандары оның қайда кеткенін білмей, жер-жерден көп іздейді. Алайда таба алмаған соң одан күдерін үзіп, осындай қиыншылық заманда бірте-бірте ұмыта бастайды. Ә дегенде Дүйсенбек өзімен бірге алып барған азын-аулық азық-түлігімен жан бағып, жейтін тамағы таусылғаннан соң таудан аққан қайнар бұлақтың көзін ашып, мініп жүрген атының қыйының арасынан тарының дәндерін тауып алады да, сол бірнеше дәнді бұлақтың жағалауына еккен екен. Осылай жыл сайын еккен тарыдан өнім алып, таудағы аң-құстарды амалын тауып қолмен ұрып алып өзін-өзі тамақпен қамтамасыз етіп отырған. Сонау ХҮІІ ғасырда мұхиттың ортасындағы аралда жалғыз қалған Робинзон Крузодан Дүйсенбектің несі кем?

Бір күні елдің жағдайы түзелгеннен кейін оны туысқаны Сейітқазы тағы да іздеп шығады. Кенет тау қыраттарының арасынан Дүйсенбек шыға келгенде Сейітқазы сасқалақтап «өзіміз» деп шалқасынан түседі.

Сөйтіп, Дүйсенбек Кеңес өкіметінің күшпен елді ұжымдастыруына қарсылығын осылай білдіріп, сонымен бірге өзін де аштықтың азабынан құтқарады. Тауды мекен етегін арқар (тау ешкісі) секілді тауда бірнеше жыл өмір сүргендіктен Дүйсекеңді ауылдастары «Арқар шал» деп атап кетіпті.

Арқар шалдың тұқымдарынан қалған немересі Жетпісбай қазіргі уақытта «Көкжелек» ауылында тұрады.

БИНАЗАР АУЫЛЫНЫҢ ТҰРҒЫНЫ МҰҚСЫМХАН ЕГЕШҰЛЫНЫҢ ЕСТЕЛІГІ

«Өле жегенше, боле же»

Мұқсымхан қария 1928 жылы дүниеге келген. Шешесі Марқабала Құйязбай байдың қызы екен. Бала кезінен бастап үлкендердің әңгімесін тыңдап өскен ақсақал шешесінің айтқандарын былайша еске түсірді:

- Менің атам Садық-Дамылла бір қауым елге би болыпты. Анамның айтуынша, Садық-Дамылла 1824 жылы Түлікбас аймағындағы Ақбиік ауылында жарық дүниенің есігін ашыпты. Жасынан зерек болған Садық атам сол кездегі білім орталығы

Бұқарада оқып, жеті тілді еркін меңгерген. «Білімді боламын десең, жеті жұрттың тілін біл» деп тегін айтылмаған-ау! 16 жасында білімді елге үйретемін, халқымды сауатты етемін деп Ата елге оралады.

1874 жылы сәмбет пен көкірек рулары болып екіге бөлінді. Мойынқұм өңіріндегі Хаптаудың етегінде Тоғыз деген өзеннің бойында Көкірек болысын отау етіп шығарады. Сол жылы Биназар батырдың қолдауымен Садық ата болыстың биі болып сайланады. Сонда Би ата елдің алдына шығып:

- Мені би етіп сайлап отырсындар, сондықтан бүгіннен бастап мені Садық-Дамылла деп атаңдар, - деген екен.

Би атаның елге жасаған қамқорлығы, оларға білім берудегі ерен сібегі күні бүгінге дейін ел аузында сақталып келеді.

... 1930-1933 жылдардағы ашаршылық бізге де келіп жетті деп шешем айтып отырушы еді. Аштыққа шыдай алмай күнкөрістің қамымен көптеген ауылдастар беті ауған жаққа босып кетеді. Бірақ біздің әулет отырған орындарынан қозғалмапты. Басқа жұрт жапатармағай көшіп жатқанда Егеш әкем осындай қиыншылық кезеңде бөтен елге қоныс аударуға рұқсат бермеген. Қолдарындағы бар малды бірін қалдырмай Кеңес өкіметінің уәкілдері тартып алғанына қарамастан 40 үй артельге бірігеді. Сонда да жаңа өкімет тарапынан айтарлықтай көмек болмайды. 1932 жылға қарай елдің азық-түлік қоры таусылып аштыққа ұшырай бастайды. Шешемнің айтуынша, ашыққан адамдардың негізгі қорегі сары тышқанның еті болған екен. Сары тышқанды ұрмай, тек қақпанмен ғана аулаған. Өйткені аштан өліп қалмас үшін жәндіктің етіп жең, оның терісін бүлдірмей қақпанмен аулап 20 тиынға пұлдайтын болған. Дала өсімдіктерін де теріп жеген күндері болыпты.

Ең бастысы, ағайын-туыстардың арасында ынтымақ, бірлік болып бір-біріне көмектесіп отырған. «Өле жегенше, бөле же» дегендей, бір үзім нан, бір уыс талқан табылса, өзіміз жемей балаларға, ауырып жатқан ағайындарға бердік. Екі-үш жыл киналып, айтуір өлместің күнін көрдік, бірақ әулетімізден аштықтан ешкім өлген жоқ, - деп шешем әңгімесін айтып отыратын. Ақырында 1934 жылы колхозға мүше болып кіргеннен кейін ғана біздің отбасымыздың жағдайы түзеле бастапты.

«Бір күн ашыққаннан қырық күн ақыл сұрама» деген халықтың сөзі бар. Ал, бір күн емес, жылдары бойы бүкіл халықтық

ашаршылыққа ұласқан нәубеттен кейін отбасымыздың, ағайын-туыстардың, ауылдастардың аштықтан аман сақталып қалғанының өзі асқан ерлік, ғасырлар бойы қалыптасқан ұрпақтың қанына сіңген қайсарлық емес пе? – деп Мұқсымхан қария анасынан естіген әңгімесін аяқтаған соң біз қоштасып, үйден шықтық.

МОЙЫНҚҰМ АУЫЛЫНЫҢ ТҰРҒЫНЫ, ЭТНОГРАФ, НАТУРАЛИСТ-ҚҰСБЕГІ, ҚАЗАҚСТАН ТАРИХШЫЛАР ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ МҮШЕСІ ЖАПАР САТЫЛҒАНОВТЫҢ ЕЛ БАСЫНА ТӨНГЕН ЕҢ АУЫР ҚАСІРЕТ ТУРАЛЫ ПАЙЫМДАУЛАРЫ

Ашаршылық тарихы – қияпатты кешірмейді

Қазақ тарихындағы қазақ ұлтын қырғынға ұшыратқан ең ауыр нәубет, ең үлкен қасірет – 1932-1933 жылдары болған Қазақстандағы жаппай ашаршылық адам етін адам, өз баласын өзі жеуге дейін барған, өліктер көмусіз қалған күндер еді...

Ресми деректерде, осы аштықта қазақ ұрпағының 2,5 миллионға жуығы аштан қырылса, ел басына күн туған зобалаңнан шетке қашып, жер аударылып, ұлтымыз азын-тозын 5,5 миллион адамынан айырылған екен. «Сталин тұсындағы» деп айтылатын қасірет жайлы қазір зерттеу жүргізіліп, сараптамалар жасалуда. Десек те, мамыражай күн кешіп жатқан қазақ жеріне осы ашаршылық қалай, қайдан келді?!

Көпшілік айтып жүргендей, қазақтың басына төнген зұлым-аштық, тек И.В.Сталин билікті қолына алған тұста ғана басталған ба еді?... Бұл нәубеттің түп-тамыры неде? Біз әруақтардың назасы мен келешектің жазасына, тарихтың қазасына ұшырамас үшін де бұл қасіретке талдау жүргізіп, келешек ұрпақ, ұлттық патриотизм үшін де ұлағатты іс тындыруға міндетгіміз! Олай деп отырғаным, қазақ даласында ертеде (ҮІІ-ҮІІІ ғғ.) бүгінгі капитализмге бағытталған өз астанасы, өз теңгесі, жойкып-әскері, ұлттық саясаты бар ірі феодалдық мемлекет болған. Олар күллі шығыс Түркістанды қытай езгісінен азат етіп, «Таң» империясын да талқандап жеңген...

Мәселен, Орта Азияны жауламақ болған Таң империясына қарсы ата-бабаларымыздың соғысы туралы «Ғұн-Түрік-Қазақ тарихи зерттеу мәселелері» деген ғылыми еңбекте былай деп жазыпты: «Атлах» шайқасы... 751 жылы Орталық Азия тарихын жаңа арнаға бұрған әйгілі «Талас-Атлах» шайқасы болып еді. Біріккен Араб, Қарлұқ, Түргеш, (Қарлұқ, Түргеш біздің ертедегі ата-бабалардың кағандық атауы) қолының тегеурінді сокқысы бұл өңірде екі ғасырға жуық тайрандаған Таң патшалығы әскерін күйрете жеңіп, өз тәуелсіздігіне қол жеткізген болатын. Содан бері қазақтың қасиетті топырағына Қытай әскерінің табаны тиген емес». Міне, ежелден талайды таң қалдыратын, қазақтардың осы тарихи жолын зерделеген В.Ленин де, И.Сталин де, олардың кеңесші орыс тарихшылары да қазақтардың ұлт мүддесі жолында бәрі бір кісідей бірігіп, жаманын жасырып, жақсылығын асырып, таза қан болған соң тайсалмай күресіп ел намысын, саясатын ұстаған, тектілерін төбеге көтерер мәрттігінен қауіптеніп, «ұлы-ішкі саясат» жолымен әуелі текті байлар, батырлар ұрпағын қуғындап, елден бездіріп, жер аударып, панасыз, шарасыз қалған халықты аштыққа ұрындырып, тек бір тойған тамағы үшін айтқанын істеп, айдағанға жүретіндерді ғана билікке бас идіріп, тірі қалған ұрпағын қалай да ассимиляция жасау жолымен (таза қаны болмаған, қанына тартпайды) жерімізде жаңа адам өсірудің жоспарлы шараларын бастап, оған «Ұлт азаттық – азамат соғысы» деп айдар таққан. Қазақ халқы осы құйтырқы-зұлым саясаттың кесірінен ақтар мен қызылдар болып екіге бөлініп, бірін-бірі атып-шауып, ұстап беріп, қызылдар «коммунистердің» белсендісі, ақтар сол кезге дейін қазақтың тілін, ділін, дінін, ата мекенін бодандыққа бермей, қорғап келген текті – бай, кәсіпкерлері «Халық жауы» аталып, ағайын арасында қан төгіліп, бітіспес соғыс жүрді. Қызыл империяның мұндай билігінің қазақтың елі мен жеріне қайғы екенін анық түсінгендер жасырын тілге көнетіндерін ертіп, амалсыз, әйтеуір тірі қалып, қайта оралу үшін Қытай, Ауғанстан, Қырғыз, Өзбек, Түркия, Иранға дейін көшіп кете бастады. Халқының болашағын ойлап, іс тындырар текті байларға – сол кезде ара түскен зиялылар көп болған жоқ. Себебі, олардың өзі жан сауғалап қашып жүрді. Сол сияқты жауынгер жылқы малы үлкен қуат болғанын білген «Қызыл империя» басшылары бір түнде 300-500 шақырым жол жүрер, жылқы малы тұрғанда қазақтарды дегендеріне көндіру оңай

болмайтынын білген соң, пасық қулықпен, ол кезде ветеринария саласы еш дамымаған, қандай да аурудың ғылыми сараптамасы, халықаралық келісім-нұсқау болмай-ақ, ауылдардағы жылқыларды «маңқа» деп жаппай атып, қырып өртеді («маңқа» қауіпті ауру деген малдарды ұрлап әкетіп, сойып жеп тірі қалғандар көп болған).

Қазақ үшін желдей ескен жыпқы малын жою, жаяу тақырға отырумен бірдей, елді үлкен үрей, қорқыныш биледі. 1925 жылы қанқұйлы ұрда-жық, тас жүрек, қанішер И.Голощекинді орталық арнайы даярлап, қазаққа жасалып жатқан қиянатты барынша қатал жалғастыру үшін Қазақстанға бірінші басшы етіп жіберді. Күні үшін арын да, барын да, қанын да сататын «Шолақ белсенді» аталған өзіміздің іштен шыққан, сатқын – өз жауларымыз арқылы алааяқ Голощекин қай өңірде қанша мал, қанша дәулетті адам, хан ұрпағы, ел сыйлар адамдар бар екенін оңай біліп, сол қызыл белсенділер арқылы қазақты өзіне-өзін жазалапты. Біріне-бірін күә болдырып атқызды, сатқызды. Дәулеттілер жинаған бар малды жойып, аш-жалаңаш халықты тек өз аузына қаратқысы келді.

Халықтың сиынатын ата тірегі, Алла-құдайға сену, әруақтың атымен рух-күш жинап, қиындықтан шығар жол іздеп, дінге сену, ата-дәстүр атымен өшіп, мен «таза коммунистің» дегендердің жүрегін ұлттық намыс емес, әзәзіл (арак) жайлап, аз уақытта-ақ қазақ жерін тексіздік, дінсіздік, тілсіздік, ділсіздік басып, халық тап сол тұста моральдық және материалдық тұрғыдан азғындап кетті.

Таяқ тастам, дәл іргемізде отырған малы-жаны аралас, қойы қоралас Қырғызстан жерінде бұл зобалаңның бірі де болған жоқ. Қайта бірер қазақтар қырғызға барып аман қалды. Қыздарын беріп күн кешті. Өзбектерге жалданып, өзбек аталып кеткендері қаншама?

Шындығында, қазақ жеріндегі мамыражай күн кешін жатқан халықтың сол кездегі тірегі – бай-манаптары болатын. Олар ел саясатын жүргізіп, өз елінің мәртебесі мен келешегіне көп нәрсе жасап кеткенін тарих ұмытпақ емес.

Сөзіміз дәлелді болу үшін бір ғана мысал келтірейік. Сол аласапыран кезінде Жетісуды жайлаған, көзі ашық шет елдермен де байланыста болған Қали Ордабайұлы 1927 жылы «халық жауы» аталып, Астраханьға жер аударылып «жұмбақ» өліммен қаза болған. «Дәу Қали» аталған ол Жетісудағы жеті арыстың бірі, Ресейдің саудагерлерін мойындатқан аса ірі кәсіпкер-меценат Іле өзенінің сол

жақ беті Қараойда жарты миллиондай қазақтың қисары қойын өсіріп, жүздеген ауыл, халқы көп қалалардың өзін асырап отырған. Алматы қаласындағы алғашқы ағаш үйді салдырған да осы Қали бай екен. Қали атамыздың сауда керуендері Орта Азия, Сібір, Қытай, Қоянды, Қарқара жәрменкесі, Жібек жолы сауда қалаларын түгел аралайды екен. Алматыдағы Горький саябағында ағаш отырғызып, ортасына ел демалар, құс қондырар көл жасап, қаладағы алғашқы жалғыз мешітті, бала оқытар медресені де өз қаржысына салған. Салдырған мешіті бүгінгі орталық мешіттің қасында әлі тұр. Қали атамыз Мәскеу, Петерборда балалар оқытып, тәрбиелеген. Айта берсе, елі ол кісінің еңбегі ұшан-теңіз екенін әлі күнге айтады.

Халықты ашаршылыққа ұрындырмас үшін Қытайға ауған байларды кері қайтаруға жол іздеген. Қали байдың түпкі ой-байламы биліктегілерге ұнаған жоқ. Сондықтан да Қалиды елге қаралап көрсетіп, «қызыл белсенділер» қолымен одан құтылудың жолын іздейді. Мұны Қали Ордабайұлы анық сезіп, өзіне ниеттес Варшава университетінде оқыған, орыс гимназиясы Қытай консулында, Қазақстандағы жоғарғы әскери кеңесте жауапты қызмет атқаратын саясаткер, Шығыс-Кәстек болысының тумасы, Шапырашты руының озық ойлыларының бірі – Қанай Боранбайұлына жасырын барып, «Бауырым халқымыздың басына қарала күн туғалы тұр, бұлардың ойы тым бұзық, тым әріде жатыр» - деп мұңын айтыпты.

Қанай мен Қали бірігіп, қазақ елінің келешегі жолында күрескенімен армандары жүзеге аспай қалған. Шет тілін білетін, өте білімді ұлт зиялыларының бірі – Қанай Боранбайұлы да Голощекинге іс-әрекетінің Қазақ халқына қасірет боларын ашық айтқандардың бірі болғандықтан 1938 жылы «халық жауы» атанып, Магаданға жер аударылып, ақыры сонда атылып кеткен.

Иә, елінің қамқоры, озық ойлы Қали бай мен Қанай Боранбайұлының «Кеңес үкіметі қазақты аштыққа итеріп, жоюды әу баста-ақ жоспарлаған» - деген ойын мына бір ғана құжат-фактімен растауға болады.

«... 1930 жылы ауданда (Жамбыл облысының Шу ауданы туралы дерек) 65 бай және кулак сотталды. Олардың ішінде 40 отбасынан 71 (жетпіс бір) жылқы, 11 (он бір) түйе, 4 (төрт) сныр, 64 қой, 12 киіз үй, 4 (төрт) кірпіш үй, 1930 жылы аудан колхоздарынан екі тісті соқа – 168, бір тісті соқа – 463, тырма – 351, мақта сеялқасы – 4, астық

сеялкасы – 6 тәркіленді. 1930 жылдары көрші елдерге Шу ауданы тұрғындарының 60 пайызы аштықтан қашқан». (Козыбаев М.К., Казахстан на рубеже веков, размышления и поиски. Книга вторая, А., 2000, стр. 125)

Соқасына дейін «бай» деп тәркілеп алған 40 отбасындағы мал саны осы ғана. Бұл бүгінгінің орта шаруасы. Демек, сол кезде Голошекин аштыққа даяр, тақыр кедейлерді ғана қалдыруының өзі, көп нәрсеге айғақ екені айтпаса да түсінікті.

Тағы бір деректе: «Уже в 1930-1931 гг. в районе наблюдается признаки голода» - деп жазған. (Каз. правда, 1992 г., № 202, стр. 127) Бұл деректегі түйін: Қазақстанға ашаршылық ресми деректерде айтылып жүргендей 1932-1933 жылдары емес, 1930 жылы-ақ келген. Еліміздегі аштық 1934 жылдары ғана аяқталғанын айтар, көргендер де көп.

Иә, айта берсе, оқи берсең, дерек іздесең Қазақстанда болған ашаршылықтың әлі көп зерделеуді қажет етер көлеңкесі жетерлік.

Өкініштісі сол, осы нәубеттен «қаралы» болғандарды ақталды дегенімізбен, әлі күнге дейін нақты аттары ақталып, ел үшін жасаған ұрпақ ұлттық патриотизмді оятар ұлағат еңбектері, ел алдында ұлықталмапты.

Мүмкін сондықтан шығар, сол асыра-жоспарлы сінтеумен «Халық жауы» болғандардың өздері ғана емес, олардың ұл-қыздары да, әлі күнге өз тектерін жасырын, көлеңкеде күн кешіп келеді. Біз жоғарыда өкінішпен еске алып отырған, бір туар арда азамат Қаш Ордабайұлының Гүлжаһан Қалиқызы атты бір қызы, өз аты-жөнін «Гүлжиһан Галиевна» деп өзгертіп, елімізде алған «Каз. Реставрация» мекемесін ашып, Қожа Ахмет Яссауи, Айша Бибі, Қарахан, Жошыхан мазарларын жойылуудан сақтап, өнерді өсіру үшін «Гүлдер» ансамбліні ұйымдастырып, Алматы эстрада студиясын ашып, алғашқы қазақ циркін өмірге әкелген қайраткер.

Рас, қазақ халқының бұрын тарихта болмаған, ең үлкен нәубет қырғыны – ашаршылық туралы кейінгі ұрпақ тым аз біледі. Сондықтан, 31 мамырды біз «Қазақстандағы ашаршылық пен саяси-қуғын құрбандарын еске алу, аза тұту күні» - деп белгілеп, кешенді іс-шараларды тұрақты жүргізгеніміз қазақтың жаңа тарихына лайықты іс.

Журналист Нұрлытай Үркімбай Мойынқұм өңірінде ашаршылықтың азабын тартып, талай-талай ауыр күндерді басынан өткізген Айдынбай қария туралы «Егемен Қазақстан» газетіне 2012 жылы мақала жазды. Сол мақаланы толық беруді жөн көрдік.

Нар болмысқа иманы көрік беріп...

Ел ішінде өз дара тұлғалары болады. Бағамдап қарасаңыз, ондай жандардың өмірбаяндық беттері өзі өмір сүрген дәуірлерінің айнасы десе жарасарлық. Құдды бір қоғамдағы бұлтарыс-қалтарысы мол иірімдер сол адамның тұтас ғұмырына шырматыла байланып, бірлесе өріліп кеткендей. Сондай жандардың бірі өз кезінде Мойынқұм, Шу, Пішпек, Әулие - Ата аймақтарына аты мәшһүр болған Иманбекұлы Айдынбай ақсақал еді.

Ол кісінің небір ерліктері мен елге тұлға боларлықтай толып жатқан адамгершілік іс-әрекеттері туралы әңгімелерге бала кезден қанық боп өскенбіз. Осынау құмды өңір тарихына бойлағысы келген жанның Айдынбай болмысына соқпай өтуі жартыкеш әсерлерге жетелейтіндей көрінеді бізге. Социализм кезінде «Коминтерн» деген атқа ие болған бұл совхозды жалпы жұрт, бейресми түрде «Айдакөнің ауылы» деп атап кеткеніне еш таң қалмайтын едік. Сексенінші жылдардың басында республикалық «Лениншіл жас» газетінде жұмыс істеп жүрген кезім болатын. «Айдынбай атамен журналист ретінде арнайы әңгімелесіп, шежіре көкіректен сыр суыртпақтар сәт келген сияқты», - деген тоқтаммен бір күні ол кісінің қара шаңырағын бетке алған едім. Содан бұрынырақта ол кісінің дос-құрдастары Садырқұл, Дігэрбек, Әділбай және басқа да шежіре жандарға жолығып, Айдынбай ата жайлы хикаяларға әбден қайта бір қанығып, қойын дәптеріме қажетті мәліметтерді түртіп алғанмын.

- Әһ-әһ, пә-ә-әлі, - дейді ол кісі кеңкілдей күліп, - балам-ау, әңгіменің бәрін естіп апсың ғой. Енді маған айтар не қалды?

- Осы оқиғалардың шыны менен жалғанын өз әңгімеңіз арқылы айырып алсам деген тілек қой менікі!

- Құрдастарымның өзіңе айтып берген әлгі әңгімелерінің бәрі де шындық, - деді ол кісі өткен күндеріне сәл-нәл шегініс жасағандай боп.

Сонымен сыр сандықтың кілгі ашылды да кетті. Ашылғанда, ол кісі баз біреулер сияқты өз-өзін мақтап, күмнідей жопелген жоқ. Бар болғаны әлгі оқиғаларға қысқа ғана тоқталып өтті. Жасөспірім кезінде-ақ көкпар тартқан сәттерінде дәу серкешіңіздің өзін тақымына бір басса бітті, дүйім жұртқа дес берместен жалғыз өзі алып шығатын болған. Алғаш он сегіз жасында, Байұзақ деген байдың асында бір рулы елдің бетке ұстар палуанының жауырынын жер иіскеткен Айдекең содан көз ттіп, ауырын, бір жылдай төсек тартқан екен. Тек , Қосайқожа деген емші келіп, жеке үй тіктіріп, сал боп қалған жігітке аят, дұғаларды оқи отырып, тамыр шөптермен емдеген көрінеді. Жаратушының бұйрығымен, 23-24 жасында шаршы топқа қайта шыққан жас палуан содан былай ешқашан жеңілу дегенді білмесе керек. Ат үстінде, «қалы кілемдерде» болған белдесулерді түгел санамалап шығудың өзі оңай шаруа емес шығар. Салма көкпар, тана көкпарыңыздың пешемесі ол кісінің тақымынан өтті десеңізші!?

Дүйім елдің риза көңілмен жырлай етін айтағын тағы бір әңгімесі: Айдекең өзінің бұла күшін осындай жиын-тойлардың қызықшылықтарында ғана емес, ала көңіл, арам ниетті дұшпандарға қарсы текетірестерде де оңтайымен пайдалана білген екен. Ол кісі ел тонап, мал ұрлап жүрген қарақшылардың тіпті тұтас тобы кезіге қалса да, басқа қаруларына қол созбастан бір ғана тобынғы сапты, алты өрім дырау қамшысымен сабалап жүрін-ақ жалғыз өзі әңгілерді шетінен ат бауырына түсіріп отырған көрінеді. Осылайша Иманбекұлы ауылдастары мен аймақтастарын Қазан төңкерісіне дейінгі «Мекалай» заманында да, көздеріне шеш біткен небір әпербақандардан тиісінше қорған отырған екен. Сондықтан болар, Айдынбай аты естілсе бітті, ел ішінің небір теңгеті мен телісі көп сөзге келместен, тышпа қалысатын деседі.

Жата-жастана тыңдаған әңгімелерімізден ұққанымыз - ол кісінің ең бір бақытты кезеңдері Қазан төңкерісі, яғни Кеңес үкіметі орнағанға дейін өтін кеткен сияқты. Оз сөзіне қарағанда, қызылдар билікке келгенге дейін Айдекеңнің ат жалын тартып мінген, нағыз қылшылдаған жігіт шағы екен. Көкірегі қаттаулы шежіредей қарияның тереңнен толған әңгіме шертуі үшін жан-жағынан қаумалай, кейде әдейі жақауратқан сұрақтар қойып отырдық.

- Ата, сіз мақтаған қоғамды «әділетсіз болған еді», ал сіз қасиеттерін айтып тауыса алмай отырған бай-манантарды «кедей

халықты аяусыз езіп-жапшыған» деп жазып жатыр ғой біздің кітаптар?!...

- Пә-ә-лі, балам! Ол жазушыларыңды кінәламаймын. Олардың ішіндегі сол заманның шет-пұшпағын көріп қалғандары іштей біледі, бай-манаптардың иманды болғандарын. Бірақ «айтқызбасы-айтқызбас» боп отыр да! Шып жағдай түбірімен басқа болатын. Ана кәзігіңе жаза алмассың, дегенмен өзің сияқты бірлі-жарымың болса да, шындықты ұғып алғандарың жөн болар. Е-е-ей, дүние-ай, несін айтайың. Небір асылдар шейіт кетті ғой, шіркін, айдау менен асудан... Ол кездің би-болмыстары, бай-бағландары мейірімді боп келетін. Кәзір айтсаң, ертегідей естілер. Менің әкем орта шаруалы жан болған. Бауырларым Қолбай, Түкібай, Құтыбай, інім Төлеген де, мен де шақкын бай боп көрмеппіз. Кісі қолына да қараған емесіңіз. «Өткен байлығың аңсап отыр» дейтіндей емес, кәдімгі қазақы ауылдың қатардағы шаруасы едік. Ендеше, сөзіме сенгін, қалқам... Ол кісілер байлықтарын біреуден тартып алған жоқ. Алланың бұйыртуымен, ата-бабаларынан қалған дәулеттерін еңбекқорлығымен жалғастыра алғандарында ғой бар мәселе! Бейшараларды осынысы үшін-ақ жазғырды-ау.

Көз алдыңа келтіре баяндайың, балам. Ол кезде аталас кісілер бір ауыл боп отыратын. Оның себебі, күнін көре алмаған кедей ағайындар: «малшың, жылқышың, тым болмаса үй шаруасындағы қызметің болайың», деп бай туыстарын өздері-ақ келіп сағалаушы еді. Содан бай ағайынның, демек ауыл егесінің шаңырағынан қонақ үзімейтін. «Қонақтың сыбағасы, жолаушының нәсібесі» деп, қайта-қайта қазан көтеріліп жатушы еді. Үлкен отау тола ас-су, береке. Оның бәрін байдың бала-шағасы қайдан тауыссын?! Бүкіл ауыл боп сол үйдің қазанынан ас ішетін. Сұрағандарына «сауынға» деп мал беретіндері де көптұғын. Содан әйелінің қолы ұсынықты шаңырақ жаздай күрт-майып айырып алушы еді. Малшы ағайындарына еңбекақысын мал басымен төлеп отыратұғын ауыл егелері. Шаруаға ебі барлары сол төлем малдан-ақ өзінің шағын дәулетін құрап ала қоюшы еді, түге. Бақуатты сол бай-манаптарыңыз өз малдарын шығарып, бас құрай алмай жүрген кедей ағайындарды «Алла ризасы үшін» деп, үйісндіріп, отау етін жағатын.

Ауыл егесі, бай ағайын білімді молдаларды шақыртып, арнайы үй тігіп, қыс келсе, қыстауының бір бөлмесін босатып беріп, көшпелі

болса да медресе ашын, ауылдың бар баласының «тілін сындыртатын». «Оқимын» деп танылғандары болса, одан әрі тереңірек оқытатын еді. Ондай істен қаржыларын аямайтын. Демек, о замандағы кісілер бір Алладан қатты қаймыққандықтан, кісінің обалына қалудан қорқушы еді. «Орыңсыз ұрын-соқты, тамақ бермей аш қатырды, жыртқық үйге тұрғызды» дегендеріңіз, жәй әшейін қызыл үкіметтің жазғызын отырған сандырағы ғой. Ол жазушыларыңыз сөзге ұста, жазудың шебері-ақ шығар. Бірақ, «тоқпақ мықты болса, киіз қазық жерге кіреді» деген сөз бар, балам. Сол айтқандай, «бай-манапты, молданы жаманда!» - деп, мылтығын кезенін, жоғарыдан дігірлеп тұрса, қайтеді енді құбыжық етін көрсетпегенде. Осының бәрін біле тұра өзіңдей балаларға айтпай кетсем, күнә болмай ма маған?!

Шынымды айтсам, Кеңес үкіметінің қаһарына барыпша мініп тұрған сол дәуірінде, Айдынбай атадан жан шырқыратарлық шындықты осыншалықты түйдек-түйдек күйінде есту дегеніңіз мен сияқты «советтік» журналист үшін айтқан жеткізгісіз олжа болатын. «Өзің өмір сүріп отырған қоғамың жайлы өзгеше ой тұю, болып жатқан оқиғаларға шындық көзімен қарай білу» атты менің бойымдағы бұлқынысты қасиеттердің Айдынбай атаның осынау әңгімелерінен кейін одан әрі күшейе түскенін қалайша жасайраймын! Дей тұрғанмен, сол сексенінші жылдардың басында, республикалық «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген «Айдынбай» атты деректі әңгімеде бүгінгі баяндалып отырған жағдаяттардың ешқайсысының да айтылмағаны, әрине, өз-өзінен түсінікті болса керек.

Айдынбай атаның әңгімесі одан әрі жалғасын жатты. Қазан төңкерісіне дейін төрт арыс Көкірек елін басқарған Қорабай атты болыс болған екен. Айдекеңмен шөбере ағайын болса керек. Ол кісі «сегіз старшын» елді басқарған деседі. Содан бір күні қызыл комиссарлар әскерімен келіп, малын тәркілеп, үй-орманымен жер аударатынға айналған кезде Қорабай болыс: «Туған жерімнен еш жаққа кетпеймін», - деп қашын барып, Хаптауының баурайын паналаған екен. Сондай қиын-қыстау кездерде, ол кісінің жанында үнемі Айдынбай палуан болған көрінеді. Олар қызыл қуғыншылардың аяғы жете алмайтындай жерге бой жасырып, ашық аспан астында қыстап шығады.

- Ол кездің сексеуілді алқабы «ит тұмсығы өтпейтін» ну орман болатын. Егер ішіне атғылы кісі кіре алса, төбесі көріңбес еді. Қары да қаның түсетін, жүдә. Дереву қарды нығыздай ұрғылап отырып, қардан жертөле жасадым. Іні біршама жылы. Үстімізде сең-сең, қаның ішіктер. Құдай сақтап, аяздардан амап қалдық, әйтеуір. Сепімді жігіттер азығымызды жеткізін тұрады. Өзім де ұзап кетместен аң аулаймын. Өзім асназ, өзім карауыл, өзім күтушісімін... Аяз сынын, суықтың беті сәл-пәл қайтайын дегеннен-ақ құлшылықтарымызды одан әрі күшейтін, намаздарымызды өтеп, дұғаларымызды еселей түсуге тырысатынбыз. Болыстың тамағын ыстықтай берін, дәрет суын жылытып қоямын. Қар жастанып, мұз төсеніп, қуғында жүрсе де қолынан келгенінше мінәжаттарын үзбеуге тырысқан, аса иманды кісі еді. Қатарласа тұрып, қар күркенің аузында намазымызды оқитынбыз.

Сонда жарықтық болысекең намаздан кейін қос алақанын жайып, бір Аллаға егілін мұңын айтып, ұзақ дұға етуші еді. «Елімді кәпір басты. Құтқара гөр!» - деп жалбарынатын сақалын жас жуа. Мінәжаттарын тәмамдаған соң, өзі отырған биіктен сопа-а-ау төменде жатқан туған еліне қарап отырып: «Жетісу жерім, қалды-ау, елім, не болар сіді көрген күнің», - деп, өлеңдете егілуші еді жарықтық. Өзі қанқын боп жүрсе де елінің тағдырын қабырғасы қайыса ойлаумен болатын. О-ә-ә, ол кісілердің бітім-болмыстары, тұрқы тым бөлек еді ғой. «Менің жайым не болмақ?» дегенді де ойлайтын. Бірақ елінің ендігі күнін, боланағын жаңы күйзеле уайымдаушы еді.

Әңгімесінің осы тұсына келгенде Айдынбай ата өзі де аңғармастан, көкірегін кере, терең бір күрсініп алған болатын. Төқсаныңызға қол созып, шөккен пардай боп отырған осынау алып туғаның күңіренгенінің өзі сай-сүйегіңізді сырқыратарлықты еді. Құлды бір Қорабай болыс тектес халық перзенттерінің сонау аймағайып замандардағы бүкіл шөккен қасіреттерін кейінгілерге өз күйінші арқылы осылайша жеткізбекке әрекет еткендей-ау! Күндердің бір күнінде болыс:

- Айдынбай бауырым, саған Құдай риза, мен – риза. Мынау Түлкібас жағында біраз үй Көкіректер бар ғой. Мені сол жаққа жеткізін сал. «Мен» деп, осыннама отқа-суға түскенің де жетер. Қайтып кел де үкіметке беріл. Мені жамандай бер. «Амалсыздан

жүрдім қасында» де. Сен әлі жасың. Көре қызығың алдында, - деген екен. Айтекең ондай ұсынысқа көнбегені.

Екеулеп Түлкібастың қарлы тауларына жеткеннен кейін, қанша тұрғаны белгісіз, сол өңірде Қорабай болыс ауырын, қайтыс болған екен. 1929 жылы Қорабай болысты жер қойнына тапсырып, Айтекең кері қайтады. Бірақ жергілікті үкіметке мойын ұсынбай, тағы біраз уақыт өзін саяқ ұстаса керек. Қашанғы жүрсін?! Бір күндері «өз еркімен берілуге» келген надуан жігітті жергілікті билік бірден абақтыға жапқан екен. Кеңестік билік бірер жылдан кейін бостандыққа шыққан Иманбекулы Айдынбайды 1936-1938 жылдары сайлауға дауыс беруден шеттетіп тастаған көрінеді. Содан, шағымын айтып, губерниялық сотқа үш күн кіре алмай, төртінші күні ғана тиісті адаммен жүздесуге мүрағат алып, сайлауға қатысу құқына қайта не болып, еліне қайтқан екен. Екінші дүниежүзілік соғыстағы жорықтарын Бессарабияда аяқтап, елге оралған соң қызу еңбекке қайта араласқан көрінеді.

Айдынбай ата мен ол кісінің тұстастары Кеңес үкіметінің «аузынан» қып-қызыл от пен кара жалын бүркіп тұрған кездерінің өзінде жасырып намаздарын оқып, сездірмей садақаларын таратып, байқатпай оразаларын ұстағандарын «ұзын құлақтан» естіп жататынбыз. Әрі мектепте оқын жүрген жылдарымызда өзіміздің де шет жағалатып байқағанымыз тағы бар. Ал, Айдынбай атаны арнайы іздеп барған соң сапарымда ол кісінің бес мезгіл намазын қаза етпестен, ашық түрде оқын отырғанын көргенмін. Шамасы жергілікті Кеңес өкілдері: «Қартайған адам ғой. Енді айналдасына қайбір әсері болар дейсің. Ашық оқыса, оқи берсін», - деген тоқтамға келсе керек. Бұрынғыдай, ешкім «нәлен, түген» деп, мазасын алмайтыны айналған екен.

Ауыл-аймақтың үлкенді-кішілі отырыстарында, дастарқан басында ол кісі негізінен қасиетті Құрандағы мүбәрақ қиссаларды аса бір шешендікпен баяндап отырушы еді. Неламдағы мінез-құлық мәселесіне де біраз тоқталатын. Бірақ, одан әріге тереңдеп бармайтын. «Барғызбасы-барғызбас, айтқызбасы-айтқызбас» болғаны да! Әңгімесінің біраз бөлігі ел ішіндегі шежірелерге де арналғаны еді. Шежіре болғанда да жай ғана ата-текті тарқату емес. Берісі сол Мойынқұм, Әулиеата аймағының, әрісі дүйім алты алаңтың басынан өткерген тарихи оқиғаларын үзік-үзік күйде баяндаушы еді. Оның

сыртында Шу-Мойынқұм өңірін өз өнерлерімен тамсанып өткен Сауытбек, Жиембет, Жиынбай, Орақбай, Дәмеғой, Танағөз, Бектас, Бердікұл сияқты талапты қаншама ақыл, жыраулардың шығармаларын жатқа соғатын еді, десеңізші! «Төксанға иек артқан шағында не қылған парасатты қабілет, тозбас ақыл-ой, иманды болмыс еді!» - деп күні бүгінге дейін қайрап қалам.

- Ата, белдескен кісілеріңіздің сізден басым түскендері болды ма? деген сауалыма:

- Құнаман бабамызға ат шаптырын, ас берін, сонда Бесбай деген кісімен ат үстінде білек сынасқан ем. Қамшымды екі бүктеп, тістерімнің арасына басқанмын. Сонда әлгі кісі қолымды қоя бере сан, аузымдағы қамшымды тартып-ақ қалғаны... Сөйтін екі күрек тісімнен айрылғанмын. Ал, былайша басқа ешкімнен жеңіліп көрген емеспін, - деген еді Айдекең.

«Қош!» - дейік. Сонымен, Айдынбай ата - жауырыны жер иіскен көрмеген палуан, өз өңіріне тұрақты жеңімпаз ретінде аса белгілі болған жан. Сонда осы бір палуан болмысты, қаранайым еңбек адамының қадір-қасиеті қай қылығынан туындады екен?! Сөйтсек, Айдынбай Иманбекұлы ең әуелі айналасына биік парасатымен, терең адамгершілік қасиеттерімен сыйлы болған кісі екен. Мынандай бір қылығын жұрт көбірек айтушы еді. Егер екі кісі дауласып қалып, істің әділ шешімін іздеп, Айдынбай атаға жүгінер болса, ол кісі сол екі адамның қайсысының ісі ақ болса, соған болысады екен. Қазан төңкерісіне, яғни социалистік, дінеіз қоғамға дейін Қорабай болыс сияқты бақуатты кісілердің көшпелі медреселерінде Шариғи білім жинақтаған Айдынбай Иманбекұлы - сол бір иманды ортада қалыптасқан өмірлік ұстанымдарын өзінің тұтас ғұмырында қолынан келгенінше әлсіретпеуге әрекет еткен жан. Түлкі заманның алмағайым кезеңдерінде басына түскен сан қылы машақаттардан құтылмақты ойлап, бәлкім, пенденілік базбір қадамдарға барған кезі болған да шығар. Алайда, қалыбын өзгертпеген. Кеңес үкіметінің толын жатқан жазалау саясаттарын өзгелерден гөрі өз басынан көбірек өткеріп, түрмеге жабылып, сайлаудан шеттетіліп, небір ауыр жұмыстарға мәжбүрлі түрде жегілген Айдекең ешқашан жүрегіп қатайғанаған көрінеді. «Кектенсе, атеистік қоғамды орнатқан жандайшаңтарға кектенген болар. Бірақ қаранайым халыққа, замандастарына қайырымды еді.» - десеңізші айналасы. *(II. Үркімбай.*

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ БИБОСЫНОВ ЖҰМАБЕКТИҢ ӘКЕСІНЕН ЕСТІГЕН ӘңГІМЕЛЕРІ

Қасірет пен қайғы әкелген жылдар

- 1931 жылдың қыркүйек айы. Арқадан ауған жүрті оңтүстік аймақтарға көбіне Мойынқұм даласы арқылы өтетін. Сол кезде кейіннен Мойынқұм ауданының орталығы болған Фурмановка селосында тұрдық. Селоға жақын жерден Іле Алатауынан бастау алатын Шу өзені ағады. «Өзен жағаласаң өзегің талмайды» демекші, ашаршылық келердің алдында ғана ауыл адамдары өзенді жағалай тоған қазып, сонда дән егін, өздеріне жетерліктей астық жинап алған болатын. Қарттарымыз бар, қатып-қалаш, бала-шағаларымыз бар шағын шаруашылыққа бірігін, егін салып, тәркілеуден қалған азын-аулақ малымызбен күн көріп отырдық.

Теріскейден шұбырған жүртта есен жоқ. Біздің ауыл Сарыарқадан оңтүстік аймаққа қатынайтын негізгі жолдан алыс емес. Күн-түн демей аш-жалаңан, әбден азын-тозын босқындар үйлердің есігін тоқылдатып, қайнар сұрайды. Қанша дегенмен, қонақжайлы халық емеспіз бе? Бала-шағаның аузынан жырып, тары-талқан, кептірген балықты қолдарына ұстатамыз - деді де, әкем бір күрсініп алып әңгімесін одан әрі жалғастырды.

Бір күні алыстағы Арқадан келе жатқан өзім қатарлас жігітпен шүйіркелесіп, сөйлесіп қалдым. Аты- Төлен екен. Ол Сарыарқаға аштықтың қалай келгені туралы маған біраз әңгіме айтып берді.

- Арқа жерінде егіншіліктен гөрі мал өсіру қолайлы болып келеді. Қазақтың кең-байтақ даласындағы мыңтырған мал Кеңес өкіметі келгеннен кейін көзімізден ғайып бола бастады. Біздің аймақта 1930 жылдан бастап жаңа өкіметтің өкілдері тәркілеуді қатты қолға алды. Арқаның әрбір қазағы бар малын, тіпті тышқак лағына дейін ортаға салып, жаңадан құрылған колхоздарға өткізді. Олар малын, дүние-мүлкін өз еріктерімен берген жоқ. Кеңестік билік уәкілдері күштеп тартып алып, өздерін колхозға мүше болуға мәжбүрледі.

Бірақ біздің ауылдағы колхоздың орталығына жиналған мал талап-таражға түсті, ұрлап-жырлаудан колхоздың малы бірнеше айдың ішінде жоқ болып кетті. Малдан айырылған ауыл аштыққа ұшырай бастады. Енді не істеу керек, қалай күнімізді көреміз деп, елдің басы қағты. Түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден қалдық. Қайсы бірін айтайын, бұл аштық не жегізбеді? Қу жан үшін тышқан аулап, «шықпа жаным, шықпа» деп күнімізді көрдік қой. Шындығын айтсам, ауылдастардың көбі көмусіз қалды, қарға-құзғынға жем болды. Соның бәрі қарғыс атқыр Голощекиннің сойқанынан болды ғой.

Таң атса болғаны тайлы-тұяғымыз қалмай, далаға бидайдың масағын теруге барамыз. Қартаң құлақ алғы, атқұлақ сияқты жабайы өсімдіктерді жинап алып, тұзға малып, ауызға саламыз. Әйтеуір, аздап қана нәр болатындай көрінеді. Бірте-бірте масақ та, шайнауға жарайтын шөптер де ташы бола бастады. Қайдан білейік, шөпті жеген адам баласы ісіп-кеуіп, өліп қалады екен. Қазақтың кең-байтақ даласында қаптап жүретін суыр, сарышұнақ сияқты жануарларды қақпанмен аулап, аштан өлмес үшін қорек етін, жан сақтадық. Ол да бізді аштықтан құтқара алмады.

Біздің отбасымыздың бас көтерері – мен едім. Әкем 1928 жылы қайтыс болып кеткен. Үйде қалғанымыз – шешем, екі інім және қарындасым. Олар, ұяда жатып аузын ашқан баладан сияқты, маған не тауып әкелдің дегендей, қарайды да отырады. Күннен күнге жағдайымыз нашарлай берді.

Бір күні түн ортасында колхоздың қорасынан бір түйені ұрлап әкелдім. Енді қайтейін, қараптан қарап жүріп босқа өлеміз бе? Өкімет уәкілдері бар малымызды, бала-шағамызды жылатып, колхозға біріктіреміз деп алып кеткен болатын. Олай болса, біздің де колхоздан алатын үлесіміз бар емес пе?

Содан көп кешікпей бар жүгімізді түйеге артып жолға шықтық. Алған бетіміз – Оңтүстік елі, Әулие-Атаға жету еді. Өйткені, нағашыларым сол қалада тұратын, олар тірі болса бізді қарсы алатын шығар деген үміт қана ойымызда. Түнде ғана жүреміз, ал күндіз көзге түспейтін тасалау жерді тауып алып, сонда жатамыз. Біздің көшіп бара жатқанымызды жалған белсенділер біліп қойса, колхоздан қашып бара жатырсыңдар деп қайтарады да, тіпті сотқа беруден тайынбайды.

Сөйтiп, жолға алып шыққан аз ғана талқанымыз бар, басқа ешқандай азық-түлігіміз жоқ. Тоқтаған жерімізде әрқайсымыз бір уыс талқанды ауымызға салып, сумен араластырып жең аламыз. Екі-үш күн жүргеннен кейін қалың қамыстың арасына кіріп алып ұйықтап жатыр едік, зар жылаған жас баланың даусынан оянып кеттім. Дауыс шыққан жаққа жақындасам екі жасар бала болса керек, бір жағына қисайып жатқан анасының кеудесін жұлқылап жылап отыр. Баланы жерден көтеріп алып, шешесінің бетіне үділсем, кәдімгі мені күтiп жатқандай кірліктерiн қимылдатып көзiн ашты. Ыңылдан маған бір нәрсе айтқандай болды, бірақ мен оның сөзіне түсінбедім. Басын сүйеп көтеріп едім, отыруға шамасы келмей қайтадан бір жағына қисая кетті. Баланы шешеме анардым да, қайтып келіп әлсіреп жатқан әйелге су жұтқызып едім, сәлден соң тілге келгендей болды. Бірден баласын іздей бастады, маған тесіле қарап әлсіреген үнмен: «балам қайда?» - деп сұрады. «Балаңыз аман, уайымдамаңыз» - дедім. Біраз есін жиған соң, әруақтай болған жүдеу әйелді сүйемелдеп орнынан тұрғызып, қамыс ішінде отырған отбасымның жанына алып келдім. Баласын көріп әйелдің жанары жайнап сала берді:

- Сіздерге Алланың ризашылығын берсін, мені де, баламды да бір ажалдан құтқарып қалдыңыздар -- деп жылап жіберді. Біразға дейін өксігін баса алмай отырды. Талқанды суға шылап, аз-аздан беріп отырдық. Аты-жөнін сұрастырдық. Аты -- Жәмила екен. Осыша жүдегеніне қарамастан, қасы-көзі қиылған қаса сұлулығы көрініп-ақ тұр. Сөйтсе, бізге жақын көршілес ауылдан болып шықты. Күйеуін 1930 жылы малын тәркілеу кезінде қарсылық көрсеткені үшін «халықты сорған байсың» деп, айдан әкетіпті. Содан қайда кеткені белгісіз, ешқандай хабар болмаған. Аштық басталғанда, бас-аяғы бір айдың ішінде аштықпен бірге індет ауруы келіп, әйелдің үйіндегі жандардың бәрі бір түннің ішінде қырылып қалған. Аман қалғаны осы әйел мен баласы ғана екен.

Күн бата әйелді баласымен, 5 жастағы қарындасымды түйеге мінгізіп алып, тағы да жолға шықтық. Екі інімнің бірі 10 жаста, ал екіншісі 12 жаста бізбен бірге жаяу жүріп отырды. Олар қарындастары Айгүл мен қамыстың арасынан тауып алған сәбиді аяды ма, әйтеуір, түйеге мінуден бас тартты. Басымызға түскен ауыртпалықтар інілерімді де аз уақыттың ішінде есейтіп жіберген сияқты көрінді.

Таң ата Балқаш көліне жақындағанда бір ауылға табан тіредік. Ауыл деген аты болмаса, тірі пенде көзге түспеді. Ауылдың кіреберісінде өліп жатқан адамдарды көріп, төбе шашымыз тік тұрды. Бір өліктің үстіне қарға шығып алыпты, адамның көзін шұқылап жатқанын көріп, балалардың бетін жаптық та, өзіміз дәтіміз шыдамай теріс қарадық. Мұндайда сұмдық болады екен-ау!

Жәмиляның айтуынша, 1931 жылдың жазында ауданнан өкімет уәкілдері келінті. Ауылға мемлекетке ет өткізу жоспарын белгілеп қойған екен. Тәркілеуден қанған әр үйдегі бір-екі қой-ешкіні де тартып алып, сонымен бірге колхоздың бар ұсақ малын сойғызып, тау-тау қылып үйтіп тастайды. Аудан алыс болғандықтан, олар етті ат-арба, түйемен тасып тауыса алмаған. Қоп кешікпей, үйіліп жатқан ет сасы бастайды. Аш жұртқа сасыған етті де бергізбейді. Ақырында, ауданнан милиция келіп колхоз бастығын, ферма меңгерушісін және үш машинаны алып кетеді. Кейін олардың бәрін соттап, аттырып тастапты. Сасыған малдың етін ашыққан елдің тамағына да қымай қосып тастаған. Өкіметтің адамдары кеткен соң, көмілген етті қазып алып, біраз уақыт қорек еттік. Аш адамда ақыл да болмайды екен. Сонымен, бүкіл ауыл адамдары сасыған өлексенің етін жең, іңдет ауруына ұшырады, көбі үйлерінен шыға алмай, айналдырған он-он бес күннің ішінде қырылып қалды. Біздің отбасымыздан екеуміз ғана тірі қалдық, әлі де көретін жарығымыз бар шығар – деп Жәмиля кемесінен жылап жіберді... Ол әйелді өзімізбен алып келе жатырмыз. Түйеге інілерімді, шешемді, қарындасымды және әлгі әйелді баласымен кезекпен мінгізіп, жаңуарды түнімен өзім жетелеп отырамын. Таң ата тоқтайтын жерге келіп, түйені шөктіріп, үстіндегі жүкті түсіріп алып бос қоямын. Қаңдай шыдамды жаңуар десеңші, қанша күн жүрсек те су да ішпеді, тіпті басқа мал сияқты онырып та оттамайды екен.

Арқадан жолға шыққанымызға бір айға жуықтап қалды, міне, енді Мойынқұмдағы сіздің ауылға да жеттік-ау, әйтеуір! – деп Төлен менің бетіме жылы шыраймен қарап, үнсіз бірдеме берсең бе дегендей болды. Сөйтіп, оған кептірілген балық, құмның арасынан аулаған қоян етін беріп, қымай қоспасаң жолға шығарып салдым.

Енді Мойынқұм жеріндегі елді аштықтың қалай жалмағанын айта кетейін. Апаршылық жылдары біздің өңірдің кейбір ауылдарында бірде-бір адам қымай қырылып қалды. Бұрын-соңды болмаған

қасіретті ашаршылықтың зардаптары мен сойқан сорақылықтары біздің де басымыздан өтті, қазір ойласам қаным басыма шабады.

«Бір үй аш болса, бір ауыл ашығады, бір ауыл анықса, бүкіл ел ашығады» деп айтып кеткен екен бұрынғы ата-бабаларымыз. Сол сияқты 1932 жылдың күзіне қарай Мойынқұм оңірін де аштық жайлай бастады. Аштықтан әбден әлсіреген шал-кемпір, жас балалар үйден шыға алмай олін жатты. Ауылдастардың біразы жан ұшырын басы ауған жаққа қаңғып кетті. Көбі жолда қырылып қалды, тірі қалғандары дйттеген жеріне жете алмай азып-тозып ауылға қайтып келді. Босып кеткендер бірінің бетін бірі тонырақпен жабуға да шамалары келменгі. Қазақстанды басқаруға Голощекин деген келін, тыныш қана жатқан елді тоз-тоз қылып, бар малын зорлықпен тартып алып, аштан қатырды. Бұл қазақтарға қолдан жасалған зұлымдық емес пе? Ана салық, мына салықты салып, елді қайыршылыққа ұшыратты. Тінгі, егін салмаған жүртта астық бола ма, «қайдан тапсаң да, тап» деп астық салығын өткізуді зорлықпен елден катаң талап етті. Ауылдағы қораларды тінгін жүретін шолақ белсенділердің көздеріне қандай мал түспесін алды-артына қарамай айдап әкететін. Ауыл адамдарының үрейі ұшып, ертең белсенділер келін айдап әкетеді деп, кейбіреу сауып отырған жалғыз сиырын да сойып тастады. Ашыққан адамдарда ар-ұят деген болмайды екен, түтіні шығып жатқан ауылдастарының үйінің есігін тапқандан, терезесін қиратып кіріп, үй иелерін ұрып-соғып, тамақтарын жең кететіндер де көбейді.

Осының бәрін өз көзіммен көрдім, қазір ойласам жаным қатты қиналады. Торғайды садақпен атып, сарыншұпақтың ініне су құйып ұстап, егін қайнатып жедік. Ауылда ит те қалмады, бірінің итін бірі сойып жең, адамдар адамгершілік деген қасиеттерден айырылды. Аштық не жегізбеді, бұрынды-соңды мұндай сұмдық болды ма екен? Бұған кінәлі тек Голощекин емес, сол кездегі Кеңес өкіметінің сұрқия саясаты екені кейін анықталды ғой.

Мойынқұмдағы қалың сексеуілдің інінде қоян, қырғауыл, борсық көп болады. Сол кезде отбасымды аштықтан аман алып қалу үшін сымтұзақ пен қақпаң құрып, қоян, қырғауыл ауладым. Борсық қақпаңға түспейді, оның інін тереңдете қазып, інінен шыға берген кезде түмсықтан ұрын қана соғып алуға болады. Ертеден-ақ қазақтар борсық етінің де, майының да емдік қасиетін жақсы білген. Ал енді

еді аштық пен індет жайлаған кезде бұл таптырмайтын дәрі-дәрмек әрі тағам болды.

Ауыдың шетінде тұратын Жұбанын деген кісі жас балаларын үйге тастап, өзі тамақ іздеп кеткен екен, көп ұзамай-ақ ауылдың сыртындағы қираған үйдің жанында өліп қалыпты. Осының алдында ғана әлгі кісінің ашыққан әйеліне індет ауруы жабысып, қайтыс болғанын көріптері айтып жүрді. Үйде қалған екі бала да жан тәсілім етіпті. Аштықтан әлсіреп келе жатқан адам жығылса болғаны, өздігінен тұра алмай, сол жығылған жерінде қалатын көрінеді, мұндай сұмдықты да көзімізбен көрдік.

Үйдегі азық-түлік қорына қосымша тамақ болсын деп, қоян аулауға шығып тұрамын. Қоян мен қырғауылдар көп болатын қалың сексеуілге үлкен жолмен біраз жүріп барып жетуге болатын. Бір күні құрып қойған қақпаңға не түсті екен деп, үлкен жолмен кетіп бара жатыр едім, жолдың екі жағында сұлап жатқан адамдарды көріп денем түршігіп кетті, көбінің жаны жоқ, иістеніп кетіпті. Жандарына жақындап келіп байқасам, кейбіреулері өлмеген, бірақ сөйлеуге шамалары жоқ, орындарынан тұра алмайды. Көбі құлаған жерлерінде жан тәсілім еткені көрініп тұр. Талай бірге жүріп, бірге өскен құрдастарым да, ауыдағы басқа таңыстарымда жолдың шетінде сұлап жатыр. Не істерімді білмей, тағы да бес-алты қалам жасап, алға қарай жылжи бергенімде жол үстінде көзденең жатқан адам дыбыс шығарғандай болды. Тоқтай қалып бетіне үңілсем, бір жылдай бірге оқыған жолдасым Төреқұл екен. Дереву басын көтерін үйден төрсыққа күйіп алған суымды аузына тосып, екі-үш рет жұтқыздым. Дорбамдағы талқаннан бір уыс бердім. Сәл есін жиып, әлденің алғаннан кейін үйден қалай шығып кеткені туралы айта бастады.

- Үйде кемпір-шалмен, балаларым отыр, бірнеше күннен бері нәр татқан жоқпыз. Әйелім бұдан он шақты күн бұрын Шудағы төркініне кеткен еді, одан әлі хабар жоқ. Жолға шықсам әйелімнен бір хабар болып қалатын шығар деп сандалғаным ғой. Міне, өзің көріп тұрсың, қалжырап жолда сұлап жатқанымды. Сол жақтағы туыстарыңың жағдайы жақсы болса, біз сонда көшіп барсақ па деп едік. Ал өзің қайда тартып барасың, басын бара жатқаннан сауымысың?

- Осыдан үш-төрт күн бұрын сексеуіл қалың өскен жерге қақпап және тұзақ құрып кетіп едім, бұйыртса қоян немесе қырғауыл сияқты аң-құстар түсіп қалған шығар. Кешке дейін қайтып келемін, сен қазір

әлің барда үйіңе жетіп ал. Қайтарда қолыма түскен нәсіптен беріп кетемін – деп Төрекұлға уәде бердім.

Ол қуанып кетті де, сәлден соң жылап жіберді. Оны үйіне қарай жолға салып жібердім де, өзім күн түске таяғанда сексеуілге әреп жеттім. Қақпаңға бір қоян, ал тұзаққа бір-бірден қоян мен қырғауыл түскенін көріп қуанып қалдым. Мұндай олжа болады деп ойлаған жоқ едім. Аздап демалып, үйден алып шыққан талқанды суға шылап әлденіп алдым да, қақпаң мен сымтұзақты тұрған жерімнен алыстау жерге апарып қайта құрып тастадым. Содан соң ауылға қарай бет алдым. Күн бата шаршан-шалдығын ауылдың шетіне де іліктім-ау! Ендігі ойым тезірек Төрекұлдың үйіне барып, ащ отырған әкесі мен шешесіне, балаларына қоян мен қырғауылды беріп кету еді. Келсем қарттар орындарынан тұра аямай, тірі әруақтай болып үнеіз жатыр екен. Балалар үйдің бұрышында көздері жауғандықтан, маған қарай береді. Төрекұлға алып келген олжамды беріп, үйге қайттым...

Көп ұзамай бұл жасы келген қариялар аштыққа шыдай алмай қайтыс болды. Бір айдан соң Төрекұлдың әйелі келіп, оның туыстары Шуға көшіріп әкетті. Сөйтін, оның отбасы ағайын-туыстарының арқасында аштықтың азабынан осылай құтылған екен. Үш жылдан кейін олар туған жері Мойынқұмға аман-есен қайта оралды.

Үйге келе жатып, жол бойында өліп жатқан адамдардың сұлбасы көз алдымда елестеді де тұрды. Шынында, жол бойында өліп жатқандар көмусіз қалады ғой. Олардың беттерін тонырақпен жабатын ешкім де табыла қоймас. Мүмкін, өкімет уәкілдері ауру, індет ел арасына тарап кетпес үшін өліктерді жинастырып, бір жерге апарып көметін болар деп ойлаймын.

Айта берсем, зұлмат жылдардағы көрген азаптар таусылмайды. Қайсыбір халықтың болмасын бастарынан талай қиындықтар өтіп ғой. Ал біздің еліміздегідей аштықтан миллиондап қырылған халық жер бетінде болмаған шығар. Сол апаршылықтан біздің отбасымыз да өлместің күнін көріп «шықпа жаным, шықпа» деп аман құтылды.

Менің ендігі арманым – бүкіл елдің, бала-шағамның, немере-шөберелерімнің амандығы, халқымыздың бірлігі, рухани байлығы және денсаулығы. Жастарымыз имандылық пен адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіріп, біз сияқты қайғы-қасіретті көрмей, өмірлерін бақытты өткізсе екен деп, бір Алладан тілен отырамын.

Осындай әңгімелерді әкем көп айта бермейтін, тек мен сұраған кезде ғана есіне түсіргісі келмегендей, кинала айтып беруші еді – деді Жұмабек.

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ МОЙЫНҚҰМ АУЫЛЫНЫҢ ТҮРГЫНЫ БОЛҒАН БОЛАТ ШАЖАЛИЕВТЫҢ ӘКЕСІНЕН ЖӘНЕ ӘЖІКЕН ӘЖЕЙДЕН ЕСТІГЕН ӘҢГІМЕСІ

Бәрі көз алдымнан кетпейді

Ол кезде біз мектеп қабырғасында оқитынбыз. Бірде біздің үйге ешкім күтпеген беймезгіл қонақтың келе қалмасы бар ма. Әкем марқұм құлды бір көптен қормеген туысы келгендей құрақ ұшып, құшақ жая қарсы алды. Ет асылып, дастарқан жайылған соң екеуі ұзақ-сонар әңгімеге кірісін кетті. Кешегі беймезгіл қонақ әкеме:

- Қалай, бауырым, Түлкібастың балалар үйін ұмытқан жоқсың ба? – деді.

- Ол бір есеп кетпейтін қиын кезең еді ғой. Қалай ұмыттайын. Кейде есіме түссе аза бойым қаза болады. Қаншама жас қыршын кетті, - деп әкем мұңайып қалды.

Әкемнің аузынан шыққан әңгі бір сөзден кейін қатты ойланып қалдым. Балалар үйі несі? Бұл кісінің әкесі, бауырлары болды емес пе деп ойладым. Келесі күні қонақ кетісімен әкеме:

- Кешегі кісінің айтқан балалар үйі несі? Сіз сонда тәрбиеленін пе едіңіз? - деген сөзімнен кейін әкем тағы да ойланып қалды.

- Балам, ол бір ұзақ-сонар әңгіме ғой. Сонау отызыншы жылдардың басында біздің Қазақстанда көз көрін, құлақ естімеген аштық болған. Осы өзіміз тұрып жатқан Мойынқұм аймағынан талай адамдар аштан қырылды. Аштан өлмес үшін осы маңайдағы жас балалардың барлығын Түлкібастың балалар үйіне апарып орналастырған. Ондағы көрген күнімізді ешкімнің басына бермесін. Кешегі келген Ахмет деген кісі екеуміз етіміздің тірлігінің арқасында ғана жан сақтап қалдық. Мүмкін, туған жерге оралмас па едім. Менің ағам, сенің атаң Шажалы осы Мойынқұмнан Түлкібасқа дейін жаяу-жалшылап барып, мені балалар үйінен алып қайтты. Шіркін, бауырдың аты бауыр ғой. Бірде көлікке мініп, енді бірде жаяу жүріп елге қарай беттедік. Шаршаған кезімде ағам арқасына мінгізіп алады.

Міне, балам, біз кезінде сондай заманды да көргенбіз, - деп әңгімесін қысқа қайырды.

Иә, әкemenің осы әңгімесінен кейін ғана мен Қазақстанда 30-жылдары үлкен ашаршылықтың болғанын естiн-бiлдiм. Бірақ ол жөнінде ешқашанда баспасөз бетінен оқыған емес едім.

Бірде, ауылда 80-нен асқан Әжікен Ноғаева деген әжеймен кездесу болды. Сол кезде абзал ана сол бір жылдарды көзіне жас ала отырып еске алған болатын.

- Өздерің өмір сүріп жатқан «Хантау» қой совхозының негізі сонау 1929 жылдары қаланған болатын. Ең алғаш «Ұзынтоғай» колхозы болып ұйымдасты. Шаруашылықта 60 шақты уақ малдың басы құралды. Ел-жұрттың еңсесі енді ғана көтеріліп келе жатқан кезде Голощекиннің «Кіші Қазан революциясының» науқаны басталып, қазақ даласын қайғы тұманы басты. Шолақ белсенділердің кесірінен қисапсыз қателер жіберіліп, «шан ал десе бас алатын» күн туды. Қолдағы бар малды тартып алып, тігерге тұяқ қалдырмады. Берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан алады. Әрине, мұның бәрі мал баққан қазақ халқының ашаршылыққа ұшырауына әкеп соқты. Енді-енді ірге көтеріп келе жатқан «Ұзынтоғай» колхозының тұрғындары тоз-тоз болып тарап кетті. Көшпінші ашқан қырылды. Кеудесінде жаны барлар Қырғызстанға қарай бет түзеді. Дегенмен, тірі адам тіршілігін жасайды ғой. Елде сәл ғана жағдай түзеле бастаған кезде тірі қалғандары туған ауылымызға қайта оралды. Колхоз құрылысына кірісіп, шаруашылық жұмысын жандандыра бастады. «Фурманов» колхозынан 8 бас өгіз сатып алынды. Мемлекет тарапынан 3 жылқы берілді.

Иә, саусақпен сапарлықтай малдан басталған шаруашылықта бүгінде 30 мыңнан аса қой, көптеген ірі қара малы бар. Осының барлығы да біздің ата-бабамыздың аңы терімен жиналған. Бүгінде Әжікен әжейдің әңгімесін еске ала отырып, халқымыздың соншалықты момын болғанына таңқаламын. Қайран кезекем, қолыңдағы соңғы тұяғын тартып алып кетсе де, үн шығармаған ғой. Сонда ел басында отырған басшылар не ойлады екен десеңізші! Қолыңдағы бар малын тартып алып кеткеннен кейін қаранайым халықтың ашқан қырыларын сезбеді дейсің бе! Әрине, сезді де жақсы білді. Осы қисынан алғанда осы аштықты қолдан жасалған қастандық демеуге қақың жоқ.

Тарихи дерек: Кеңес билігі 1930 жылы Мойынқұм ауданында елдің малын, дүние-мүліктерін колхозға алумен қатар астық дайындау компаниясын да қоса жүргізгені жөнінде Тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қойгелдиев мынадай мәліметтер келтіреді:

«Бұрынғы Мойынқұм ауданы бойынша:

1. Жоспар бойынша өңірден 50000 пұт астық жиналуға тиіс еді.

2. Ауданның қосымша алған жоспары – 80000 пұт

3. 15.12.30 ж. орындалуы – 85000 пұт

Сектор бойынша орындалуы:

1. Колхоздардан – 7120 пұт

2. Жеке қожалықтардан – 64577 пұт

3. Бай мен кулақтардан – 133,03 пұт

Барлығы: 85.000

(Жамбыл облыстық мемлекеттік мұрағаты: 8-қор, 1-том, 39-іс, 16-17 ш. (Постановление бюро райкома ВКП(б) по реализации плана Мойынқумского района, лл.13-15).

ҚОРДАЙ АУДАНЫ

БАЛАЛЫҚ ШАҒЫМДА КӨРГЕН ЗУЛЫМДЫҚТАР ЕСТЕН КЕТпейді

Нсетжан Нұпбай Ахметжанұлы 1941 жылы 1 қаңтарда Жамбыл облысы Красногор ауданы (қазіргі Қордай ауданы) Сұлутөр ауылында дүниеге келген. 1957 жылы орта мектепті бітіргеннен соң, 1957-1960 жылдары Красногор совхоз - техникумында оқып «Техник-механик» деген мамандық алып шығады. 1960 жылдан 1964 жылға дейін Кенен ауылында механизатор болып еңбек етеді.

Үстаздық еңбек жолын 1970 жылы Киров орта мектебінде сурет, сызу, машинатану пәндерінен сабақ беруден бастайды. 1973-1978 жылдары Абай атындағы қазақ педагогика институтының тарих факультетін бітіріп шығады. Зейнетке шыққанға дейін үздіксіз білім саласында әртүрлі жауапты қызметтерде болды. Өз ісін жетік білетін

маман ретінде 1983 жылы «Қазақ ССР халық ағарту ісінің озық қызметкері» белгісімен марапатталған.

Қазіргі кезде Ниятжан қария өлке тарихын зерттеумен айналысады. Республикалық, облыстық, аудандық газеттердің штаттан тыс тілшісі ретінде мақалалары жарияланып тұрады. Соңғы жылдары «Өмір бақыты», «Қордай батыр» деген кітаптары жарық көрді. Ниятжан бала кезінде әкесі Ахметжанның өткен ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылық туралы айтқан әңгімесін былайша еске түсірді:

- Әкем Ахметжан өзі көрген қиыншылықтарды бізге сабақ болсын деп айтып отырушы еді:

- Біз көрген оқ пен отты, ашаршылықты енді сендерге көрсетпесін. Біздің ауылды байдың ауылы дейтін. Байтасбайдың қонысы Мадияр жеріндегі сай-салада ағайындар қатар-қатар отыратын. Ешкімнің малын тартын алған емес, өз нәсібiне жиналған. Байтастың үш баласы Бектембай, Болтірік, Олжабайдың малдары көбейіп, өз малдарын жалпы жалдамай өздері баққан. Олжабай, Бектембай аталарымыз сал-сері ақын, ағ баптан, аттың сыңшысы атаңған, халық құрметіне бөленген кісілер болған. Олар ағ қосып, жүйрік тұлпарлары бәйгіден озып, жүздеге жүздеген жылқы айдап келеді екен.

Кеңес өкіметі ыңтымағы жарасқан, ешкім ешкімге қиянат жасамай тыныш қана отырған ауылдың тоз-тозын шығарды, әуелі малдарын тәркілеп, кейін аталарымызды байсың деп шетінен түрмеге жапты. Осындай азашты өмір басталып, ауылымыз тарыдай шашылып, аштық тап болып, көп адамдар қырылып, кейбір ағайындар жан сауғалап қырғыз еліне ауып кетті. Ел ашаршылыққа ұшырап жан-жақтағы туыстарына тамақ іздеп беті ауған жаққа кете барды. Атаң Нұпбайды інісі Дәулетқұлды және ауылдағы тағы үш кісіні 1932 жылы желтоқсан айында ұстап алып кетті. Улап-шулап қалдық. Ел басына нәубет түеті, ашаршылық басталды. Қолдағы малдың бәрін бір тұяқ қалдырмай өкімет уәкілдері бір-екі жыл бұрын тәркілеп алып кеткен болатын. Үйдегі азық-түлік таусылып, жағдайымыз нашарлады. Сол кезде 13 жастамын. Үйде шешем Қабира, бір жастан асқан Жұмабек, үш жасар Атабек тағы басқа інілерім қалды. Үйдегі заттарды сата бастадық. Қыс қаһарын төгіп тұрды. Желтоқсан айы, ел аштықтан қырылып жатты. Орыстарға

үйдегі кілемді бір табақ картошкеге зорға айырбастадық. Орыстар көшеден жүргізбейді, көшеден өтін бара жатсаң, итін айдақтап, тас лақтырын «калбит» деп қуады.

Сол жылы қыс өте қатты болды, қар қалың жауды. Бір күні шешем екі баланы киіндіріп маған:

- Ахметжан, еш жаққа кетіп қалма, қазір нағаның келеді шапасымен. Сұлутөрге әкпеңе барамыз, - деді.

Нағашым келді. Далада аяз, жел азынан тұр. Бәріміз шанаға отырдық. «Мадияр» бөктерінен Қордай асуының үстімен «Боранды» жаққа ініп келе жаттық. Бір төбеге жеткенде әлей-түлей боран күшейді. Ат жүрмей, ығып тұрып қалдық. Кейін білдім «Қалқағар» деген жер екен. Үстімізді қар басты. Бізді бастырын жанқан киіз саңлауынан қарасам, інілерім жыбырлап отыр екен. Үндемеген соң, нағашымды оятайын деп барсам, сол бойы қатып қалыпты. Енді шешем келін:

- Ана, ана – деп бетін аңсам, ол кісі де ұйықтаған бойы бұл өмірден озып кетінті. Қанша жылағанымды да, қалай ұйықтап кеткенімді де білмеймін, бір кісінің дауысын естін шошып ояндым. Олар жолда өлгендерді жинап жүрген өкімет уәкілдері екен. Маған інілеріңмен же деп, бір үзім нан берді, мен жемей қалтама салып қойдым. Содан соң олін қалған шешем мен нағашымды шанаға жатқызып, бізді жанына отырғызды да Сұлутөрге қарай жүрдік. Бір шана артта келе жатты, оның үстіндегі қатар жатқандар өлген адамдар екен.

Бір төбеге тоқтадық. Шаналардағы өлі денелердің бәрін шұңқырға жинап, алдымен анамды, нағашымды түсіріп жатқызды. Осыны көріп тұрған мен екі інімді құшағымға қысып, дірілден, жылап, боғадай боздан тұрдым. Үш жастағы інім де:

- Анам қайда, неге топырақ салып жатыр? – деп шырылдайды. Мен ешнәрсесі айта алмаймын. Көмің болып, бір ақсақал өлгендерге иман оқыды. Бізді Сұлутөрге алып келген жігіт:

- Бұл ауылда кімдерің бар? Егер жақын туыстарың болмаса сендерді балалар үйіне аламыз - деді.

Мен:

- Осы жерде Күлнза деген әкнем бар – дедім. Сол күні әкнемді таптық. Ол кісі үш бауырын құшақтап жылап жіберді. Анам мен нағашымның жолда қайтыс болғанын естігеннен кейін азан-қазан

болып біразға дейін жылап-сықтау тоқтамады. Сөйтін, әкем бізді өз қамқорлығына алды.

Бір жұмадан соң Сұлуторге жетім балаларды жиінен жүрген өкіметтің адамдары келе қалды, мені де тізімге алды. Өкіме масыл болмайын деп, балаларды жиінен жүрген өкімге інілерімді де балалар үйіне алып кетуді сұрадым. Мен балалар үйінде бәріміздің аяғын аман қалатынымызды жетімдерді тізімге алып жүрген өкілдердің сөзінен түсіндім. Осыдан кейін әкіме келін:

- Әкіме, інілерімді алып кетемін, - дедім.

Сонда ол:

- Сен өзің кете бер, бұларға өзім қамқор боламын, - деп мені сендірді.

Содан соң ол жақты көріп келейін, кейін інілерімді өзім алып кетемін – деп ойлады да, басқа да жетімдермен бірге Алматы жанындағы Шелек деген ауылдағы балалар үйіне келін түстім. Тонырлаған арық балаларды көріп есім шықты. Өзім қатарлы балалар да бар екен. Сол күні келген балаларды асханаға апарып әуелі тамақтандырып, моншаға түсіріп тәрбиешілер жүгіріп жүрді. Өзіммен бірге келген жетімдердің көбі түнде өліп қалды, аш қарына тамақты көп жең қойса керек, содан көтере алмай өліп кеткен. Мен тамақты тарта-тарта жең үйренген едім, соның пайдасы осы жерде тиіп аман қалдым. Бұрын ауылда бір үзім нан тапсам, оны жемей інілеріме беріп, өзім шым-шым ғана үзіп жейтін едім. Егер күрт қолыма түссе, кешке дейін малта етіп сорып жүріп үйренгенім балалар үйінде пайдаға асты, қырылып жатқандар көбіне жан-жақтан келгендер. Ішінде некен-саяқ ажалы жоқтар аман қалып жатты. Соның бірі мен болдым. Құдай сақтап қалды, көретін күнім бар екен – деп айтып отырушы еді әкем.

Ахметжан әкем көрген қиыншылықтарын айтып отырғанда мен ішімнен дірілдеп отыратынмын, менің дірілдегенімді сезін:

- Қорқып отырсың ба, жаурадың ба? – деп кең шапанын менің үстіме жауып қоятып.

Сонда мен:

- Жоқ, әке, тыңдан отырмын, - деп үстіме жапқан шапаныша денем қызып, маужырап ұйықтай бастайтынмын.

Әкем мені жастыққа жатқызып:

- Қан, балама қай-қайдағыны айтқашым-ай деп күрсінгенін сезетімін. Кейін әкемнен талай тағдырлы азапты өмір кешкенін естідім. Сондай бір әңгімесінде әкем:

- Балалар үйінде өлген балаларды арбамен күнде бір жаққа апарып көміп жатады. Ересек біздерді кейде оларды көмуге жұмсайды. Алғашқы кезде қорқын жүрдік, бірте-бірте егіміз үйренін кетеді екен – деп одап әрі сөзін жалғастырды.

... Небір қиыншылықты бастан өткізіп, 18 жасқа дейін елге келгенімде Күлиза әкем алып қалған екі інім де ауру мен аштықтан өліп қалыпты. Өттең, өзіммен бірге алып кеткенде ең болмаса, біреуі тірі қалар ма еді?! – деп күйзеле өкіндім. Өкінгеншеп не пайда, қайғымды ішке жұтып жүре бердім.

Елдің жағдайы жақсара бастады, тінгі анаршылық болмағандай. Жасы толғандарды, балалар үйінен ұл болсын, қыз болсын шығарып жағты. Мені сол балалар үйінде қалдырып, қысқа мерзімді Алматыдағы мұғалім курсына жіберді. Курсты бітіріп, жетімдерге орыс тілінен сабақ беретін мұғалім болдым. Енді балалар үйінде тәрбиеленін ер жеткен тұл жетім балаларды әскерге алмақ болды. Солардың ішінде менің де аты-жөнімді жазыпты.

Көп кенікпей балалар үйіндегі жасы толған жетім балаларды әскерге алды, оларды пойызға отарғызып, әскери міндетін өтеуге Батыс жаққа қарай аттандырды. Солардың ішінде мен де болдым, - деп әкем күрсінін алып:

- Бұл кезде мен жиырма жасқа келіп қалған едім. Соғыс әлі басталған жоқ еді. Пойыз жүйткіп келеді, бізді апара жатқан басшымыз, әскери адам болатын, сол кісіден сұрағанымда:

- Сендерді, тұл жетімдерді танкистің оқуына, әскери мамандыққа даярлауға алып бара жатырмыз, - деді.

Ал вагонда кетіп бара жатқан жетім балалардың ішінде орыс та, қазақ та, басқа да ұлттың өкілдері де бар, інімізде тәрбиешіге бағынбайтын бұзықтар да көп болды. Олар тоқтаған стансаларда вагоннан қарғын түсіп, пойыз жолдың бойында сатып отырған тамақтарды ала қанып, пойыз жүре бергенде жарысын вагонға қарғын мінетіндері де болды. Бұзық балаларға айғайлап, қарғыс айтып жататын сатушы әйелдердің даусы, пойыздың ақырған даусымен араласып естілмей жатады.

Пойызда келе жатып туған ауылымның жапынан жақындан өтетінін білдім. Оқын жүрген кезімде мұғалім:

- Мына жазықты көрдіңдер ме, сол жазықтың шетіндегі тау жоталарының бөктерінен теміржол өтеді, алыста көрініп тұрған ауылды қазір Отар стансасы деп атайды, бұрын сол жерді Бозбармақ байдың ауылы дейтін. Сонда Отар стансасы деп, мұғалім ағайдың айтқаны есіме түсе кетті, - деді Ахметжан әкем тамағын бір кернеп алып. Отарға жақындаған сайын маған таныс тау бөктері, Мадияр жері, таулары көрініп, көзіме туған жерім көрініп қуанып келемін. Көп кешікпей-ақ ақырын-бақырын келе жатқан пойыз стансаға тоқтады. Қарғып түсіп жатқан балаларды көрдім де, мен де қазір келемін деп перронға түстім. Жан-жағыма қарап алдым, жүрегім дүрс-дүрс соғады бір нәрсеге қуанағындай сезінемін, осы жерден туған ауылым алыс емес, ауылға кетіп қалсам ба, қашып кетсем бе деген ой бірінен соң бірі басымды шырман алды. Алматыдан шыққалы көп бала жоғалды, жолда түсіп қашып кеткендер де болды. Осылай екі ойлы болдым да, асханаға кіріп нан сатып алайын, көрейін деп кірдім, ішінде әртүрлі адамдар отыр. Асхананың ішін көзбен бір шолып өттім, тамақ істейтін жерде бірталай әйелдер жүр, аспазшы, ыдыс-аяқ жуушылар сияқты. Сол жаққа қарағаным сол-ақ екен, бір таныс әйел көзіме оттай басылды, жүрегім дүрсіден кетті, әлгі көрген кісім Қалбүбі әкнем сияқты. Асхананың арғы жағында ашық есік бар екен, содан кіріп шығып жүр. Тамақ ісіп жатқан жерге кіргеннен шыққаны жылдам. Не де болса осы әкнем нығар деп, ол кісінің екінші рет кіруін күттім, көп кешікпей қайта кіріп, ыдыс-аяқтар салған тегенгі көтерін қайта бергенде, әкне! - деп айғай салғанымды білмей қалдым, әлгі табақ көтерін қайта шығып бара жатқан кісінің қолындағы темір табақтар түсіп кетіп, саңғырлап шашылды. Әкнем таныс дауысқа тез есіп жинап, дауыс шыққан жаққа жалт қарады. Көз алдында тұрған мені көріп:

- Ойбай, қарағым! Сенбісің, бауырым, өзек етім, Ахметжаным, інім, тірі екенсің ғой, - деп екі көзінен жасы сел-сел болып ағып, әкнем мені құшақтан жібермей жылап тұрды. Жетім болып өскендіктен бе, көзімнің жасы тастай қатып тоқтап қалғандай бір тамшы да жас шықпады.

Мына жүрегім бекер дүрсілдеменгі, әкнемді көріп қуанып қалдым да өксігі басылғаннан кейін:

- Мұнда неғын жүреің әкпе, ауылда не жаңалық бар? Балаңыз Өнербек үлкейді ме? Тез айтыңыз, пойыз жүріп кетеді. Әкпе бізді жетімдерді, батысқа алып бара жатыр. Әскери оқуға. Сізді көрем деп ойлағам жоқ, - деп жатырмын.

- Өнербек қайда? -- дедім. Ол бар ма дегенімше әкнем жылап тұрып әрең сойлен:

- Ол ауылда Тойған анасының қолында, - деді.

- Сен неғын жүреің, - деп едім.

- Мен мұнда басқа күйеуге шықтым.

- Неге баланды тастап күйеуге шығасың? -- деп ренжігендей болдым.

- Ол кісі мен бір үзім нанға зар болып, жалаңаяқ қалғанымда бәгіңкесін беріп, мені өзімен бірге осында алып келіп асханаға ыдыс жуғынқа орналастырды. Оның өзі осы асханада қарауыл болып істейді, - деді әкнем.

Әкнемді осындай халге жеткізген апаршылықтың кесірі ғой -- деп іштей ойладым да, терезеге қарадым. Осы кезде паровоз бір ақырды, пойыз жүре бастады.

- Ал жақсы әкпе, кеттім енді қош, көрем бе, көрмеймін бе білмеймін, - деп жүре беріп едім, әкнем одан да қатты жылап, жібермеймін деп құшақтап, өксігін баса алмай айдалып кеткен әкнемнің тұяғы едің деп жүректі елжірете жылады. Әкнемнен әрең ажырап шыққанда, пойыздың артқы вагоны өтіп кетті. Пойыз бұл кезде жылдамдықты үдетіп кетіп бара жатты. Мен аңырайып пойыздан қалып тұрып қалдым. Мені керек қылған, не іздеген Құдайдың құлы жоқ. Енді не істесем екен деп екі ойлы болдым, өкініш тұрмын, жолдастарымды ойлаймын. Тәрбиеші мені соттатып жібере ме деп ойлаймын, қалғаным жақсы болды деп, тағы да ойлаймын. Ой түбіне жете алмай тұрып, әкнем есіме түсіп, асханаға қайта кіргенімді өзім де білмей қалдым, - деді әкнем.

Әкнемді асхана ішінен көріп қалып:

- Әкпе -- деп қайталап айтып едім. Ол кісі мені кетіп қалды деп ойласа керек.

Мені көріп қуанғанынан жылап жіберді, жұмысын тастай салып, мені құшақтап көкірегіне басты, өксігін әрең басты. Әкнемнің сойлеуге әлі қалмағанын сездім де:

- Әкпе, мен пойызға үлгере алмай қалдым, жүрін кетті, қалып қалдым, - дедім.

- Енді бастықтарың ұрыснай ма?

- Жоқ, олар іздемейді. Мен сияқты жетімдер көп, жолда басқа стансалардан балалар үйінде тәрбиеленген балалармен толықтырады. Осы жерге жеткенше талай жетімдер, пойызға ілінбей, қалып қалғандары болды.

- Әкпе, енді мен сенімен бірге боламын, - дедім. Әкпем қуанып кетті.

- Әлгі сізге бір бәтіңке кигізіп, аштықтан құтқарып қалған жездеміз қайда, - дедім.

Әкпем көп ойланып тұрды да:

- Ол байқұстың өлгеніне бір ай болды, осы асхананың қараушысы болып істеуші еді, анық күйеуім болып көрген жоқ, әшейін қамқоршы болып жүретін. Өзіміздің жағдайымыз түзелсең, сол кезде қосылармыз деп айтып қоятын. Мен оның сөзіне бас иезіп қоятынмын. Осы ықыласыма ризашылығын білдіріп, мәз болып қалушы еді. Оны ашпап-мұнпап қанып жүрген бұзақылар ақша тауып бермейсің деп ұрып кетіпті. Соны көтере алмай, көп кешікпей өзінің үйінде өліпті. Мен басқа үйде осындағы Шаңбайдың туыстарында тұрамын, - деп әкпем болған мән-жәйді түсіндірді.

Әкпемнің көрмегені жоқ екен, - деген ойға келдім де, жаным ашып кетті. Жұмыс істеп тапқан еңбегіне баласы Опербекке тамақ, киім алып, бір айда жаяу-жалшы ауылға Ниреуға келіп, енесі Тойғанға әкелген азық-түлігін, киім-кешегін беріп, баласының бетінен сүйіп кететінін айтты.

Мен әкпемнің жүзінен жас болса да, көпті көрген қарт әже сияқты болып кеткенін байқап, көп қиыншылықты басынан өткізіп, мандайына әжім сызықтары түсіп бара жатқанын көрдім де:

- Әкпе, мен енді сіздің қасыңызда елде боламын. Бүгін бұл ыдые-аяк жуу жұмысыңызды тастаңыз, ауылға кетеміз, - дедім.

Әкпем маған қарап, бетіне нұр сәулесі түскендей қуанып шынап білдірді, шешем Қабираға тартқан сұлулық ізі байқала бастан:

- Шынымен кетеміз бе бауырым, әке-шешем менің, - деп қуанғанынан мені қайтадан құшағына қысып, тіретім менің, - деп көзінен жас шығарып, мөлгілден жылап жіберді.

Мен де әкпеме жаным ашын:

- Жылама, енді сізді Құдай жылатпасын. Балаңызға барасыз, қазір заман түзеле бастады. Колхозда да жақсы, ауылда да жұмыс істеуге болады, балаңыздың қасында боласыз – деп жұбаттым.

- Сіз бастықтарыңызға айтыңыз ауылға кетемін, бауырым келін, алып кетем деп жатыр деңіз. Мен қазір қайтып келемін, - деп, әкнемді бастығына жібердім де, өзім жақын жердегі дүкенге барып, әкнемге киім алдым, бес жасар Өнербекке де аздап өзіне шақ келетін киімдер алдым. Менде ақша көп болмаса да бар болатын. Мен балалар үйінде өсіп, жасым толғаннан кейін мұғалімдік курсты бітіріп, сол жерде мұғалім болып жұмыс істедім. Бізді жетімдерді батысқа әскерге оқуға аттандырғанда, толық айлық есебімді төлеп ақымды берген.

Бір жақсы жері, құжаттарым, ақшам өзіммен бірге еді. Пойыздан қалып қаламын, әкнемді кездестіремін деп ойлағам жоқ. Егер әкнем кездеспегенде, мен де көпшен бірге кете беретін едім. Қазіргі өз елім, өзімнің кіндік қаным тамған жерде, мына сендерді көрмес едім. Алла тағаланың арқасында өз ауылымның дәм-тұзы бұйырып әкнемді асханада Отар стансасында кездестіргеніме шүкіршілік етемін, - деді әкем.

Откен өмір тағдыры есіне түсті ме әкем бір күрсінгендей болды, бірақ өзі көрген тауқыметі өзіне белгілі. Не көрмеді, ашаршылықтың азабын тартты, әкесін байсың деп айдап әкетті, шешесі мен бауырлары сол кезде қолдан жасалған аптықтан көз жұмды. Он үш жастағы бала жетім қалды. Құдай жарылқан балалар үйінде тәрбиеленіп, ел басына түскен нәубет жылдардағы қиыншылықтардан аман қалды. Салмақты, ұстамды, батылдық мінезіне қайта түсіп әңгімесін кестелі қағатадан темекісін алып орап, біраз шылым шегіп, дем алып, ой жүйесін қайтадан қалпына келтіріп, әкем әкнесі жайлы әңгімесін аяқтайып дегендей біраз үнсіздіктен кейін ары қарай жалғастырды.

- Ниетжан, тыңдап отырсың ба? – деді.

- Иә, тыңдап отырмын, - деп әкемнің бетіне қарадым. Ол кісі шылымын бір сорып алып әңгімесін қайта бастады:

- Мен тез арада дүкенде сауда жасап, әкнемге алғандарды бір бөлек, баласы Өнербекке алған киімдерді бір бөлек дорбанаға салып, асханаға келдім. Ол да мені күтін түр екен. Екеуміз асханадан шықтық, оның қуанып келе жатқанын сездім. Елге түпкілікті

оралғаныма өзім де қуаныптымын. Әкнем өзі жататын туыстарының үйіне жақындай бергенде, менің қолымдағы дорбаларды көріп:

- Ахметжан, заттарың өзіңмен бірге екен ғой, - деді маған қарап.

- Жоқ, әкпе бұл менің заттарым емес сіздің заттарыңыз деп едім, әкнем таңғалды да:

- Қалайша, - деп маған қарады.

Сол кезде әкпе арнаған дорбаны беріп тұрып:

- Мынау сіздікі. Сізге арнап дүкеннен киім алдым. Ол кісі қуанып:

- Ақшаны қайдан алдың, Аха! – деді.

- Мен балалар үйінде екі жыл мұғалім болып жұмыс істедім, сондағы еңбек ақым.

Әкнем қуанып, менің мұғалім екенімді біліп, одан да жақсы қуанып шаттыққа бөленгендей мінезін көрсетіп, мені құшақтап, өзі жататын үйге кірді де тез киінін шықты. Әкнемнің жүзі жарқын болып, аз да болса киінін, ауылға баруға асықты. Сол үйден бір шәй іштік те, ауылға асығып жаяу келе жатыр едік. Колхозда өкіметке бидай өткізін жүрген көліктерге кездесіп, әкнемді солардың көлігіне отырғызып жаяу-жалшы Иреу ауылына келдік...

Шағын ауыл, колхоз Киров атында екен, екі көше сай ішінде орналасқан, бір көше доңның астында екен. Ол көшені ауылдықтар «Қотыр көше» деп атап кеткен, өйткені тоқал тамдар ретей салынғандықтан айтатын көрінеді. Үйдің іргесінде жардай биік қызыл тау үймен таудың арасында иін тірен шығып тұр. Арасында мал жайылып жүр, бақша деген жоқ. Жерін қызыл күм топырақ басқан, үйлері де, дуалдары да қызыл. Төбеден асып түскенде үйлер көрінеді. Ылдиға түскендегі бірінші тоқал там әкнемдікі екен.

Үйге келдік. Әкнемнің енесі Тойған ана қарсы алды. Біз келгенде қол диірмен тартып отыр екен, бір табақ қуырылған бидайдан талқан жасамақ. Төрте асық ойнан отырған кінкентай бала әкпе орнынан тұра ұмтылып:

- Жеңеше, енді кетпейсің бе, кетпемі? - деп жылап жіберді. Әкнем баласының бетінен сүйіп:

- Енді кетпеймін, қасыңда боламын - деп бәйек болып жүр.

...Сонымен әкнем колхозға мүше болып кірді, колхоздың шаруашылығына арасып, ел қатарына қосылды. Мен көп кешікпей Кіндіктастағы «Ленин» колхозында мектепке мұғалім болып

орналастым. Шешең Әлияға үйлендім, соғыс басталды, соның алдында ғана сен дүниеге келдің, бір айдап кейін соғысқа аттандым - деп әкем Ахметжан әкнесінің қиын замандағы тағдырын маған бүгешегесіне дейін қалдырмай айтып берді.

Әкелер тағдыры

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарында күнкөрістің қамымен аштыққа шыдай алмай босып кеткен әкесінің бауыры жайлы Нистжан қария:

- Соғыстан кейін әкемің ашаршылықта жоғалған бауырының бізді ізден ташқаны туралы «Әкелер тағдыры» десе де болады – деп әңгімесін одан әрі жалғастырды.

-Ақиан айы, далада бет қаратпайтын боран. Жер әлемдегі қарды суырын ұшырын тұр. Сокқан боранның шуылдан азынаған даусы ашның ұлыған даусына үксайды. Боран даусын тыңдан отырсақ қорқынын сезімі бойыңды бойлан бір тұйық меңіреу далаға түсіп кеткендей боласың.

Тоқал там, екі бөлмені үй, ауызғы үйдің есігін ашсаң дала көрінеді, киіз қаптан жасаған есіктен жел кірмейді. «Сұлутөр» ауылының бораны бір соқса, тоқтамай кейде тәулікке дейін соғатыны бар, кейде бір күн соғып тына қалады. Боран тоқтағанда үймен бірдей болып үйілген күрткі қардың беті қатып қалады, оның үстінде шапанымызды сүйретін ары-бері жүгіру -- біз үшін өте қызық. Есік алдындағы күрткіні тазалап, жол ашу оңай емес. Қарды қат-қатымен ойып, айырмен лақтырамыз. Бораннан кейін күн жылынын кетеді, әлгі үйілген қарлар ерін «Сұлутөрдің» қара топырағына сорғыннен сорып алғандай сіңіп кеткенін білмей қаласың.

Сұлутөр десе Сұлутөр, қыста қанша боран болғанымен жылы болады, елдің көбі жеңіл-желпі киінін жүреді, ал жазда өте салқын, үстіңнен костюмді тастамайсың, ауылдың бір ерекше қасиеті сол, «жаз жаулау» деп тегін айтылмаған. Даланың қақаған аязы мен аштыққан ыстығын «Сұлутөрден» көрмейсің. Жазы жасыл желекке бөленіп, есік алды үйге кіргенше шырмауық шығын жаңа тоқылған кілемдей құлпырын тұрады, соның үстінен жалаңаяқ жүгіріп жүргенде салқын түкті кілем шөбін басып, қазіргі палас үстінде

жүргендей боласың. Жаздай сонау күзге дейін жасып арнайы төсеп қойған кілемдей болып тұрады.

Әкем осындай қыста маған жылы үйде түннің бір уағына дейін қызық әңгімелері бар кітап оқытатын. Ол кісінің түс мезгілінде де жұмыстан келген соң, демалып жатып газеттің бір түйірін қалдырмай оқытып көрем, орысша, қазақша газеттер жанында жататын. Маған кейде әкем:

- Көп оқысаң тілің дамиды, ой-өрісің кеңиді, сондықтан келешекте білімді боласың. Жастайыңнан кітапқа қарамай жалқау болмасын, қатарыңнан қалмасын деймін, - деп отырушы еді. Әкемнің бұл әкелік қамқорын кейін есейгенде түсіндім. Мен де әкеме кәдімгідей қолғанат болып қалдым. Ол менің ер жетім қалғаныма іштей қуанады. Сол тоқал тамда қыста от жағып, жылытып отырамыз. Үйде іні-қарындастарым кінкештай, ауыр жұмыстарды көбіне анам атқарады, бір шаршадым демейді. Нанды пешке қақпап пісіреді, біз шетінен жең жатамыз. Үреу деген жоқ, тіме жесім деп әкеміз мәз болып қарап отырады. Кешкі астан кейін әкем дереу сабағымды тексереді де, аузына сабақты оқытады. Олардың бәрін кешкі сағат тоғызға дейін бітіремін. Теледидар дегенді білмейміз. Қаратабақ радио бар, үздіксіз сөйлеп, концерт беріп тұрады. Ертеңгілік радио бәрімізді оятады. Әкем кешкі тамақтан кейін дөңгелек үстелдің жанында бітпелі шамның жарығымен маған дауыстатып әдеби кітаптар оқытады. Озі жамбастан жатып тыңдайды. Ертегілер, батырлық жырлар, аңыз әңгімелер, шешендік өсиеттер тағы басқа орыс жазушыларының да шығармаларын оқытатын. Әкемнің көңілін табамын деп, қорыққанымнан оқи беретінімін, ернім кеберзін кетеді. Кейде тоқтап қалсам, қайтадан оқытады. Көп оқи берген соң, өзім де оқуға машықтандым. Оқытып мезгілде әлгі кітапты алып, кинақтан, қашап оқы деп айтар екен деп отырамын. Шешем, іні-қарындастарым оқыған әңгімені естіп ұйықтап қалады. Әкемнің тыңдап отырғанын не басқа ой ойлап отырғанын білмеймін. Қыс кезінде кітапты көп оқытады. Кінкештай үйіміз жылы, ауызғы үйдің есігін атсақ дама көрінеді. Осындай қыстың бір мезгілінде боран соғып, жел гуілден неше түрлі дыбыс шығып жатқанда, адам шошиды. Бірақ әкем мұндайды елемейді. Мен де әкеме қарап үркін қорықпайтындай болып отырамын, қорқыныш сезімі мүлдем болмай кетеді.

Күнделікті әдетімізбен түнде жатарда бітпеген кітабымызды оқымастан бұрын:

- Балам, ертеңгі сабағыңды дайындан болдың ба? – дейді.

- Болдым, әке, - дедім.

- Ендеше, кешегі келген жеріңнен бастап оқы – деп әңгімені тыңдауға кірісті. Мен оқи бастап едім, арасында мені мақтап қойды:

- Балам, бүгін күндегіден жақсы, салмақты таза оқыдың. Әкемің мақтағанына қуанып, одан сайып бар ынта-жігерімді салып түсінікті етіп оқи бастадым...

Енді бір қызық жеріне келе бастағанда, ит үріп абалай бастады, ітті өршеленіп кетті, мен оқуымды тоқтаттым. Далада соқпақ бораның даусы мен өршелене үрген иттің даусы. Ит былай жанталаса үрмеуші еді. Қасқыр алатындай төбет ит болатын. Түн ауғанда шынжырына жүгіртіп қоятынбыз. Шынжыр биікке тартылған сымға ілінген. Қар басын қалмасын деп үйдің бұрышына дейін итті әдейі жүгіртіп қоямыз. Ақ төбет абалап, тыным ташпай үріп тұрды.

- Балам, қаран келші, - деді әкем. Мен жүрегім ұшып қорқып кеттім. Әкемің бір аяғын соғыс жаймаған, ол кісінің тұра алмайтынын біліп, қорыққанымды білдірмей сөстайып тұрып қалсам керек. Мені көріп:

- Бар, қорықпа жау келсе де – деп айғай салды. - Неден қорқып тұрсың, сенің жасыңдағы орыс баласы әкесінің машинасын айдап, өлген әкесінің орнында соғыста жүрді, сол бала мені жараланғанда машинасына әрең салып, Ленинградқа апарып тастағаның саған айғын едім ғой. Неге тұрсың – деп қайталады әкем.

Мені лезде әкемің қайрат берген сөзі демеді ме? Есікті қалай ашқанымды білмей, далаға жүгіріп шықтым...

Ит абалап тұр, ақ дәу итіміз өте қабаған болатын, орнын ошырып жан-жағын тантап, арыстандан тұр. Күртік қардың үстінде таяқ сияқты қап-қара бір нәрсе тұр, қолы ма ден қалдым, қимылдайды. Соған өршелене ит үріп тұр екен, босанса әлгі кісіні жең қоятындай. Ол кісіні көре салып, үйге қайта кірдім. Әкем маған бұрылып:

- Ол не екен -- деді. Мен әрең дегенде:

- Бір ұзын адам күртік қардың үстінде тұр, - дедім тұтығып.

- Итті ұста, кімде болса кіргіз үйге! -- деп, айғай салды. Мен қайтадан үйден зытып шықтым. Осы сәтте шешем:

- Ол кісі, ол не? – деп шошына оялды. Бұрынғыдай емес, корықпай далаға қайта шықтым. Әлгі кісі әлі тұр екен.

- Кімсіз, - деп айғайлады. Сол кезде ит үргенін бәсеңдетті. Қарайып тұрған кісі:

- Ахметчидің үйі осы ма? – деді.

- Иә, - деп жауап бердім.

Мен итті күркесіне кіргізіп ұстап тұрдым. Итті ұстап тұрғанымды көрген кісі, мен кіріңіз демесем де үйге қарай жүре бастады. Мен қорқып кеттім, итті босатып жіберсем бе деген ой келе қалды. Бірақ әкемнен қорықтым, қатып итті жібермей ұстап тұрдым. Ұзын кісі шекпенін сүйрете, үйге кіріп кетті. Итті жібере салып іле-шала бөтен кісімен бірге үйге кіріп, оның жанынан өтіп, әкемнің артына тығылып қарап тұрдым...

Шекпенін сүйрете кірген бөтен кісі есік алдында соқпай тұрып қалды. Бойы ұзын, денелі кісі тоқал тамның есігінен биік болып көрінді. Үй ішінде үнсіздік көпке дейін созылды. Жерде отырған әкем мен есіктің жанында түрегеп тұрған кісінің арасында бірінсі-бірі қараумен болды. Бөгде кісі кімдікіне келдім дегендей ойда тұрса, ал әкем бұл кім болды екен таныса па, жоқ қарақшы ма, әлде майданда бірге болған адам ба деген дегбіреміз ойда отыр. Ары ойланым, бері ойланым, еш жерде көрген адамым емес, бірақ жүрегім бір қуанышты сезіп тұрғандай - деп іштей қадала қарап қалған әкеме, есік алдында үнсіз тұрып қалған бөтен кісі мұртын бір сипап алып, мелшіні тұрғанға ұялды ма басқа тілмен:

- Ахметчинің үйі осы ма? Ол менің бауырым еді - деп үн қатты. Әкем қырғыз тілінде сөйлеп тұрған кісіні аңғарып, сонау апаршылық кезең есіне түсті ме, сол кездегі солақай саясаттың, ашаршылықтың кесірінен қырғыз еліне ауып кеткен туыстарының бірі шығар деген ой келіп:

- Мен Ахметчи емеспін, Ахметжанмын – деді де, - Сіз кім боласыз? – деп өзіне қайта сұрақ қойып барып, әлгі кісі жауап берместен бұрын әкемнің өзі бөгде кісіні ары қарап, бері қарап отырып, осы кісі дәу де болса Дәулеткүл атамның баласы Бодаубай шығар деген ой сап ете түссе керек.

- Сіз Бодаубаймысыз? – деді. Кірген бетінде есік алдында тұрып қалған әлгі кісі қырғыз тілінде:

- Иә, шоның өзі болам тайәке, - деді.

- О, бауырым Ахметчі – деп, әкемді танып, құшақтап жылап көрісті де үлкен қолымен жер синалап:

- Бір бұтың жоқ екен ғой, соғыс жалмады ма, - деп қайта құшақтап:

- Бағанадан бері тұрмай отырғаның аяғың жоқ болғаны екен ғой, - деп өксігін әзер басты. Әкемінің көзінен бір тал жас тамбады. Әкемінің батырлығын сонда көрдім. Екі бауыр жайғасып отырды. Мен әкемінің артынан шығып атама сәлем бердім. Ол кісі алдына алып бетімнен сүйіп, қалтасынан жұдырықтай науатты беріп тұрып:

- Мен атаң боламын, шоң жігіт болыңсың - деп маған мейірін төкті. Әрбір сөзі қырғыз тілінде қазақ тілін ұмытыпты. Екеуі қауышудан кейін әңгімеге кірісті. Өздерінің сонау қуғын-сүргіннен кейінгі көрген азапты өмірлерін кезекне-кезек айтты. Әкелері Нұнбай мен Дәулетқұлдың айдаһын кеткенін, «бай-қулақсың» деп бір түнде ағайынды екеуін белгісіз өкімет адамдары қолдарына кісен салып айдан әкеткенін көздеріне жас алып, естеріне түсірді.

- Ит жеккенге алып кетінгі деп естідік, - деді Ахметжан әкем. Жаңадан бауырың тауып отырған атам Бодаубай ауыр күрсініп, көпке дейін ойға батып отырды.

Нешем әлдеқашан тұрып, от жағып, тамақ істей бастаған еді. Ұн арасына тығып қойған бір жілік қойдың етін «биссемия» деп қазанға салып қойды. Пеш үстіндегі қайнап тұрған шәугімдегі шәйді демден, дастарқанға қатырма нан туран, май салып, шакшак дәу қатты майдаһан ыдысқа салды. Құрт, ірімшікпен дастарқанды толтырып:

- Шәйге келіңіздер! - деп шақырды. Дастарқан басында әңгіме одан әрі жалғасты. Әкемінің қуанышында шек жоқ. Тосып келген бауырымен әбден танысып алғаннан кейін хал-жағдайларды сұрасты. Бодаубай атамыз да өзінің соғыста болғанын Сталинград майданында болып, он екі мүшесі сау, соғыс біткенде өзі мекен еткен қырғыз еліндегі Каганович ауданы «Алға» совхозында тракторшы, кейін қойшы болғанын айтты. Әкемінің бауыры Бодаубай қазақ деген аты болмаса, таза қырғыз тілінде сөйлейді екен. Сол бір қиын-қыстау пәубет жылдары бірінен-бірі ажырасып кеткен әкелер осылай тоғысқан еді. Талай-талай ауыр қиындықтарды бастарынан өткерген ағайынды бауырлар, екі майдангер бір-бірімен қауышып, табысып қуанышқа бөленгені бәріміздің жанымызды жалдыратты. Дастарқан

үстінде олар енді, мына өсіп келе жатқан ұрпақтардың аснаны ашық, бақытты болсын десті.

Нәубет жылдары адасып қалған Күлсін әкнемді Шудан таптым

Ел аштыққа шыдай алмай жан-жаққа туыстарын іздеп, не істерін білмей босып жатқанда Бодаубай атамның қарындасы Күлсіннен де адасып қалыпты. Кейін білдік, сол зұлмат заманда Күлсін әкнемді нағашылары қолына алған екен, - деп бастады Ниятжан қария әкесінің кезекті әңгімесін есіне түсіріп.

-1968-1969 жылдың қысы өте қатты болғанын бәріміз білеміз ғой. Менің Тұрсынқұл деген досым колхозда жүргізуші болып еңбек ететін. Сол жылдары Шудың қаңт зауытынан маңа пайдалы қызылшаның қалдықтарынан дайындалатын жем (снэос) таситын. Бір күні ол Шу ауданындағы Чкалов атындағы колхозда сенің туысқаның тұратынын білдім деп, айғын келді. Қандай туысым екенін білмей-ақ, жүрегім бір жақсылықты сезгендей қатты қуандым. Сол сәтте әкем Ахметжанның Бодаубайдың туған қарындасы Күлсін туралы айтқан әңгімесі есіме түсе кетті – деді Ниятжан ақсақал.

Отызыншы жылдары ел жаншай қуғын-сүргінге ұшырады. Бай, кедей демей елдің малдары тәркіленіп өкіметке өтті. Көптеген адамдар жазықсыздан жазаға тартылып қамалды. Бай деген адамдардың малы тәркіленіп, өздерін қамауға алып жатты. Ауыл жаншай ашаршылыққа ұшырап жан-жаққа ауқат іздеп кете бастады. Бұл нәубет 1937 жылға дейін созылған еді.

Осындай қиын-қыстау кезеңде атам Пүнбай мен оның інісі Дәулетқұлдың бар малын, дүние-мүлкіні бірін қалдырмай тартып алып, сол жетпегендей Кеңес өкіметі «байсың-қулақең» деп екеуін де, қолдарына кісен салып алып кетіпті. Кейін білдік, Алматы маңында оларды «халық жауы» санатына жатқызып, жазықсыздан қаралап атып жіберіпті деп Ниятжан қария әкесі Ахметжанның естіген әңгімесін одан әрі жалғастырды.

- Біз сияқты Дәулетқұлдың да отбасы тоз-тоз болып, тамақ іздеп, туған-туыстарын паналан жан-жаққа бығырап кетеді. Дәулетқұл атамның баласы Бодаубай да күнкөрістің қамымен қырғыз еліне кетіп, сол жерде ұзақ уақыт күнін көреді. Сол кезде Бодаубай

ағамның қарындасы Күлсін 1930-1932 жылдары нағашысының қолында болған екен...

Сонымен 1969 жылдың қақаған қысында, қаптар-ақпан айларының бір сәтті күнінде Түрсынқұл мені Шу ауданындағы Чкалов атындағы колхозға алып келді. Сұрай-сұрай Күлсін әкпемнің үйін тауып алдым. Үйге кіре бергенімде алдымнан бір қыз шығып:

- Төрлетіңіз, жоғары шығыңыз, - деді. Мен іштей әкпемнің қызы осы шығар – деп жорамалдадым.

- Күлсін әкпем қайда? – деп сұрап едім, ол маған таңдана қарап:

- Анам мектепте сабақ береді, қазір келін қалатын шығар, - деді де, жәй ғана күлімсіреді. Бұл бөтен кісі менің анамды қайдан біледі дегендей жүзінде таңданыс бар.

Жолдан қалжыран келін диванға кисая кетіп, әп-сәтте қалғып кетінін. Бір уақытта есіктің тысыр еткенінен оянып кетсем, алдымда менен көзін алмай тұрған кісіні не де болса осы әкпем болар деп ойладым. Ол да маған таңырқай қарап тұрды, мен бұл кісінің аңырайып тұрып қалғанын байқап:

- Сіз Бодаубайдың қарындасы Күлсін әкпе боласыз ба? – деп едім.

- Иә, ал сіз кім боласыз? - деді де, менің жаныма жақындан келіп, үнеіз тұрып қалды.

- Сіздің әкеңіз Дәулетқұл менің атам Нұпбайдың туған інісі – дедім. Әкпем мені күнақтап әп-сәтте көңілі босап:

- Бауырым екенсің, ағамның баласы екенсің ғой, - деп бетімнен сүйді. - Анаршылық кезінде бір жан үшін тамақ іздеп, тоз-тоз болып кетіп едік. Сол кезде бала болсам да білемін, біздің отбасымыздың басына тоңген аштық жайлаған ауыр күндер күні бүгінге дейін есімінен кетпейді. Мені құдай сақтап, 1930-1932 жылдары нағашым өз қамқорлығына алығты. Ағам Бодаубайды қормей кеттім ғой – деп көзінің жасын орамалмен сүртті.

- Мен де сіз туралы әкем Ахметжаннан көп естіп едім, енді ғана әрең дегенде сізді тауып отырмын.

- Откен түні көрген түсімде жанымда бір шырақ жанын тұр екен. Бұл түсімді жақсылыққа жорыдым да, көңілім көтеріліп қалып еді. Сол түсім дәл келді ғой, бүгін жарық етіп мені тауып алдың!

Сөйтін, анаршылықтың кесірінен адасып қалған әкпемді кездестіріп, қуанышка бөлендім. Әкпемнің жұбайы ертеректе қайтыс

болып кетінгі, оның артында жаныңыз қызы Гүлжаһан мен ұлдары қалыпты. Бәрі үйін-баранды болып, жоғары білім алып қоғамның әр саласында қызмет істейді екен. Кейіннен әлгі алғаш рет үйінде мені қарсы алған қыз – Гүлжаһан педагогикалық институтты бітіріп, мұғалім, мектеп директоры қызметін абыроймен атқарып, зейнетке шығардың алдында ондаған жылдар бойы Шу аудандық білім бөлімін басқарады.

Кеңес өкіметінің солақай саясатының барысында аштықтан тірі қалған ағайындар осылайша бірін-бірі іздеп тауып, қуанышқа бөленгеніне не жетсін! «Орнында бар оңалар» деген халық даналығы осындайда айтыла керек – деп Инетжан ақсақал тамағын бір кенеп алды да, бізді дастарқан басына шақырып, әңгімесін одан әрі жалғастырды.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕРБЕС ЗЕЙНЕТКЕРІ, ҚАЗАҚ ССР-НІҢ ЕҢБЕК СІЦІРГЕН ЗАЦГЕРІ, ҚОРДАЙ АУДАНЫНЫҢ ҚСҰРМЕТТІ АЗАМАТЫ, ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ АРДАГЕРІ ҚОШАН КӨШЕРБАЕВТЫҢ НӨУБЕТ ЖЫЛДАРДАҒЫ ТАҒДЫРЫ

Тауқзметі көп болған азатты жылдар

Қошан Көшербаев 1923 жылы Талдықорған облысында дүниеге келген. Өзінің кейін еске түсіріп айтысына қарағанда әке-шешеден жетім қалған Қошан бала күнінен бастап қиыншылықтың азабын көп тартады. Жетім балалардың тобымен Георгиевка (қазір Қордай) ауылына қалай келін қанғанын есіне түсіре алмайды, сол кезде ол небәрі тоғыз жаста болыпты. 1930-1933 жылдарда аштықтан қырылған елдің көптеген балалары үйсіз-күйсіз далада қалғаны белгілі ғой. Кеңес өкіметі жетім қалып, қаңғырып жүрген балаларды әр жерден жинап, балалар үйіне өткізіп отырған. Соңдай балалар үйлері Алматы маңындағы Шелекте, сол кездегі Фрунзе (қазір Бішкек) қаласында болған екен.

Қошан қарияның айтуынша, бір топ жетім балаларды Бішкек қаласына апара жатқанда жолда Георгиевка ауылына түсіп, базар аралап жүргенде аласын қосып қалады. Қанша күн жүргені белгісіз,

ан-жалаңан әзер тамағын тауып, елден қалған қалдықтарды теріп жеп жүргенде Сәтімбек деген кісі кездеседі. Ол жол шетінде отырған кінжектай баланы күнде көріп жүреді де бір күні қараса, әлгі бала сол жерде тағы отыр екен. Сәтімбек балаға жақындан келіп:

- Атың кім? дейді.

Бала біраз үндемей жерден көзін алмай:

- Атым Қошан, - деп ақырып ғана жауап береді.

- Кімнің баласысың, неге отырсың? – деп сұрайды. Бірақ бала Сәтімбекке бір қаран алып, ешнәрсе айтпайды. Ол баланың қамқоршысы жоқ екенін түсініп:

- Олай болса жүр менімен бірге, - дегенде бала сөзге келмей ілесіп жүріп береді.

Сәтімбек баланы ертін үйіне кіріп зайыбына:

- Қадидша үйге қонақ бала келді, - дейді.

Баланың бет-аузы сатнақ, үсті-басы кір, ұйқы да көрмегені көрініп тұр. Оны көрген Қадидша пенш үстіндегі жылы сумен баланың қолы басын жуып, дастарқанға отырғызып сүт, нан беріп, ыстық шәй беріп тамақтандырады. Аңтықтан әбден әлсіреген, ұзақ уақыт үй қамқорлығын көрмеген Қошан қалғып отырып, тамақты әрең ішеді де, отырған жерінде қисаяды. Басына жастық қойып жатқанын сезіп қанады да, әкіне деуге ғана шамасы келіп бірден ұйқыға кетеді. Баланың үстін қымтап, жылы жауып қояды. Ұйқысы қанып ояпған бала көзін уқалап, бөтен үйде жатқанына ұялғандай болып, жанында отырған Қадидшаға:

- Әкіне! Мен кетемін, - дейді.

Мұны естіп қалған Сәтімбек:

- Қой, Қошан, бұл сенің үйің, - деп баланы өзіне тартады. Бала көп ойланатын үндемейді. Біраз үнсіздіктен кейін Сәтімбектің балаға қаран:

- Қайдан келдің, Қошан? – деген сұрағына бала бір ғана сөз айтады:

- Детдомнан адасып қалдым.

- Әкең кім? – дегенде Қошан мойнындағы тұмарды көрсетеді. Сәтімбек тұмарды ашып қараса «Жалайыр Көшербай, балалары Қошан, Дошан», - деп жазылған екен.

- Әкең Көшербай ма?

- Иә.

- Ал Дошан қайда?
- Жолда түсін базар аралап жүргенімде адасып қалдым, Дошан балалармен бірге кетті.
- Дошан інің бе, әлде ағаң ба? – деп Сәтімбек қайта сұрайды.
- Екеуміз егізбіз, - дейді Қошан.
- Бізге бала бол, мынау әкпең Қадиша.
- Мен ағаң боламын, - деп Сәтімбек ол не айтады дегендей, оған қарап күлімсіреп тұрып қалады. Бала не айтарын білмей келіскендей болып, басын изей береді. Бұл 1932 жыл еді.

Сөйтіп Қошан Сәтімбек пен Қадишаның қолында тәрбиеленіп бірін аға деп, Қадишаны әкпе деп өсіп, ер жетеді. Өзінің әкесінің атымен Көшербаев Қошан болып мектепке барады, Сәтімбек Қошанның әкесінің атын өшірмейміз деп өз әкесінде қалдырған.

Ел басына төнген қиыншылық жылдары жетім қалған баланы тәрбиелеп өсірген Сәтімбек Оксикбайұлы Георгиевка ауылына іргелес жатқан «Путь Ленина» колхозында өмірінің ақырына дейін жылқышы болды.

Қошаның жасы жетіп 1942 жылдан 1947 жылға дейін Кеңес Армиясында қызмет етіп, Ұлы Отан соғысына қатысқан. Он екі мүшесі сау болып, елге келгеннен кейін Сәтімбек ағасы, Қадиша әкпесі Қошанды Мария деген қызға үйлендіріп қуанышқа бөленеді. Сонау ашаршылық жылдарында әке-шешеден айырылып, жетім қалған Қошан Сәтімбек сияқты мейірімді жаның арқасында шаңырақ құрып бала-шағалы болды. Кейін Талдықорған жақтан кезінде аштықтың азабын тартып, тоз-тоз болып кеткен туыстарын табады.

Әскер қатарынан босағаннан кейін мектепте мұғалім, одан кейін Қордай аудандық әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінде аға инспектор, аудандық соттың сот атқарушысы болып қызмет етті. 1966 жылдан зейнетке шыққанға дейін 20 жыл бойы Қордай аудандық әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінің меңгерушісі болды.

Аты аңызға айналған ұста

Соғысқа дейін Красногор селосында (қазір Үлкен Сұлутөр ауылы) темірден түйін түйін аты аңызға айналған шебер ұста Нүсіпті бұл өңірде білмейтін адам жоқ еді. Ал оның өмір жолы тым әрідеп басталады.

Нүсін Төкейұлы 1906 жылы Қарағанды облысының Шет ауданында қарапайым шахтердің отбасында дүниеге келінгі. Ол он жасынан бастап әкесімен бірге шахтаға түсін көмір қазады, бұғанасы қатнай жатып аңы еңбектің дәмін татады. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі шахтерлер арасындағы толқуларды өз көзімен көреді. Нүсін үшін сол жылдардағы тауқыметтің ең ауыры – әкесінің қазасы болды, ол шахта забойындағы апаттан көз жұмады. Жұбайынан айырылып өмір зарына тап болған анасы Нүсінгі қайтып шахтаға жібермейді.

Анасымен бірге бар қиындық өз мойнына түскен жас жігітке мұнан кейінгі тағдыр тауқыметі оңай тиген жоқ. Ол жан сақтау үшін ашаршылық жылдарында малыны да, жалыны да болады, 1932-1933 жылдардағы ашаршылықты да бастап кенірді, арып-ашып Арқа жерінен ауған жұртпен бірге Әулие-Ата маңына келіп табан тіреді. Нүсін жолда қырылып жатқан халықты өз көзімен көрді. Өздерімен бірге келе жатқан елдің де біразы жол-жөнекей аптықтан ауруға шалдығып, әлсіреп құлап жатты. Әбден қалжыраған босқындар қонысқа соңында ілесіп келе жатқан иттерін сойып жей бастаған. Жолдың жағасында шанышын жатқан өліктердің үстіне құстар қонып, олардың көздерін, басқа да дене мүшелерін шоқын жеп жатқанын көріп, жандары түрпігін зар еңірейді.

Қаншама адам Арқадан ауып келе жатып жолда қомусіз қалды. Нүсін отбасымен «шықпа жаным, шықпа» деп, арып-ашып, аман-есен келіп Әулие-Ата жеріне жеткеніне шүкіршілік етеді. Бұл аймақта да оңын тұрған ешнәрсесі жоқ екен, өкіметтің тарапынан көмек болмай, ішкерге тамағы бөймай қырылып жатқан халық.

...1933 жылы Қазақстандағы күйзеліске ұшыраған ауыл шаруашылығы мемлекет тарапынан қолға алынып, аудандарда машина-трактор стансалары (МТС) құрыла бастады. Нүсінгің бағына қарай, қажетті жұмысшылардың тізіміне ілігін, оны Красногор ауданында ашылған МТС-қа жолдамамен жібереді. Мұнда кенісімен ол іске қызу араласып, танысқан жұмыстарды мінсіз атқарып көзге түседі, ұсталық шеберлігімен де танылады. Сонымен оны басшылар МТС-тың темір ұста цехына жібереді.

Уақыт өте келе МТС-тың материалдық-техникалық базасы жақсарып, Красногор ауданының 12 колхозына техникалық қызмет көрсететін болды. Техника көбейген сайын оның ауыл

шаруашылығында атқаратын жұмыстары артын, істен шыққан кейбір бөлшектері темір ұста цехында жөнделетін. Сонымен қатар жер өңдейтін соқа, тырма және басқа да құрал-саймандар Нүсіп сияқты темір ұстаның қолымен жөнделіп, егін даласына жөнелтіліп жатты. Кейде ол тоқарылық станок жоқ болғандықтан қарапайым болт пен гайкаларды да ұста көрігінен өткізіп жасай беретін еді.

Сөйтін жүргенде соғыс басталды. Нүсіп Төкейұлы қатарынан қалмай соғысқа аттанбақ болып аудандық әскери комиссариатқа қайта-қайта барды, бірақ оны кейін қайтарып: «МТС-қа темір ұста керек, сен мұнда керексің» - деп әскерге жібермеді. Оны майданға жібермей броньмен алып қалып отырды.

Соғыстан кейінгі жылдары ерен еңбегі үшін омырауына «Еңбек Қызыл Ту» орденін тақты, 1957 жылы Мәскеудегі КСРО халық шаруашылығы жетістіктері көрмесіне барып қайтты. Сонау 30-жылдары жастық шағында аштықтың дәмін татып, азабын тартқан Нүсіп қария өзі таңдаған кәсіпті құрметті зейнетке шыққанша атқарды.

СҮЛУТӨР АУЫЛЫНЫҢ ТҮРГЫНЫ ӘЛДЕН КЕРІМҚҰЛҰЛЫНЫҢ АШТЫҚ ЖАЙЛАҒАН ЗҮЛМАТ ЖЫЛДАРДАҒЫ ЕСТЕЛІГІНЕН

Бір уыс талқан

Аштық жайлаған жылы ұйықтап жатқан Керімқұлды өлтірген адам бір уыс талқанды олжалап кетті. Бес жасар Әлден әке денесінің жанында айналшықтап 5 күн жүрді...

Көктем шыға бастаған кез. Ауыл еңбеккерлері егістікке деген құрал-саймандарын ұстаханада жөндеп жүр. Қызарған оты мен қолмен басылатын көрігі бар шеберхана ауылда «Ұста дүкен» деп аталады. Ауыл балаларының сом білекті балғаны мен байсал қимылды ұстаға сұқтана қарап әсер алатын жері осы.

Әлден қазір ұстаханада балғаны. Өкесімен қатарлас Өмірзақұлы Нүпішбайдан, Аманбайұлы Орынбайдан, Ахайұлы Байдәукеден тәрбие алып, ұсталық кәсіпке бейімделіп келе жатқан кезі. Ауылдың тіршілігіне керекті құралдар мен үй мүліктерін қайран, күрсаулан

қайта іске қосу дегендей барлық тірлік Әлденнің мойнында еді. Үстаздары сияқты көп сөйлемейтін, қиыннан қиыстырып, темірден таспа тілін, шеберлігімен ел мақтанышы болды. Ә дегенде ауыл ұсталарынан әсер алған Әлден 1942 жылы Челябинск қаласында ФЗО-ны бітірген соң Теміртау қаласындағы темір балқыту цехында төрт жыл жұмыс істеді. Темірдің құдіретін тек оқып білген жоқ, өз көзімен көрін, өз қолынан шығарды. 1946 жылы ауылға қайтпағанда атақты темір балқытушылардың бірі болып жүретініне кәміл сенімді болатын. Елім деп елге келді, бар тәжірибесін, ынтасын ауыл қажеттігіне жұмсады. Зейнетке шығардан бес жыл бұрын ұсталық кәсіпке үнінші ұлы Жұмаханды баулыды. Бала-шағасын қатал тәртіпте ұстап еңбекке тәрбиеледі.

Көп сөйлемей балаларына сын көзбен қарап қоятын. Тындырымды істерін көрін мерейленіп отыратын, бірақ сырт көз байсалдылығы өзгермеуші еді. Әкелік ынтасын балаларының өз жолын тауып өмір тізгінін нық иемденердей етіп бағыштады. Іштей қанағаттанып өтті. Бойындағы ата-ана қызығын көре алмаған арманы балаларына қанағаттанған сайын тас түйіні босап, шері тарқала түсетін.

Өткенді ойлап, әкесінің заманындағы қиындықтарды қазіргі балаларының заманындағы мүмкіндіктерімен салыстырып, терең ойға шоматын.

Бұны байқап жүретін зайыбы Қымбаттың:

- Балаларың өсіп жетіпті, алды отаулы болды. Бәрі сөз қадірін түсінетін халге жетті. Сенің басыңнан өткен ауыр қиындықтар, олардың еңбек қадірін біліп, өмірдің ащы-тұщысын ажыратып, адамгершілік зор санатта өсуіне әсерін тигізер. Сондықтан да өткен өмірбаяныңды балаларыңа айтып бер, елді де құлаққағыс ет, - деген өтініші Әлденге ой салды.

Кенес өкіметі елдің малын, мүлкін зорлықпен тартып алып «қосшы», «кооператив», «колхоз» деген ұйымдарға біріктіре бастады. Осындай кезде Әлденнің әкесі Керімқұл да ел қатарлы «Ешкілі Қордай» ауылындағы 60-70-ке жуық кедейлердің басын біріктіріп, «Қосшы» ұйымын құрған.

Керімқұл әнші, домбыраны, арабша жетік оқитын сауатты еді. Кедей болса да «Ер қанаты -- ат» - деп үйде ат ұстайтын. Оның ертұрманын өзі жасап, түйінделген жерлерін әшекейлеп, күміспен

каптан жүретін сергек адам еді. Жеңгелері оны «шебер қайным», - дейтін.

Керімқұлдың шеберлігін көрші ауылдар да жақсы білетін. Ел «сыйға-сый» деп Керімқұл жасап берген ер-тұрман, тағы басқа да дүниеліктерге қолда бар мал-мүліктерін беріп сыйлап отыратын.

Қордай тоспасының басында тұрған кез болатын. Сол кезде жаңа өкіметтің зорлығына көне алмай тау-тасты паналаған адамдардың бірінші жауы – колхоз-қосшы ұйымдарының белсенділері еді.

Бір күні іңір қараңғысында қарулы топ үйге баса-көктеп кіріп, сау ете қалды. Қастандық істің боларын бірден сезген Әсірен жеңгей Керімқұлды қалқалан есіктен шығарып үлгерді.

Үйге ақыра кірген «банда» Керімқұлдың үлкен баласы Әбдібайды қамшымен сабап «Борінің баласы әкең қайда?» - деп алқымға алды. Әбдібай сол кезде 12 жасқа, мелінің түк айтпай тұрады. Бандылар үйді ашып-шашып, ескі сандықтың ішіндегі балаларға деп арнайы дайындалған көп өрімді әсем қамшыны, кемер белдікті, тартпаны, жүген және басқа жарамды бұйымдарды тонап алады.

Үйдегі сол кездегі өкімет басшыларының суреті бар газеттерді жырттып, әйел болса да Әсірен жеңгейді қамшымен сабап, Керімқұлды тауып жер жастандырамыз деп тау жаққа шауып кетеді.

Содан екі-үш күн Керімқұлдан хабар болмайды. Әбдібай мен Әлден, тәй-тәй басқан қарындасы Қашай мен шешесі төртеуі айнала тау-тастың, тобылғы-тоғайдың ішін талмай іздейді. Жаяулап күнгері жеткенше тау шатқалдарып да түгел қарайды. Айнала үрей...

Жылап жүрген шеше, көздері тостағандай болып бойларыш қорқыныш жайлаған балалар, бір уыс бидайды дпйрменге тартып күнін көріп, «тірі болса келер» - деп үміттерін үзбей ақырын күтеді.

Содан бір күні киімдері алба-жұлба, үсті-басы қан басқан күйінде үйдің босағасын аттан құлайды. Зәресі ұшқан әйелі ойбайлап басып көтеріп, балалары «тәте-тәте» - деп кінкентай үй іні азан-қазан болады.

Сусын мен аңтық қысын, сөкқыға жығылған Керімқұлда ес жоқ. Аузына тамызған су мен аңымал тамағынан зорға отеді. Қымбат күйеуінің денесін жуып тазалап, бүркемелен жапқызын балаларға танырған соң, көрші ауылдан молданы ертін келін дем салғызады. Үшінші күн дегенде Керімқұлдың беті бері қаран, одан екі-үш күннен

соң аздаған тамақ ішін жаптайып отыруға шамасы келеді. Оның айтқан әңгімесі бойынша білгеніміз, ол үйден қашып шығып тауды паналаймын деп жүргенде бандының басқа тобына тап болып соққыға жығылады.

Енді бұл жерден қашпаса болмайтын болған соң, жалғыз аттан да айырылған Керімқұл керекті киім-кешектерін алып, бала-шағасын жетектеп Сүлүтөрді бетке ұстап жолға шығады.

Ол жерде, әйтеуір, тақұл-тұқыл тірлігі бар ағайындарының үйінде бір күн болған соң Керімқұл үлкен ұлы мен кенже қызын және әйелін Сүлүтөрге қалдырып, кіші баласын көтеріп Қырғызстанға аттанады.

Жаяу-жалшылап келе жатып жол-жөнекей не көрмеді. Айнала апаршылықтан темсеңдеп, дала-далада тегтіреп жүрген ел. Жыраларда, жартастарда сүйеніп отырып шейіт болған адамдар. Жол шетінде шала-жансар жатқан пенделер де толып жатыр. Шамасы келсе бір үзім нан үшін тарпа бас салатындай көрінеді. Бұл бейпаралардың орындарынан тұруға дәрмені жоқ, көздерінің жанары солып бара жатқандай, әлсіз ғана ыңырысқан дыбыстары естіледі...

Керімқұл шаршап-шалдығып бірнеше күннен кейін қырғыз еліндегі Токмақ қаласына жетіп, әзер дегенде етікшілік кәсіппен айналыса бастайды. Бұл жерде жолда көргеніндей, аштықтан өліп жатқан адамдар көрінбейді. Бәрі де жайбарақат өмір сүріп, өздерінің тіршілігімен айналысып жатқан ел.

Қыс өтіп жол ашылған соң Керімқұл ауылдың жайы не болды, білін келесін деп бес жасар ұлын жетектеп, етікшілікпен тапқан аздаған дүниесін, азығын алып, жолға шығады. Көктөбе ауылынан өтіп терең сайдағы дүірменнің жоғарғы жағындағы өзен бойында шәй қайнататын ішін, әкелі-балалы екеуі демалуға жатады. Ауыр жол шаршатып шырт ұйқыда жатқан бұларды аңдыған, аштықтан көздері қарауылған адамдар қарақшылық оймен келіп Керімқұлдың мойнына тұзақ салады.

Балаға тимейді. Тінтіп жүріп дорбада қалған бір уыс талқанды, басқа да дүниеліктерді алып кетеді. Таңертең тұрған бала «тәтелен» әкесін ары-бері оята алмай, өзеннен су ішіп сол арада айналысқан, біресе ойнап, біресе жылап, жаңа шығып келе татырдың түбірін жеп, түнде әкесінің жанына кеп ұйықтап, күндіз аштықтан әбден әлсіреп, дел-сал болып бес күн жүреді.

Күдай сақтап ит-күс кездеспейді. Бір күні сол маңнан өтіп бара жатқан өгіз арбалы адамдар баланы көріп шақырғанда, ол шошын, өрге қарай қашады. Әйтеуір, айқайлап, жөн айтып жүріп, екі көзі аштықтап шүңірейін кеткен баланы ұстап аты-жөнін сұрап, тамақ беріп мән-жайды білген соң, ісінген мойнып тұзақ тілін кеткен әкесін жерлеп, өзінен сұрастыра отырып, Сұлутөрдегі шешесін тауып баласын табыс етеді. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» - деген осы шығар.

Тар заманда қасіретке ұшыраған ана, енді екі ұлым мен қызым аман болсын деп, балаларын күнақтап жылап қала береді. Бұл 1933 жылдың көктемі болатын. Екі жылдан соң буыны қатнаған балалардың шешесі Әсірен қайтыс болып үш бала жетімдік күн кешеді...

Кейін Әбдібай жаңа құрылған МТС-қа ұсталық жұмысқа тұрып, Әлденді жанынан қалдырмай ілестіріп жүріп еңбекке баулиды.

Әлден 1952 жылы Қымбатқа үйленді. Олардың ұрпақтары өсіп жетілді. Әлден мен Қымбаттың ендігі тілегі «өткендегі нәубет ел басына келмесе екен, үрім-бұтағымыз осе берсін» деп қана Алла тағалаладан сұрап отырады.

ҚАРАКЕМЕР АУЫЛЫНЫҢ ТҮРГЫНЫ, ҰЛЫ ОҒАН СОҒЫСЫНЫҢ АРДАҒЕРІ, МАРШАЛ ЧУЙКОВТЫҢ ЖЕКЕ ФОТОГРАФЫ БОЛҒАН БАЙДІЛДӘ АҚСАҚАЛДЫҢ ЕСТЕЛІГІНЕН

Өзен жағаласаң өзегің талмайды

- Ашаршылық XX ғасырдың 30-жылдары сол кездегі Кеңес өкіметінің көптеген аймақтарын қамтыды. Әсіресе, Еділ бойы, Солтүстік Кавказ, Украина және Қазақстанда ашаршылық көлемі тым үлкен болыпты. Алайда, аштан қырылып, бас сауғалап босқын болып кеткен халықтардың ішінде саны жағынан ең қатты зардап шеккен Қазақстан екен, - деп бастаған еді Байділдә қария әңгімесін В.И.Чанаев атындағы орта мектептегі кездесудің бірінде:

- Егер халықтың бар малын жөн-жосықсыз тартып алып, колхоздарға күштеп біріктірмесе, онда ел аштыққа ұшырамас еді. Біздің өңірде аштық басталған кезде мен 10 жаста едім. Оу дегенде

біздің Қаракемер ауылының тұрғындары қосшы, артельдер ұйымдарына біріге бастағанын бала болсам да жақсы білемін. Өкімет адамдары ауылдағы малдың бәрін жинап алып, колхозға біріктірді. Біздің отбасымыздағы 20 шақты қой-ешкіні, 3 сиырды және 5 жылқыны да тізімге алып, бірін қалдырмай алып кетті. Бұл шамамен, 1929 жылдың күзінде болған еді. Не істерімізді білмей, жергілікті белсенділерден ең болмаса балаларға қатық болсын бір сиырды, екі-үш ешкіні қалдырыңдар деп әкемің жалынғанын, олар құлақтарына да ілмеді. 1930 жылдың көктеміне дейін қолымыздағы азық-түлікті әрең дегенде жеткізіп, қыстан шықтық-ау, әйтеуір. Бұдан кейінгі жағдайымыз да мәз болмады.

Ауылдың күнгеі жағында басынап қысы-жазы қар кетпейтін қырғыз Алағауы көрініп тұратын. Ал шығысқа қарай сол ақбасты таудан төменірек, бірақ биік-биік қыраттары бар, солардың арасынан «мен мұндайлан» алыстан көрініп тұратын биік жартасты тау шыңын жергілікті тұрғындар «Әулие шоқы» деп атап кеткен. Олай аталу себебі, сонау ықылым заманда Алланың елшісі Пайғамбар оның биік шыңында намаз оқығты деген сөз халық арасында күні бүгінге дейін айтылып келеді. Бұл аңыз ұрпақтан ұрпаққа жалғасын, ел аузында жақсы сақталғаны шындық қой. Сондықтан да, бұл биік шоқы жан-жағындағы таулардан ерекшеленіп, айналасына қасиетті Пайғамбардың нұрын шашып тұрғандай көрінетіні рас. «Әулие шоқы» деп аталуы да содан болар. Ең биік шыңы найзаның ұшындай болып келіп, төмен қарай шоқының етек жағы жалпақтана береді. Әсіресе, таңертең күн ұясынан шыға бастаған кезде Әулие шоқының айналасы ерекше нұрланып, шоқыны қоршап тұрған аласа-биік таулар масағыдай құлшырып, көкпен тілдескендей болып көрінеді. Осындай сәтте шоқидан көз алмай қарай қалсаңыз, шындығында Пайғамбардың намаз оқығанына сенгендей боласыз.

Әулие шоқының терістік жағындағы таудың беткейінде 1905-1910 жылдары сонау Ресейден көшіп келген орыс шаруалары қоныстанған екен. Бұл жер бұрыннан Қордай өңіріндегі Дулаттың бір баласы Жаныс ұрпақтарының жайлауының басы болыпты. Одан әрі жазықтау болып келетін даланың түгін тартсаң май шығатын шөбі шүйгін, малға жәйлі, тау қыраттарының әр жерінен суы таза, мөлдір бұлақтар сыңғырлап ағып жатады. Мұндай табиғаты керемет, әртүрлі өсімдіктерге бай жерді қазақтар «Керу» деп атапты. Ал орыстар

келгеннен кейін «Ново-Александровка» деген атауға ие болған. Тау бөктерінде орналасқан осы ауылдан сәл төмен терең сайда, Әулие шоқының айналасындағы таулардың ортасын қақ жара ағатын «Қарақоңыз» өзенінің аңғарындағы табиғатқа көз тоймайды. Мұнда өсімдіктің небір түрлері қаулап өсіп тұрады, жеміс-жидектер сан алуан, сонымен бірге жер таңдайтын талғампаз жаңғақ та өседі. Не керек, көктем-жаз айларында ел сұран алғандай болып, қажетті кезінде жауын-шашын болып тұрады. Сондықтан картоп, бидай тағы басқа дақылдарды өсіруге өте қолайлы болып келеді. Мұндай табиғаттың құдіретіне таң қалып, қайран қаласың!

Керу ауылы біздің Қаракемерден 18 шақырым биіктікте орналасқан. Бұл ауылға бару үшін таудың тастақты жолдарымен төменнен жоғары қарай өрмелеу керек. Жаз айларында Керуге жету қиындық туғызбайды, ал қыста қазіргі заманның көліктерін трактормен сүйремесе, тайғанақтап жүре алмайды. Сол отызыншы жылдары ат-арбамен, жаяу-жалшылап қатынайтын болған ғой. Қаракемер ауылының оңтүстігіндегі қырғыз қаласы Токмақ біздің ауылдан 5-6 шақырым қашықтықта, екі елдің арасын Іле Алатауынан бастау алатын Шу өзені бөліп тұрады, қазір де солай. Қаракемердің батысында дүңгендер тұратын Масанчи ауылы орналасқан. Таудан ағып келетін Қарақоңыз өзені осы екі ауылдың шекарасы сияқты көрінеді, ауылдардың аралары бір шақырымдай ғана. Өзеннің арғы-бергі бетінде тұрып-ақ тұрғындар бір-бірінің дауыстарын естіп, хабарласып жатады. Көпекөз қариялардың айтуынша, дүңгендер бұл өңірге XIX ғасырдың екінші жартысында Қытайдан келген екен. Олар Қарақоңыз өзенінің бойына қоныстанып, егін салып, бау-бақша өсірумен айналыса бастағны.

Мен өз ауылымның географиялық жағдайын жан-жақты сипаттап отырғанымның мәнісі мынада болып тұр. Елімізді ашаршылық жайлаған жылдары көптеген ауылдар жер бетінен жойылып, тұрғындары аштықтан қырылғаны қырылып, қалғандары беті ауған жаққа босып кетті ғой. Ал біздің ауылға да аштық келгенімен, малдан айырылсақ та, Қазақстанның басқа аймақтарындағы сияқты жанып қырылғанға ұшыраған жоқпыз. Рас, күнделікті тағамның жеткіліксіз болуынан ауруға шалдыққан адамдардың өлімі көп болды. Оларға медициналық көмек дер кезінде көрсетілмеді. Тіпті, Кеңес өкіметінің жергілікті өкілдері бұл жөнінде ойлаған да жоқ. Ал жоғарыдан келген

билік уәкілдері өлген адамдарға ешқандай құран оқытпай, бәрін бір жерге көме беруді ашығын отырған елден қатаң талап етіп отырды. Имандылықтың салты бойынша туған-туыстарына құран оқығын жерлейтін болса, ондайларды бұл Кеңес өкіметіне қарсы ескіліктің қандығы деп, жазықсыз жазана тартты. Мұндай да бассыздық болады екен! Ауылдың сыртындағы зиратқа көз жұмған жандарды жеткізе алмай, тұрғындар қолы жеткен жерлерге туыстарын жерлей бергенін өз көзімізбен көрдік.

Дегенмен, ауылдағы ағайын-туыстардың көбінің аштықтан аман қалуының себептері мынада: біріншіден, Әулие шоқының баурайындағы жабайы жеміс-жидек, аң-құстардың көгігі болса, екіншіден, Керудегі орыстармен тіл табысын етіп егуді, бау-бақша өсіруді зобалаң жылдарға дейін үйреніп алғанымыз қандай жақсы болған. Сонымен бірге көршілес жатқан дүнгендерге жалданып егіншіліктің қыр-сырын меңгеріп, бала-шағасын аштыққа ұрындырмауға әрекет жасаған ағайындар да болды. Өзеннің жағалауына әркім шамасы келгенше асқа жарамды қажетті әртүрлі дақылдарды өсіре бастады. Үшіншіден, Тоқмақ қаласындағы базарға шығып, ауыл тұрғындары үйлеріндегі кілем, текемет, тон сияқты жылы киімдерді және тағы басқа әйелдердің әшекейлі бұйымдарын сатып немесе бидайға, нанға, сүтке және тағы басқа азық-түлікке айырбастан күндерін көріп жүрді. Әлі есімде, біздің үйдің үлкендері де кейбір заттарды сол базарға шығарып тұрды.

Міне, осылай Алланың рақымымен, ертеден егіншілікпен айналысын келе жатқан орыстар мен дүнгендердің азды-көпті көмегінің арқасында және ауылдың жан-жағында адамның өмір сүруіне қолайлы табиғат ерекшеліктерінің болуы – біздің көбімізді аштық апатынан аман сақтап қалды десек, артық айтқандық емес.

Бір күні Тоқмақтың базарында өтімді заттарын сатып жүрген біздің ауыл адамдарының бірі осы қаланың маңында болған бір сұмдық оқиғаны айтып келді. Бұл оқиға былай болған екен. Аштықтан Қордай ауылынан босып барған 4 қазақ әйелінің жиырма күн бойы жас балаларды ұрлап әкетіп, сойып жеп отырған. Қырғыз милиция қызметкерлері қылмыскерлерді ұстап, қамаққа алынды.

Қаракөмер ауылына келіп-кетіп жүрген алыстағы ағайындардан етіп жүрдік. Аштық қысқан қазақтар қалаларды, поселкелер мен стансаларды, теміржол бойын қаптап кеткен. Олар жиналған

жерлерде сүзек сияқты жұқпалы аурулар эпидемиясы басталыпты. Сол кездегі денсаулық сақтау жүйесі әлсіз болғандықтан ауруларды емден, жағдайды түзетуге мүмкіндігі болмаған екен. Аштық жайпаған жерлерде, босқындар арасында ит пен мысық, жәндіктерді былай қойғанда, адам егін жеген оқиғалардың да болғанын естігенде төбе шашымыз тік тұратын. Алыстағы Қордай ауылдарынан шұбырған жұрт қырғыз еліне жете алмай жол-жөнекей көп адам қырылып, олардың денесі көктемде Қордай асуындағы қар астынан табылған.

Құдай сақтап, егін салып, бау-бақша өсірудің арқасында біздің ауылдастар мұндай деңгейдегі аштыққа ұрынған жоқ. Қалай десек те, бізге де оңай болмады.

ҚОРДАЙ АУДАНЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ, ЕҢБЕК АРДАГЕРІ ТАСБОЛАТ ІҢКӘРБАЕВТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Көзім көрген сұмдықтар

Нағыз ашаршылық жылдары біздің үйіміз Жамбыл облысы Қордай ауданының орталығы Георгиевка (қазіргі Қордай ауылы) селосында тұрды. Кеңес өкіметі орнамай тұрып, әкемің әкесі сонда көшіп барынты. Сол жылдары Георгиевка шағын орыс селосы, небәрі үш көше ғана бар екен. Осы селода қазақтар өте аз тұрған. Бұл село халқы ешқандай ашаршылық көрген жоқ. Екі жерде мектеп бар еді, соның біреуінде екі-ақ қазақ баласы оқитынбыз. Ашаршылық басталып, аш-жалаңаш қазақтар шұбыра бастады. Орыстар оларға жұмыс, үй беріп, пана болу былай тұрсын, үйлеріне жақындаса ұрынсоғып қуатып. Ашаршылық басталмай тұрып-ақ көшемен көлік үстінде кетіп бара жатқан адамдарға балалары тас лақтырып, «киргиз» деп мазақтағанын көріп тұрып-ақ, үлкендері қой демейтін. Бұл өзім тікелей араласып, көзім көргендер. Ол кезде мен 11-12 жастамын. Біз тұрған көшеде детдом бар еді. Сол детдомның балалары көп өлді. Күнде ат-арбамен өліктерін село шетінде арнайы қазылған үлкен апаңға таситын. Мен күнде әлгі детдом басшыларының үйлеріне қымызды ертемен апарып беремін. Кей күндері өздері ұйықтап жатады. Есіктен төрге дейін шапшып аныды-аяқ, тағамның қалдықтары өте көп. Бұдан асқан жауыздық бола ма?

Сондай-ақ ертемен село базарына қымыз, айран апарып сағамын. Орыс әйелдері түрлі тағамдар сатып тұрады. Аштар жақындан, сағып алатындай болып келіп, күлшесден ала қашады. Әлгі орыс әйелдері қолындағы бір-бір кесенелтек таяқшалармен қуып жетіп, ұрып-соғады. Әлгі аш адам панды ауызға тығып, қомағайлана жеп әлек болады. Кейбіреулері ұрған жерде құлап, сол жерде өліп те қалады. Көше бойында, арық ішінде, бір тасада өліп жатқан қазақтар көп кездесетін. Оларды жинап, әлгі жалпы молаға апаратын болуы керек. Ашаршылық басталған алғашқы айларда кейбір қазақ байлары түпделеге көшіп, көп май айдап, Қырғызстанға өтіп жатты. Әкемің інісі Есім Бішкек қаласында тұрды. Ол жерде де, Қырғызстанда ашаршылық болған жоқ.

1932 жылы Несінбай деген бай туысқанымыздың малын конфискулен алып қойған, ашаршылыққа ұшырайтын болған соң, көрсетпей тығып жүрген жалғыз түйесі мен екі әйелі, 5-6 балашағасымен менің әкемді іздеп, қасымызға көшіп келді. Әкем ол кезде «Кирпайнотребсоюз» деп аталатын мекеменің екі қора қойында гуртууправляющий болатын. Несінбай тұқымдарының біразы: Олмағанбет, Сейітжан, Мұқат қазір Бірлік ауылында тұрады. Сол қойды бағуға жұмысқа тұрғызды. Онда нан көп. Нанды ат-арбамен таудағы малшыларға тасып береді. Соның арқасында Несінбай ағамыздың ұрпақтары қазір әр ауданда, шүкір, баршылық.

1937 жылы әкем елге көшіп келді. Бұл жақтағы балалар ашаршылық салдарынан оқудан кенжелеп қалған екен. 1938 жылы мен орыс тілінен мұғалім болып орналастым. Сонда көбі менімен қатар, кейбір үлкендері бесінші, алтыншы кластарда оқиды. Өтірікші болмау үшін қазір барларын атай кетейін. Қаратериев Бөбек, Асанбаев Дүйсен, Сыздықова Күләшай, Қалытаев Бақтыбай, Пірәлиев Жуаныш, Баяубаева Нұрғайша тағы басқалар өте көп болатын. Бәрі Сталин, Голощекиндердің қолдан қасақана жасаған пәубеті. Әруақтарды халық болып еске түсірсек, аса құрметті жерге найықты ескерткіш орнатсақ – асқан имандылық, келер ұрпаққа үлкен сабақ болар еді.

Дерек көздері

1930-1931 жылдары аштықтан әбден қиналған халық Кеңес өкіметіне қарсы көтеріліске шыға бастайды. Сондай көтерілістердің бірі – Қордай жерінде де болды. Олар Шу өңіріндегі көтерілісшілермен байланыс жасап, бірігуге ұмтылады. Бірақ қызыл отрядтың жансыздары алдын-ала билін алып, көтерілісшілердің қосылуына кедергі жасайды. Соған қарамастан Қордай көтерілісі тоқтамай, кең өріс алып біраз елді мекендерді өздеріне қаратады. Бұл жөнінде тарихшы-ғалым Б.Ғ.Аяғанның зерттеулерінде: «Қордай таулы асуында Осман батыр халықтың басын біріктіріп, атты әскер ұйымдастырады. Олар қажетті қару-жарақтарды Қытайдан алатын болды. Көтерілісшілер облыс орталығы Алматыға жетіп, оған тікелей қауіп төндіреді. Отар, Шамалған, Ұзынаған, Красногорск, Георгиевка, Шу сияқты елді мекендер көтерілісшілердің қолына өтеді. Отар стансасының маңында кескілескен ұрыстар болды. 1931 жылдың сәуір айында көтерілісті басуға Кеңес билігі нақты әрекеттер жасай бастады» - деген мәліметтер келтіреді. *(Б.Ғ.Аяған. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты, Алматы, 2012, 130-бет)*

Аштыққа ұшыраған халықтың күшпен ұжымдастыруға қарсы болған наразылықтары Қазақстанның барлық өңірлерінде болып жатты. Жақсы қаруланған қызыл әскер отрядтары көтерілісшілерді өте қатыгездікпен аяусыз басып отырды.

1933 жылы Қазақстанның барлық өңірлерінде ашаршылық әлі де болса мыңдаған адамдарды жалмап жатты. Талас Омарбековтың алапат аштық туралы жинаған деректері бойынша 1933 жылы Қордай ауданында аштықтан өлген адамдардың саны көбейіп кеткен. Ғалым мұрағат құжаттарынан мынадай мәліметтер келтіреді:

«1933 жылдың қаңтарынан 31-наурызына дейінгі уақытта Қордай ауданы бойынша жиналып алынған өліктер; ауылдық кеңестің берген мәліметтері:

Ауылдық кеңестердің өлген адамдар аттары:

Благовещенский	51 адам
Успенковский	80 адам
Горно-Никольский	101 адам

Чернореченский	150 адам
Брикский	213 адам
Георгиевский	76 адам
Барлығы	671 адам

Успен ауылдық кеңесінде бір байдың баласы көшеде екі адамның басын сүйретіп жүрді (Ол ұсталды, ОГПУ тұтқынында отыр)». *(Т.Омарбеков. Ашаршылық апаты. «Ақиқат» - ұлттық қоғамдық-саяси журнал, № 7, 2004, 41-бет)*

САРЫСУ АУДАНЫ

БАЙҚАДАМ АУЫЛЫНЫҢ ТҮРГЫНЫ (ҚАЗІР САУДАКЕНТ АУЫЛЫ) БОЛҒАН ШЕРІМ ҚАРИЯНЫҢ БАСЫНАН КЕШІРГЕН ҚИЫНШЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ БАЛАСЫ МҰРАТҚА АЙТЫП КЕТКЕН ЕСТЕЛІГІНЕН

Қыстың суығында жетімдерге нана болған тандыр пеш

1923 жылы жарық дүниенің есігін ашқан Төлегенов Шерім ақсақал да 30-жылдардағы ашаршылықтың азабын көрудей-ақ көрінгі. Ол кісі нәубет жылдардағы басынан кешірген оқиғаларын баласы Мұратқа айтып отырады екен. Шерім қарияның айтуына, сол кезде ол кісі тоғыз жасқа жаңа ғана толығты. Ата бала болса да көрген, білгендерін есінде жақсы сақтап, өмірінің аяғына дейін ұмытпай, сонау зұлмат жылдардағы басынан өткізген ауыр күндері келешекте қайталанбасын, өзінің ұрпақтарына сабақ болсын деп айтудан жалықпаған.

1932 жылы адамдардың өлімі бұрынғы жылдардан да жиілен кеткен, егіс шықпай қалған, елдің бар малын жаңа өкіметтің уәкілдері зорлықпен тартып алған. Бүкіл елді аштық жайлады. Жергілікті шөлдік белсенділер қайсыбір адамның қолынан бір үзім нан, бір келі үн және кесек етті көре қалса тартып алады және оны мемлекетке өткізген сияқты болып, өздері найдаланады...

Астық дайындаумен айналысқан тұрғындар өздеріне бір үзім нан табуға зар болып жүргенде, астық дайындау жөніндегі уәкіл ауылға келіп, халықты жиінен алып «сеге астық өткізбейсіңдер» деп айғайлап ұрса бастаған, содан соң «сегер астық өткізбесендер, өз қолыммен барлығыңды атып тастаймын» деп қорқытқан. Кейбір адамдарды сарайға қамап, оларды бірнеше тәулік бойы аш-жалаңаш қамауда ұстаған. Осының бәрін бала көзімен көрген Шерім қалай ұмытсын.

1933 жылы ашаршылық үдей түсті. Шерімнің де отбасы аштыққа ұшырап, жалғыз өзі ғана қалады. Жас бала ата-анасының, бауырларының аштықтап қиналып жатып жап тапсырғанын көріп, есі ауып қаңғып кетеді. Үйсіз-күйсіз жүрген бала кез келген жерге түнеп, ауылдан ауылды кезіп жүріп көрмегенді көреді. Шерім қария өзінің ашаршылық жылдары қалай тірі қалғанына таңғалып отырады екен. «Тірі адам тіршілігін істейді» демекші, бала әр жерден ұрлағанын ұрлап, сұрағанын сұрап тапқанын жең, күнін көріп жүреді. Қайда барса да аштықтап бұралып, ісініп-кеуіп өліп жатқан адамдар...Әбден ашыққандардың ауылдардың шеттерінде, жолдың бойында сарышұнақ тышқандардың, өлген жануарларды қазып алып жең жатқанын талай көрген екен.

Осылай қаңғырып, өлместің күнін көріп жүргенде өкіметтің уәкілдері Шерімді ұстап алып, балалар үйіне тапсырады. Бұл жерде де жағдай өте қиын болыпты. Тамақ жеткіліксіз, ауруға ұшыраған балалар өте көп. Күнде бір-екі баладан аштықтап, аурудан өліп жатады екен. Бұны көріп ол одан сайып шошып кетеді.

Күндердің бірінде балалар үйіндегі жағдайға шыдай алмай, бұл жерден қашып шығып беті ауған жаққа кете барады. Не істерін білмей түңделетіп, қаңғырып келе жатып, жол бойында қазанға ет пісіріп жатқан адамдарға жолығады. Ашығып келе жатқан балаға тамақ пісіріп отырғандар жандары ашып, қазанда қайнаған еттен беріп, тамақтандырады. Шерім әбден етке тойып алғаннан кейін ғана адам етіп жегенін білген. Адам етіп жең отырған адамдардан қорыққан бала таңертең ерте тұрып кетіп қалады. Себебі, аш адамдар мені де сойып, келесі қазанға менің етімді салып пісіріп жейтін шығар деген ой туып, олар ұйықтап жатқанда бала дыбысын білдірмей қашып кеткен.

Ашаршылықтың салдарынан қаңғып жүріп бармаған тауы, баспаған жері қалмайды. Жол-жәнекей тамақ іздеп шұбырған халық,

аштықтан қашып қайда барарын білмей жапталасқан адамдар. Бүкіл елді жайлап алған жаппай қасіретке ұшыратқан аштықты буыны қағпаған жас бала барлық жерден көріп отырады.

Бірнеше айдан кейін Шерім үсті-басты кір-қожалақ, көзі шүңірейін жалаң аяқ, жалаң бас, арып-ашып Ташкент қаласынан бірақ шығады. Әрең дегенде балаға лайықты жұмыс тауып алып, бір үзім нан үшін жалданады. Нан тауып жең жүргеніне мәз болып, қаһарлы қыстың қалай келгенін де байқамай қалады. Жаз мезгілінде көрінген бұтаның түбін немесе қираған үйлердің бұрыштарын нана егін жүре берген. Сөйтіп жүргенде өзі сияқты ата-анадан айырылған жетім балаларды тауып алады. Суықтан қорғану үшін қыс мезгілінде өзбектердің нан пісіретін тандыр пештеріне түнен жан сақтаған, қожайындары көріп қалмасын деп ерте тұрып кетін қалады екен. Тандыр пештің іші кең, екі-үш бала еркін сиятын болған. Кешке қарай пештің ішіндегі шоқ соңып, ыстығы азайған кезде жасырып кіріп ұйықтаған, ондағы жылылық таңға дейін сақталып, балалар суыққа ұрылбаған. Күндіз дамыл таппай тамақ іздеген кейбір балалар шарпан-шалдығын қалың ұйқыға кеткенде, пештің ішіндегі шала ошкен ыстық шоқтан бір-екі баланың жанып кеткенін де айтып отыратын – дейді Мұрат әкесінің әңгімесін еске алып.

Осылай күнін көріп жүрген баланы Смайыл деген немере ағасы күтпеген жерден кездестіріп, Шерімді елге алып келген. Елге келгеннен кейін жақын туыстары болмаған жетім баланы ешкім қамқорлығына алмаған, соны байқаған Шерім есекке мініп алып Шылаққорғандағы нағаны әжесіне бару үшін жолға шығады. Бұл 1933 жылдың жаз мезгілі екен.

Тағы да осы санарында ол неге түрлі сұмдықтарды көреді. Жол бойы ары-бері шұбырған ел, жолдың шетінде отырған аштар әртүрлі қалдықтарды талғажау етуде, дала өсімдіктерінің қабығын, ұсақ кеміргіншілердің егін иікідей ауыздарына салып жұлқылап жатқанын да байқап қалады. Бір ауылдың маңына жақындап келгенде үйілін жатқан иттердің, мысықтардың сүйектерінің арасында аш адамдардың жүргенін көреді.

Бірнеше апта жүргеннен соң, мінген есегі алыс жолға шыдай алмай зорынғын өліп, ары қарай жаяулатып шарпан-шалдығын, әрең дегенде бес-алты күн жүрін, нағаны әжесіне жетеді.

Сөйтін, Шерім нағашы әжесінің қолына келіп ашаршылықтан аман қалған екен. Содан соң елдің жағдайы енді ғана түзеле бастаған кезде 1941 жылы соғыс басталады. Жас кезінен қиыншылықты көріп өскен Шерім талай қиян-кескі ұрыстарда жаумен ерлікпен шайқасып, көптеген орден, медальдерге ие болады. Сондай ауыр ұрыстардың бірінде Шерім ата қатты жараланып, әскери госпитальдан бірақ шығады. Ұзақ уақыт емделгеннен кейін өз полкінен қалып қалған атаны Монғолия арқылы 1945 жылдың тамыз айында Жапония соғысына аттандырады. Осы соғыстан Шерім елге аман-есен оралады.

1930-1933 жылдары алапат ашаршылықты басынан өткізген, 1941-1945 жылдардағы соғыста аянбай ел үшін қан майданда ерлікпен шайқасқан Шерім қария екінші дүниежүзілік соғыстың ақырына дейін болып елге келгеннен соң отбасын құрып бала-шағалы болды, немерелерін көріп бұл дүниеден озды.

БАЙҚАДАМ АУЫЛЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ ҚҰРАЛАЙ ӘЖЕНІҢ ӘҢГІМЕСІ

Балалығымды, жастығымды ұрлаған азапты жылдар

Құралай апа саяси қуғын-сүргін мен ашаршылықты өз басынан кешірген адамның бірі. Ол кісі зұлматты жылдарды кинана еске алады:

- Теледидардан, газет-журналдардан XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы нәубеттің бейнесін, суретін көрсем, ағыл-тегіл жылаймын. Балалығымды, жастығымды ұрлаған, әкем мен атамның ыстық ықласып, мейірімін аяусыз үзген саяси қуғын-сүргінге және оны ұйымдастырған имансыздарға лағынет айтамын. Бағасын да, жазасын да Алла берсін деймін...

Бүгін ойлап қарасам, біз секінділердің аса күрделі, тар жол, тайғақ кешу тағдырына осы кеңестік қаңқасан орасан зор нұқсан тигізілді. Біз ыстық ықыласқа, інер тамақ, киер киімге, бүтін көңілге жарымадық. Жарымжан болып жетілдік, қамқоңіл болып өстік.

«Жетім қозы тасбауыр, маңырап да отынар» деп қазақ атам бекер айтпаса керек. Аппам Мәнзура екеуміздің көрметен қорлығымыз жоқ.

Бірақ мен ешкімнен, ешнәрседен тайсалмай, шынықтың жеңетінін сездім...

Биыл 88 жасқа шығамын. Алданың бұйыртқан жасы, көрсеткен жарығы шығар. Осы жасымда күндіз ойымнан, түнде түсімнен шықпайтын бір оқиға бар. Ол 1932-1933 жылдардағы аштықтың біздің отбасымызға қатысты қасіреті. Бұл қырғында менің бірінші шешем (әкемнің алғашқы әйелі) және екі сіңдім бүлдіршін кезінде қыршып кетті...

Анамыздың аты – Айжан, екі бауырымның аты – Нұрсұлу мен Күлзия еді. Мен олардың қайғылы қазасын қаранайым сөзбен жеткізе алмаймын. Көзімнің жасымен, сезімімнің толқуымен жеткіземін. Ес кіргелі олардың рухына бағыштап Құран оқуды үзген емесін. Бар амалым осы. Менің таза, жазықсыз адамдарға деген сағынышым осы көңіл-күй болады.

Жас кезімізде ауылдың қариялары айтып отырушы еді: «антан олған адамның моласы жоқ» деп. Сол тоқшылық жылдары біздер – балалар: «қандай жақсы, күйзеліс болмайды, ел аштыққа ұшырамайды, әр кезде тоқшылық болады екен ғой» - деп ойлаушы едік. Олай емес екен, бірде тоқшылық, бірде жоқшылық болып, өмірдің өзгеріп отыратынын түсіндік, сап қилы қиындықтарды бастан кешірдік. Қазақ халқының басына түскен небір зұлматтардың ішінде ең ауыр қаралы кезең, ең қасіретті апат 1931-1933 жылдардағы ашаршылық нәубеті болған еді. Бұл тек біздің отбасымызға ғана емес, бүкіл ел басына келген апат болды ғой. Аз ғана уақыт ішінде ауыл адамдары ауыр жағдайға душар болды. Күнкоріс малынан, азын-аулық азық-түлігінен айырылған біздің ауыл аштықтан қырыла бастады, ал тірі қалғандары беті ауған жаққа қаңғырып кетті. Айта берсем, әңгіме көп. Енді ондай зұлмат заманның беті аулақ болсын, ешқандай таршылық көрмей біздің ұрпақтарымыз өсе берсін деп қана шүкіршілік етіп отырамын.

Дерек көздері:

Мұрағатшы, журналист Еділ Әлішев Жамбыл облысының мемлекеттік мұрағатының құжаттары негізінде жазылған «Жан қайғы» деген еңбегінде ашаршылық жылдары Сарысу ауданында қанша адам және қанша мал шығыны болғандығы жөнінде «Сарысу

аудандық салық комитетінің 1930-1933 жылдардағы мал және шаруашылық пен тұрғындар саны жөніндегі облыс орталығына 1933 жылы берген мәліметінен» дәлелдер келтіреді:

«1931-1933 жылдардағы Сарысу ауданы бойынша жергілікті салық ұйымының мәліметтеріне назар аударсақ, ауданда тұрғындар мен мал басының шығын мөлшері бұдан да көп болғанын аңғарар едік. Мысалы, 1930 жылы аудандағы барлық шаруашылықта 30384 бас жылқы болса, 1933 жылы оның 585-і ғана қалған. Оның ішінде мініс аттарының саны тиісінше 18773-тен 319-ға дейін азайған. 1930 жылы ауданның барлық шаруашылықтарында 38025 түйе болса, 1933 жылы оның 793-і ғана қалған. Оның ішінде жұмысшы түйе тиісті жылдармен салыстырғанда 24505-тен 606-ға дейін кеміген. Осындағы кожалықтарда 1930 жылы 9412 ірі қара болған екен. 1933 жылы оның небәрі 105-і басы ғана қалыпты. Тиісті жылдармен салыстырсақ сиыр 4531-ден 57-ге төмендесе, 718 өгізден 1933 жылы бірде-біреуі қалмаған. Қой-ешкі тиісінше 394475 бастан 2079-ға, оның ішінде қошқар 665-тен 110-ға дейін азайған. Мініс аттарының орнын есек алмастырған. Аудан бойынша 1931 жылы бірде-бір есек тіркелмесе, 1933 жылы оның коэффициенттік көрсеткіші 7,3 пайыздық межеге жеткен. Түпкі нәтижеде аудан бойынша мемлекеттік есенке алынған 472364 бас төрт түлік түрлерінен 1933 жылы 3567-сі ғана қалған. Яғни, 468797 бас мал қырылған немесе лажсыздан сойылған.

Бұл дегеніңіз нағыз пәубет емес пе! Мал басынан қай құрылым аз шығын берген деген сауалға келсек, аман алып қалғандардың бәрі дерлік ұжымдар емес, меншік иелері. Қолхоздар мен совхоздарда, тауарлы мал фермаларында 1933 жылы бірде-бір бас мал қалмаған. Өйткені ауданда ұлы жұттың алдында құрылған ұжымдарлардың басым бөлігі өзін-өзі қаржылай ақтай алмай тарап кеткен еді. Кейбірінде аштық зардабынан жұмысшы күші қалған жоқ. Халықтың көпшілігі босып кетті. Соның салдарынан аудан бойынша 1930 жылы құрылған 5 мың 925 шаруашылық 1932 жылы 4 мың 785-ке төмендейді. Ал 1933 жылы олардың 1879-і ғана қалған.

1930 жылы аудан бойынша 31 мың 209 адам тұрған. 1932 жылы аталған ауданда 23 мың 11 адам қалған. 1933 жылы бұл көрсеткіш 6 мың 181 болды. Сонда небәрі екі жылдың ішінде 25028 тұрғын аштан өлген немесе отбасыларымен басқа жаққа қоныс аударып, босып кеткен.

Ауданда мал және адам шығышының мол орын алуының тарихи себептері болды. Сарысу нәубет жылдары ең көп теңерін көрген аудан». *(Еділ Әліев. Жан қайғы, Тараз, «Сенім», 2012, 61-63 беттер)*

Сарысу ауданындағы халық көтерілісі туралы ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор Б.Ғ.Аяған былай деп жазды:

«... Сарысу ауданында Серік хан бастаған көтеріліс те тез басылды. Серік хан және оның басқа жетекшілері қамауға алынып, соғ шешімінсіз-ақ атылған». *(Б.Ғ.Аяған. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты, Алматы, 2012, 123-бет.*

ЖАМБЫЛ АУДАНЫ

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ ӘБЕН ҚОҢЫРӘЛІҮЛЫ ӘКЕСІНІҢ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРДАҒЫ КӨРГЕН АУЫР КҮНДЕРІН, АДАМ ТӨЗГІСІЗ ҚИЫНШЫЛЫҚТАРЫН БЫЛАЙША ӘҢГІМЕЛЕЙДІ:

-Менің әкем Елшібекұлы Қоңырәлі 1915 жылы қазіргі Жамбыл ауданы Ерназар ауылында дүниеге келген. Ашаршылық басталған кезде әкемің жасы 17-де болынты. Бүкіл елге қырғидай тиген, Кеңес өкіметінің солақай саясатының кесірінен малынан айырылған қазақтар жаншай аштыққа ұшырайды. Малдан, дүние-мүліктен жүрдай болған ел тамақ іздеп қаңғып кеткен. Біздің әулеттің отбасы мүшелері сол нәубет жылдары Талас жеріндегі Қызылауыт деген ауылда тұрған екен.

Егіде жасқа жеткен атам Елшібек аштықты, басқа да ауыртпалықтарды көтере алмай қайтыс болады. Атаның анасы және қалған бауырлары өлместің қамын ойлап, тау қыраттарындағы шоңтердің дәйіс теріп, тамырын қазып алып, солармен қоректенген.

Жартылай қопшелі өмір сүрін отырған ауылдың малын: түйе, жылқы, қойларын колхозға біріктіргеннен кейін елдің қолында ешнәрсе қалмады. Сонымен бірге ертеден қалыптасқан қопшелі елді күнітен отырықшыландыру әрекеті халықты үлкен қайғы-

қасіретке душар еткен. Аштықтап, өкімет орындарының тарапынан болған қуғын-сүргіннен қашып ауыл адамдары қырғыз жеріне босып кетті. Осындай зорлыққа шыдай алмаған халық елінен без бастағанда, Әулиеата жеріне Ресейден қоныс аударушылар ағылып жатыпты. Әкемнің ауылы қалаға жақын болғандықтан бәрін біліп отырған екен.

Қаратауды жағалап Жуалы жеріне шұбырып жатқан ел, жолдың шеті көмусіз қалған өліктерге толы. Елкімнің оларды жерлеуге әл жоқ. Бір түннің ішінде ауылдан үдере көшкен ағайындардың көргендері осы болыпты. Ал әкемнің отбасы Әулие-Ата қаласының жанынан ағатын Аса өзенінен ары қарай жылжымаған. Оның себебі, қоныс аударып келген орыстар өзен бойына жағалай орналасып, балық аулаумен айналысқан екен. Әкем Қоңырәлі орыстарға жақындасып, тіл табысып, олардан балық аулауды үйреніпті. Әйтпесе, қазақ балық аулауды әдетке айналдырмаған ғой. Шытыр деген шөптің дәнін қайнатып ішкен. Ол да тамақ болған. Күн жылына бастағанда қыста қатып қалған өліктерді көміп, бетін жасырады екен.

- Әкем Қоңырәлі 1920-1922 жылдардағы елімізді жайнап өткен ашаршылық туралы да айтып отырушы еді, - дейді Әбен. Ашаршылықтың басты себебі сталиндік басшылық пен 1925-1933 жылдар аралығында Қазақ елін басқарған Ф.Голощекиннің теріс жүргізген саясаты жайлы көп айтады екен. 20-30 жылдардағы елден жинаған өкіметтің азық-түлік салғырты, одан кейін мемлекетке астық дайындау нағыз қасіретке айналды, соның салдарынан мал басы, нан өнімдері, жүн, тіпті жануарлардың сүйектерін және тағы басқаларды да өкімет уәкілдері елден тартып алып отырған.

- Ашаршылық жылдарының жағдайы осындай болды. Оның барлығын айтып жеткізу мүмкін емес. Алла тағаланың күдіретімен тірі қалдым. Енді бұның беті аулақ болсын, сендерге біздің көргенімізді көрсетпесін деп айтудан әкем жалықпайтын еді, - деді Әбен.

АСА АУЫЛЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ ЖАМАЛ ӘЖЕНІҢ ЕСТЕЛІГІНЕН

Талай қиындықтар басымыздан өтті ғой

Біз келген кезде ақ кимешек салған Жамал әже мұнтаздай болып киініп алынды. Нық-нық сөйлегені, ширақ жүріс-тұрысы сонау зобалаң жылдардың қиындығы мен ауыртпалығын басынан өткізбегендей көрінді бізге. Отызыншы жылдардағы ашаршылық туралы көнекөз қариялардан естелік жинап жүргенімізді білгеннен кейін әже сол кездегі көрген-білгендерін айтып беруге ықылас танытты.

- Біз не көрмедік, талай қиындықтар басымыздан өтті ғой, - деп бастады сексеннің бел ортасынан асқан қарт әже әңгімесін.

- Шырақтарым, маған пақты сұрақтар қойындар, соған орай пақты жауап беремін. Әйтпесе, менің көп сөйлеп кететін әдетім бар, - деп өзін де, қолымызға қалам ұстап барған бізді де әңгімеге даярлады.

- Азан шақырып қойған атым – Жамал. Алла тағаланың маған берген қасиеті шығар, күні бүгінге дейін өмір сүріп келемін. Басымыздан не өтпеді, талай қиындықтарды көрдік, бірақ ешкімге өкпем де, сол секілді өзімнің өкінішім де жоқ. Сол ауыртпалықтардың бәрі бір күнде өте шыққандай көрінеді. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» деп ата-бабаларымыз айтып кеткен ғой. Әйтеуір, әуірімден тірі қалдық. Бүкіл елді аштық жайлаған жылдары мен тұлымшағы желбіреген 5-6 жастағы ойын баласы едім. Сондағы көрген-білгендерім еміс-еміс қана есімде сақталып қалыпты.

Біз Өулше-Атадан 15-16 шақырымдай қашықтықта болатын Аса ауылында тұрдық. Малдың бәрін Кеңес өкіметі сынырып алды. Үйде жалғыз ғана бір сиыр қалды. Сол сиыр тек біздің отбасымызды ғана емес, жақын туыстарымызды да сүтімен асырады. Сиырдың сүті бәрімізге тамақ болды. Әкем қайдан аулайтынын білмеймін, үйге балық алып келетін. Біз отырған ауылдың маңында қалың шөп өсетін, ішіне кіріп отырған адамның бойы көрінбейтін. Сол шөптерді мал секілді адамдардың да жегенін көрдік қой. Әйткені, жейтін тамақ жоқ. Әр үйдің қорасында бір-бір сиыр немесе бір-екі арық ешкі ғана

болды. Оның өзін апаршылық басталысымен сойып жең, отбасылардың көбі қара суға қарап қанды. Ол кезде мен кінкештай жас баламын ғой. Көп жағдайды кейін оң-сонымды танып, өскеннен соң әке-шешемнің айтқандарынан білдім. Апаршылыққа дейінгі жылдарда кедей деген үйлердің өзінде 20-25 тақты қой-ешкі, екі-үш сиыр, бір-екі жылқы болған екен. Ал апаршылық байдың да, кедейдің де малын зорлықпен тартып алып, колхозға біріктіргеннен кейін басталыпты. Жейтін еті жоқ, ішетін сүті жоқ, бидайы да, наны да болмаған қазақтардың жаннай қырылғанын әке-шешем айтып отырушы еді.

Біздің ауыл Аса өзеніне жақын тұрғандықтан алтыққа қатты ұрына қоймапты. Ауыл адамдары қысы-жазы жаннай бабық аулаған, шөңгің тамырын қазып жеген. Ауылдан тамақ ізден босып кеткендер де болыпты. Олардың ішінде біздің де жақындарымыз болған екен. Олар жайында күні бүгінге дейін ештеңе білмейміз, өлі ме, тірі ме ешқандай хабар болмады. Ауылда қалғандар түгелдей қырылып қалған жоқ. Әйтсе де осы күнге дейін жанымызды қинайтып жағдайлар болды. Алтықтың салдарынан енді ғана анып-танып басын жүрген інім мен сіндім қайтыс болды. Әкем алты ағайынды еді. Сол жылдарда алты ағайындының екеуінің шаңырағы ортасына түсті. Одан басқа 1937 жылы «халық жауы» деген жаламен әкемің бір інісін абақтыға жапты. Ол Сібірге айдалып, сол қалпында хабарсыз кетті. Біздің үй қара шаңырақ болғандықтан, әлгі ағайынның қалған балаларын анам өсіріп, жетілдірді.

Сөз соңында Жамал әже тұрмыстың қиындығы, туысқандардан айрылу азабы, елдің жаннай күйзелісі сол кездегі жас балаларды ересектер қатарына бірден қосып жібергенін айтып берді.

ТАЛАС АУДАНЫ

ТАЛАС АУДАНЫ ҮШАРАЛ АУЫЛЫНЫҢ БҮРЫНҒЫ ТҮРҒЫНЫ, ҚАЗІР ТАРАЗ ҚАЛАСЫНДА ТҮРАТЫН КҮШІКБАЕВА ТІЛЕУЛЕС ӘЖЕНІҢ 1930-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ШЕШЕСІНЕН ЕСТІГЕН ӘҢГІМЕЛЕРІ

**Тұсыз жеген жаужұмыр да адамдарды аштықтан
құтқара алмады**

Анаршылық болардан жарты жыл бұрын ғана Тілеулестің анасы Омірбекқызы Қантай Үшарал ауылына келін болып түсіпті. 1929 жылдан бастап бұл ауылда да тәркілеу басталып, бай-кедей болғанына қарамай елдің бар малын, дүние-мүліктерін Кеңес өкіметінің уәкілдері күшпен тартып алғанын Тілеулес шешесі Қантайдан талай естіген екен. Жаңа өкіметтің билігі Үшарал ауылына да қысымды күшейтіп, көптеген отбасы мүшелерін қанаушы тап санатына теңеп, жазықсыздан жазықсыз Сібірге жер аударған. Жоғарғы өкімет орындарынан келген уәкілдер жергілікті шалақ белсенділерді алдарына саялып алып, ауылдағы кедейлерді қорқытып, сол кезде қарамағындағы ештеңе қамқорлық жасап, асыран отырған байларға қарсы оларды куә ретінде пайдаланған. Көп жағдайда орташа ғана тұрмысы бар шаруалар да байлардың қатарына жатқызылып бүкіл малдан, дүние-мүліктен жүрдай болып айырылған. Осылардан қатарында Тілеулестің шешесі Қантайдың да отбасын байсың деп малдан бір түяк та қалдырмаған екен. Тіпті жергілікті жалған белсенділер өкіметтің танырмасын орындаймыз деп, тәркілеуге жататын нормаға дейін жеткізу үшін Үшарал ауылындағы жекелеген кедей отбастарындағы малдарды бір жерге жинап барлығын мемлекетке өткізін жіберген.

Содан ауылда жұт басталады. Шамасы келетіндер күнкөрістің қамымен тамақ іздеп жап-жаққа кете бастайды. Бала-шағасын келе жатқан алашап анаршылықтан құтқару үшін Қантай ананың отбасындағы ер-азаматтар да жолға шығады. Бірақ олардан белгісіз себептерге байланысты бірнеше ай бойы хабар болмайды. Үйде

Қантай, оның қарттық жасқа жеткен енесі және тоғыз жастағы қайын сіңісі ғана қалыпты. Олардың аз-аздан тапсажау етін отырған азық-түлігі таусылып, аштыққа ұшырайды. Жағдайлары әбден қиындаған соң ауылдың әйелдеріне қосылып, үшеуі де Талас жеріндегі құмды аймақта өсетін өсімдік – жаужұмыр қазуға кеткен екен. Жаужұмыр – картопқа ұқсас жабайы өсетін өсімдік. Бұл өсімдікті қазақтар ертеден жақсы білген. Тұз болмағандықтан әрі аштыққа шыдай алмай жаужұмырды көп жеп қойған адамдар ісініп кетіп, өліп қалатын болған. Әйелдер 5-6 адамнан топ-топқа бөлініп, жаужұмырды қазып алып, жеп өлместің күнін көріп жатады. Өздерімен бірге ала келген жас балалар, денсаулығы нашар әйелдер де жеткілікті пәр татпағандықтан аштықтан, аурудан қайтыс бола берінгі.

Көп ұзамай құмға келе салысымен Қантайдың енесі жаужұмыр жегеннен кейін ісініп кетіп, қайтыс болады. Сол кезде Қантай 16 жаста екен. Енесінің өліп қалғанын білмей, аштықтан әлсіреп ұйықтап жатқан шығар деп ойлап, қайын сіңісі екеуі енесінің жанында үш күн, оның шапанының етегін жамылып жатыпты...

Өліп қалған енесін қалай көмерін білмей, жылап-сіңірен жүргенде сол құмды аймақта қоян аулап жүрген бір шал Қантайдың енесін жерлеуге көмектеседі.

Жаужұмыр қазып, күнін көріп жүрген әйелдер әлгі шалдың аулаған қояндары бар екенін біліп, Қантайға білдірмей оның 9 жастағы қайын сіңісіні ұрлыққа жұмсайды. Содан шал өзінің қояндарын біртіндеп ұрлап жүрген адамның ізіне түседі. Бір күні қояндарды ұрлауға келген жас қызды шал ұстап алып, дедекетегі әйелдерге алып келеді де:

- Мына бала кімнің қызы? – деп сұрайды. Сонда Қантай мыр етіп:

- Бұл менің қызым – деп араша түседі.

- Сен өзің әлі баласың, бұл сенің қызың емес. Қызды ұрлыққа жіберген кім, шындықты айтыңдар! – деп шал қасарып тұрып алады.

Ешкім үн қатпаған соң қызды шеген құдыққа салып әбден сабайды. Денесіне таяқ өтін әлсіреген қыз «анау ана» деп толықна келген әйелді көрсетеді...

Кейін Қантай мен қоян ұрлаған қайын сіңісіне шалдың мейірімі түсіп, өзімен бірге ауылына алып кетеді. Сол шалдың жұмысын істеп, қалған-құтқан тамақтарын жеп, екеуі ашаршылықтан аман-есен

қалыпты. Ал жан сақтау үшін жаужұмыр қазып жеуге құмды ауылға барған әйелдердің көбі ісініп-кеуін, жантәсілім еткен екен. Бір ауылдан барған көн әйелдердің інінен бес-алтауы ғана «шықпа жаным, шықпа» деп өлмей қалған.

Елдің басына төнген алапат аштық адамдарға не істетпеді?

Өткен ғасырдың 30-жылдарындағы қолдан жасалған апаршылық туралы анамың айтқан әңгімелерін әлі ұмытқан жоқпын деп, Тілеулес ана шешесі Қантайдан естіген әңгімесін одан әрі жалғастырды.

- Сол жылдары ауылдарда аштыққа ұшырап жатқан елге жаны ашымай, Кеңес өкіметінің қолшоқпары болған адамдарды халық «Шолақ немесе жанған белсенділер» деп атап кеткен. Шолақ белсенділер елдің қолындағы малын бірін қалдырмай зорлықпен тартып алып, бір ортаға жинаған. Біздің ауылдың малдарын да алдарына салып айдан әкетті. Кеңес билігінің өкілдері жинаған малды бөлек бақтырып, қатаң күзет қойған. Одан да сорақысы, халықтың күнделікті тамақ етін отырған аз ғана бидай, тарысын да тартып алады екен. Ежелден ынтымағы жарасып өмір сүріп жатқан ағайын-туыстардың берекесі қаша бастайды. Жаңа өкімет қитұрқы саясат қолданып бір ауылдағы ағайындарды бір-біріне айдан салып, олар бірін-бірі көрсетіп, кейбір адамдар азық-түлікті жасырын қалған өз туыстарының тыққан жерлерін айтып беретін болған.

Елден жинаған малды шолақ белсенділер күндіз далаға жайып, түнде қораға қамап, қолында қаруы бар күзетшілерді күзетуге қояды. Өбден қаны қарайын аштан өлуге айналған жұрт күзетшілерді байлап тастап, қорадағы малды алып, сойған малдың етін өзара бөлісіп, аз уақыт болса да бала-шағаларын асырап жан сақтаған. Бірақ бұл да ұзаққа бармапты.

Сол бір пәубет жылдары болған мына бір оқиғаны шешем айтып беріп еді. Қолындағы бар малынан, талғажау етін отырған аз ғана бидай, тарысынан айырылған ел бәрібір бір өнім деп, оқтан да, өкіметтен де қорықпаған. Бір күні түнде әкемнің жақын туысы жанына үш-төрт жігітті ертін алып, қорада мал күзетіп отырған күзетшілерді байлап тастайды да, бір малды ауылдың шетіне анарын сойып, етін бәрі бірдей бөлісіп алады. Үй-ішімен түгел қашан етті

алып келгенше ұйықтамай күтін отырады екен. Аш адамның ұйқысы осындайда келе ме? Сонымен түн ортасы ауа ет салған қабын арқалап ағасы да келеді. Келген бетте Қанғай ашамның шешесі етті асын, екі-үш сағат өткенде буы бұрқырап ас та дайын болады. Ашығын отырған олар етті ән-сәтте жең бітіреді де, сүйектерін ботен адам көрмейтін жерге көмін тастайды.

Таңертең тұрар-тұрмастан ауылдағы Кеңес өкіметінің өкілдері әр үйді тінтіп, түндегі ұрланған малды іздейді. Оларға не істеймін десе де толық құқық берілген, өздері сот, өздері милиция. Егер олар кешегі ұрланған малды тауын алса, ұрлаған адамдарды алдарына салып жаяу айдап, аудан орталығына апарып қамап тастайтын болған. Аштықтан әлсіреп жүрген адамдардан «Үрлығыңды мойында!» - деп қинап, жауап алады. Екі-үш күн қамап, ұрлығын мойындамаған соң нақты дәлел болмағандықтан босатып жібереді. Аштық адамға не істетпейді? Қамаудан қайтып келгеннен кейін қараптан қарап тұрғын өліп қалмас үшін бұрынғы кәсібін қайта бастайды. Елдің көретін ауыр күндері әлі алда екен. Көктем шыға ағайын-туыстардың, ауылдастардың азық-түлігі таусылып, не істерін білмей босып кетті. Халықтың көбі өзен жағалап балық аулауға, біразы қырдан аң-күс, сарышұнақ тышқандарды аулап кеткен. Қырсық қылғандай, қармаққа балық та түспейді, сондай-ақ тау қыраттарындағы аңдар мен сарышұнақтарды да аулау оңай емес. Ел тегіс қырылуға айналды, әсіресе балалар аштыққа шыдай алмаған.

Әкемнің інісінің әйелі аштықтан қайтыс болып, артында екі жасар ұлы мен бір жастағы қызы қалады. Арада екі күн өткенде әрі аш, әрі анасының ыстық күнағына зар болып, бір күнде көздері жәутендеп, таң ата бұл дүниеден озады. Екі жасар баланың «Ана» деп жылаған жан даусы, балалардың өлерінің алдында анасын іздеп, жан-жағына қарағанын көріп, менің әке-шешем әйелдеріме дауыстап зар еңірен жылапты.

1932 жылдың алапат аштығы біздің әулетке де қатты тінтті. Көптеген ағайын-туыстар 1931-1932 жылдары бір үзім нан, бір уыс талқан таба алмай аштықтан қинадай қырылған. Мыңды айдаған байлардың алтышы мен күмісін, қалы кілемін де, ақ боз үйін де, олардың қарамағында ешқандай аштыққа ұрынбай, тамағы тоқ болып күнін көріп жүрген кедейлердің де бірлі-жарым малын Кеңес өкіметінің жолақ белсенділері бірін де қалдырмай зорлықпен тартып

алған. Қазақтардың сол кездегі негізгі күнкөрісі мал болғандықтан апаршылық қауіпі бір ғана ауылға емес, бүкіл елге тарады.

Тілеулес ала сонау зобалаң жылдардағы апасынан естіген тағы бірнеше аянышты, жап түршігерлік сұмдық оқиғаларды айтын берді.

Жарты пұт тары үшін өлтірмек болды

- 1932 жылдың күз айы. Алыстағы бір ағайыннан Орынбай деген кісі жарты пұттай (сегіз келі) тары алып келе жатады. Ауылына жақындағанда алдынан жаяу үні кісі кездесіп қалады да, оның қабындағы тарысын тартып алып, өзін өлтірмекші болады. Енді Орынбай өлерін анық білгеннен кейін әлгілерге жалшыны: «Тарыны ала беріңдер, бірақ мені тірі қалдырыңдар!» - деп жылайды. Сонда үшеуінің біреуі: «Бұл айтын қойып, бәрімізді сотқа береді», - деп Орынбайдың кеңірдегін пышақпен тамақтан орын жібереді. Дәл сол сәтте тоғай арасынан оның екі туысы шыға келеді де, жаңағылар кеңірдекті еркін бауыздауға үлгере алмай, тұра қашады. Қаптағы тарыны өздерімен бірге ала кетеді. Туыстары жетін келсе Орынбайдың аяқ-қолы байлаулы, тамағынан қан ағып өлгелі жатыр екен. Олар Орынбайды ауылға алып келіп, кеңірдегіне күйдіріп киіз басып, қанын әзер дегенде тоқтатады. Кеңірдек түбіне дейін толық кесілмегендіктен, Орынбай біраз уақыттан кейін жазылып, тірі қалыпты.

Туған баласын өлімге қиған әке туралы

Бір қарт кісінің әйелі, балалары аштықтан қырылып, тек бір жас ұлымен екеуі ғана тірі қалыпты. Шал күн сайын қақпап құрып, сарышұнақ тышқандарды аулап күнелтеді. Жеті-сегіз күндей қақпанына ештеңе түспейді. Әкелі-балалы екеуі де әбден ашығады. Әсіресе, баланың жағдайы қиындап, күннен күнге әлсірей береді. Әке құдайға мінәжат етіп, өзіне-өзі шарт қояды:

«Тағы да үш күн күтейін. Егер осы үш күн ішінде қақпапға ешнәрсе түспесе, баламның өзін сойып жейін. Мен өліп қалсам балаға ешкім қарамай, бәрібір аштан өледі. Ал мен тірі қалсам, заман түзеліп, кейіннен балалы болармын» - деген ойға бекінеді. Сонымен үшінші күн дегенде шалдың қақпанына екі сарышұнақ түсіп

қалыпты. Енді бұдан кейін күн сайын қақпап құр болмайды. Сөйтін, бала осылай өліммен аман қалған екен...

1931-1933 жылдардың аштығында елдің көрмеген қорлығы, тартпаған азабы қалмады. Арам ба, адал ма оған қарап жатпай, тамақтан өткен құрт-құмырсқа, бақа-шаян, сарышұнақ дегеннің бәрін жеген.

Бір таба нанның күдіреті

1932 жылдың жазында тағы бір сұмдық оқиға болыпты. Елубай деген кісі 1930 жылы ата-бабаларының ежелгі қонысы Талас өңіріне Әулие-атадан көшіп кетеді. Оның туған інісі отбасымен қаншама ашаршылықтың азабын тартса да киелі Әулие-Ата жерінен бір қадам да жылжымапты. Елдің қолындағы бар малын Кеңес билігінің өкілдері тәркілеп алғаннан кейін Әулие-Ата аймағы да адам айтқысыз аштыққа ұрынған. 1932 жылдың жазында Елубайдың інісі (ағы-жөнің есіне түсіре алмады) «цинга» деген аурумен ауырып жатып қалады. Туған бауырының ауырып жатқанын естіп, Елубай 1932 жылдың қыркүйегінде інісін бір көріп қалмақ болып, жаяу-жалшылап жолға шығады. Шыққан жерінен Әулие-Атаға дейін 45-50 шақырымдай жер. Арқасына таңып алған қаншығында інісіне алып келе жатқан аз ғана талқан және бір таба нан болыпты. Озі аш адам әбден шаршайды, жол-жөнекей ішетін су да табылмайды. Бар күшін жинап алып ел қарасы көрінетін жерге жету үшін ілгері жылжи береді. Әрең дегенде ағып жатқан бір бұлақтың басына жетеді де, аздан дем алып, судан ішіп шолін қандырады. Енді жүре бергенде сол маңайда қақпап құрып, тышқан аулап жүрген үш адам Елубайды көріп қалып, соған қарай жүгіреді. Түстері суық, сақал-шаптары өсіп кеткен, бәрі бұрыннан Елубайға таныс адамдар екен. Олардың қолына түссе, тірі қалдырмайтыны анық. Аңадайдан айқайлап, не тамағың бар деп жүгіріп келеді. Үшеудің ересектеу, денелі біреуі келе сала Елубайдың жағасына жармасады. Оның қолында жалғыз қаруы қатқан қара сойылы ғана бар. Ал әлгілердің қолдарында жалаңдаған пышпақ. Шешемнің айтуынша, Елубай жас кезінде зор денелі, бағыр тұнғалы адам болған. Қараптан қарап тұрып өлгенге айқасын өлейін деп, алқымына жармасқан адамды сойылымен тобықтан бар күшімен ұрып жібереді. Ол құлаған кезде Елубай тез қимылдан қатар келген екеуін

де сол әдіспен сирақтан ұрын жығады. Қарақшылар ойбайлап жерден тұра алмай жатқан кезде Елубай алды-артына қарамай қана жөнеледі. Бір қырдан асын барын артына қараса, ешкім көрінбейді. Уф деп, демін алып, әрі қарай жүрін отырып, күн ұясына бата Әулие-Атадағы інісінің үйіне жетеді. Келген бетте ауырып жатқан інісімен жылап көріседі. Тонаудан аман қалған қаншығындағы бір таба нанды дастарқанға қояды. Ал бір уыс талқанды әлгі адамдар алып үлгеріпті.

Сөйтін, бүкіл ел аштыққа ұшырап жатқан кезде, өзі де аш, бала-шағасының аузынан жырып, жолда өміріне қауіп төнетінін алдын-ала білсе де, інісін көзінің тірісінде көріп қалу үшін ешнәрседен қаймықпай келіп жетеді. Не деген туыстық, не деген биік адамгершілік қасиет десеңші!

Арада көп жылдар өткенде сол баяғы бұлақтың басында кездескен үш қарақшының бірі, соғыс жылдары болса керек, Елубаймен кездеседі ғой. Жолда оны өлтірмек болған үшеудің екеуі аштық жылдары қайтыс болыпты. Ал аман қалған үшіншісі Елубайға былай депті:

- Әй, Елубай, сенің ажалың жоқ екен. Үш адамнан қалай құтылып кеттің?

- Мені ажалдан құдай сақтады ғой, сендер менің тамағымды тартып алып өлтірмекші болдыңдар. Ал сендердің өмірлеріңді мен сақтадым. Сол жерде сендерді тобықтан емес, бастан ұрсам, өлетін едіңдер. Мен қандарыңды жүктемейін дедім, сөйтін сендер аман қалдыңдар.

Сонда әлгі тірі қалған адам Елубайдың қолын алып:

- Рас, Елубай, рас! деп, одан кешірім сұрапты.

Нәубет жылдардағы елді жайлаған аштық адамдарға не істетпеді? Солай болса да толғауы тоқсан тіршілікте, қиын-қыстау кезеңде кешірімпаз болғанға не жетсін, шіркін!

Сөйтін, Елубай өмірдің бейнетін де, зейлетін де басынан өткеріп, бала-шағасының қызығын көріп, жасы келген шағында бұл дүниеден озған екен. Ал Елубайдың інісі, тағдырдың жазғаны шығар, 1931-1932 жылдардағы аланат аштықтан аман қалып, 1933 жылы көктемде сол «қинға» ауруынан қайтыс болыпты.

Толыбай Пазылбекұлы кім болған?

Толыбай Пазылбекұлы зейнетке Талас ауданынан шықты. Ол кісінің есімі Талас, Шу, Жамбыл, Т.Рысқұлов аудандары мен Қаратау өңірлерінде аса ілтипатпен аталады. Ол туралы көпті көрген, көкірегі ашық қариялар осы уақытқа дейін еліне сіңірген еңбектерін ауыздарынан тастамай айтып отырады.

Толыбай қария 1918 жылы Әулие-Атадағы Аса интернатына оқуға түсіп, екі жыл оқығаннан кейін Кеңес өкіметін ыңғайту ісіне белсене араласады. Уездік Кеңес атқару комитетінің сол кездегі төрағасы халық қамын ойлаған революционер Қарымбай Қошманбетовтың сенімді шәкірті болды. Большевиктермен түс қашып, түн қатқан күндерді бастап кенірін, елді кеңестендіру жолындағы жұмыстарға белсене қатысады. 1925 жылы Ошақты болыстық Кеңесінің мүшесі, 1928 жылы Талас аудандық тұтынушылар одағының төрағасы қызметін атқарып, Талас бойындағы Кеңестік сауда жүйесін құруға ат салысады. Содан кейін Луговой (қазір Т.Рысқұлов) ауданындағы «Октябрь шаруа» колхозын ұйымдастыруға қатысып, оның алғашқы төрағасы болды. Біраз уақыт өткеннен соң Алматы облысындағы Ақсу МТС директоры қызметіне ауысады. Одан кейін Шу аудандық атқару комитетінің төрағасы қызметін атқара жүріп, бұрынғы Көктерек қазіргі Мойынқұм ауданында «Әйтімбетов Бердібай» атындағы колхозды ұйымдастырады. Ең соңында Талас аудандық тұтынушылар одағының төрағасы қызметін атқарып зейнетке шықты.

Жамбыл облысындағы көпкөз қариялардың айтуынша, қай ауданда қызмет етпесін Толыбай Пазылбекұлы Кеңес өкіметін құруға белсене қатыса отырып, жазықсыз жандарды қорғап қалуға бар күшін салыпты. Колхоздың бастығы болып жүрген кезінде ашыққан колхозшыларға сүтін сауып інуге бір-бірден елкі беріп жәрдемдескен екен. Сол үшін де аудандық партия комитеті оны малды жөнсіз үлестіріп, мемлекетке зиян келтірді деп те, әбігерге салыпты. Толыбай қария да нәубет жылдары ел басына қауіп төнген кезде мемлекеттік қызметте жүрген Тұрар Рысқұлов, Сәкен Сейфуллин және т.б. сияқты аштыққа ұшыраған қазақтарға көмектесуден қорықпаған ғой.

Отызыншы жылдардағы газет беттерінде елдегі ашаршылықты жасырып: «Бізде енді жүздеген мың және миллиондаған шаруалардың қайыршылық күйге түсіп, фабрикалар мен заводтардың табалдырығын тоздыру оқиғалары жоқ. Мұндай іс болған, бірақ ол келмекке кетті» - деп жазылып жүрді. Ашаршылық кезінде қатты күйзеліске ұшырап, қынадай қырылған қазақтарды көрген қазіргі 90-ға келген қарттар мұның бәрін жоққа шығарады.

Жасы жетін, құрметті демалысқа шыққаннан кейін де Толыбай Назылбекұлы қол қусырып қарап отырмайды. Қазанның отты жылдарында жаңа өмір үшін күрескен, Кеңес өкіметінің белсенді революционерлері Жүсіпбек Дүрімбетов, Жолдасбек Ақботаев, Жылкелді Әлімбетов және басқа ардагер азаматтар туралы естеліктер жазып, еңбектерін жас ұрпаққа наш ете және қазақ халқының шежіресін жинақтап, Қазақ ССР Ғылым Академиясына табыс етеді. «Бізге келін түскен шежірелердің мазмұны әралуан, - деп жазды 1974 жылы 26 июльде «Қазақ әдебиеті» газетінде Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі, профессор Бек Сүлейменов пен Қазақ ССР Ғылым Академиясы тарих институтының ғылыми қызметкері, шығыстанушы Нұралы Өсеров – осындай шежірелердің елеулілері қатарына Назылбеков Толыбайдың (1898-1972 жж.) шежіресін жатқызуға болады».

Автор бұл еңбегін жазу үстінде әр рудың белгілі шежіре-тарихи деректерін, мерзімді баспасөзде басылған тарихи оқиғаларды пайдалана отырып, жинақтаған.

Жеке мұрағатын ақтара отырып, Кеңес өкіметін орнатуға белсене араласып, нығайып, көркеюіне елеулі үлес қосқан және қарамағындағы елді аштықтан, қуғын-сүргіннен аман алып қалудың әртүрлі айла-амалдарын ойластырған жанның күнделікті өмірді бос өткізбей, кейінгі ұрпаққа мол мұра, асыл қазына қалдырған төкпелі ақын, парасатты жиыншы болғанын білдік. Байзақ ауданында тұратын баласы Назылбеков Садырдың қолындағы әкесінің жыр дәптері 108 беттен тұрады. Бұл өлеңнің бір көшірмесі Қазақ ССР Ғылым Академиясында сақтаулы көрінеді. Онда өмірдің ащы-тұщысы, қызығы мен қиыны, күнделікті тіршілік тынысы сөз болады. Толыбай кейбір өлеңдерінде көңілге қонымды жайларды толғағанынан, оның жыр дәптерінен өлең жазуды ерте бастағаны көрініп тұр.

Бірақ бірде-бір өлеңі баспасөз бетін көрмеген Төкеңнің өз өлеңдеріне ерекше талғампаздықпен қарағанын аңғару қиын емес. Дәптерде «Ғашықтардың хикаясы» атты ұзақ дастан, толғаулар мен арнау өлеңдер мол.

Толыбай Пазылбекұлының дәптерінен алынған бір өлеңін назарларыңызға ұсынамыз:

Біреудің бей-берекет жатағындай,
Қоймайды жаман адам қапа қылмай,
Досын жатқа санайды, ерін даттап,
Ойынан арамдықты таса қылмай.
Күндіз-түн аңдығаны жаманшылық,
Айтқаны өсек-өтірік басы ауырмай.
Бірді-бірге айдап сап, шағыстырар,
Тулатын тоқтау бермес асауындай.
Азғырар, арандатар, жала жабар,
Еріксіз қашықтатып жақыныңнан.
Жақсылыққа жоламас күжірейін,
Бұралқы иттей үркектеп ақылынан.
Пысықтықты жақтайды жандай тауып,
Алшақ қашып досынан, туысынан.
Мың ақтарып, жүз қаран таба алмайсың,
Жақсылықты көкірек қуысынан.
Күні түссе, көлеңкең көлденеңден,
Басын шұлғып, шықпайды уысыңнан.
Табан тайса, танымай шыға келер
Құр қалардай атқарған жұмысынан.
Ондайда оскырынар, ойқастанып,
Пысқырып асау жылқы шадырындай.
Түйеден түскендей-ақ оғаш сөйлер,
Таулардың айқыш-ұйқыш адырындай,
Ондай жаннан жарқынның аулақ жүргін,
Кетіретер ақыр бір күн қадірінді-ай!

Сонымен, Толыбай Пазылбекұлы өз дәуірінің есімі елге елеулі тұлға болғанын ұмытуға болмас.

Сәулембай Әбсадықұлы, Жамбыл облыстық «Ақ жол» газетінің тілшісі.

Дерек көздері:

Жамбыл облыстық мұрағатынап алынған: «Талас аудандық салық комитетінің 1930-1933 жылдардағы мал және шаруашылық пен тұрғындар саны жөніндегі облыс орталығына 1933 жылы берген мәліметі» бойынша зерттеу жүргізген мұрағатшы Еділ Әлиев сол жылдардағы Талас ауданындағы ашаршылықтың салдарынан мал, шаруашылық және адам санының азайып кеткені туралы көптеген маңызды цифрларды келтіреді:

«1930-1933 жылдардағы жергілікті жерлердегі мал, шаруа қожалықтары мен адам санын алу жөніндегі салық ұйымдарының кестесі Талас ауданы бойынша да жасалған. Мұнда 1930 жылы 22 мың 844 жылқы тіркелсе, 1933 жылы оның 1211-і қалған. Ал мініс аттарының саны тиісінше 14248-ден 608-ге төмендеген. 1930 жылы 18961 түйе болса, 1933 жылы оның 275-сі ғана қалған. Жұмысшы түйенің де үлес салмағы 0,2 пайызды ғана құраған. 1930 жылы 17853 ірі қара болса, 1933 жылы оның 418-і ғана қалған. Оның ішінде 6095 сиырдың 1933 жылы 70-і ғана қалады. 1930 жылы 633323 қой-ешкі тіркелсе, 1933 жылы оның 95158-і ғана қалған. Меншік түріне қарамастан барлық шаруа қожалықтарында 1930 жылы 18961 түйе тіркелген екен. Ал 1933 жылы оның 275-і ғана аман қалған. 1930 жылы Талас ауданы бойынша барлығы 694107 бас төрт түлік мал түрлері тіркелсе, 1933 жылы санақ бойынша бұл көрсеткіш 97296 бас ғана болған. Сонда жүз жылдары Талас ауданында 596811 бас мал өлім-жітімге ұшыраған. Тиісті жылдармен салыстырғанда 8758 шаруашылықтан қалғаны – 3340. Мұнда ұжымдардағы мал шығыны жеке шаруашылықтармен салыстырғанда кемірек. Ауданда облыстың өзге аймақтарындағыдай тұрғындар саны да көп қысқарған. 1930 жылы аудан бойынша 48473 адам тіркелсе, 1933 жылы оның саны 12638 болды. Яғни, 35835 тұрғын аштан өліп, моласыз қалған немесе кейбірі отбасымен болмаса жеке-жарым өзге аймақтарға қоныс аударып кеткен». *(Еділ Әлиев. Жап қайғы, Тараз, 2012, 64-65 беттер)*

1930 жылғы тәркілеу кезеңі

Шымкент облыстық мемлекеттік мұрағатында тарихи құжат бар. Ол Талас аудандық конфискация комиссиясының мүшесі, аудандық атқару комитетінің төрағасы Палмановтың Сырдария Округтік Конфискация Комиссиясына орыс тілінде жазған хаты. Оқушы дәптерінің төрт бетіне орыс тілінде өте сауатты жазылған өзінің хатында Палманов бірнеше сұраққа жауап беруді талап етеді.

Бірінші сұрағы: ауданда бір ғана Жарас Өтеулиевтің тәркіленгенін айта келіп, оның үш баласы бар еді: үлкен балалары көп жылдан бері әкесінен бөлекше өз бетінше қожалық құрып жатқаны туралы арыз айтты. Ауылдық Советте жеке есепте тұрады. Қолында ауыр алым-салықтар төлегені туралы накладные листы бар. Көптеген кедей-бағрақтар оны растайды деп көрсетеді Палманов. Қазақтарда ондай салт бар, бірақ әкесі баласына ешнәр бергенде кішігірім той жасайды. Ондай оқиға болмаған екен, сонымен нотариустан алған анықтамасы жоқ деп жаптарып кетеді. Сол шала сауатты аласапыран 20-жылдарда көшпенді Талас ауданында не қылған нотариус, қорыққанға қос көрінедінің кері той. Сондықтан Палманов: «Өтеулиев Жарастың үш баласын да кәніскелеп, олардың бәрін де әкесімен бірге жер аударуға ұйғардық. Осы дұрыс па? Соған жауап берулеріңізді сұраймын.» - дегені.

Осы тарихи хат өз заманын тамаша сипаттап тұр. Талас аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Тәжібайұлы соншалықты қырық күндік айқай-сүреңде еш жерде бой көрсетпейді. Ол кісінің қандай позиция ұстағаны белгісіз, шамасы, өздерің біліңдер деп, жұртқа жаманатты көрінбейін деп отыра берген болу керек. Конфискацияға Палмановтың сенімсіздікпен қарағанын оның өзінің хаты көрсетіп тұр. Талас аудандық Қосшы Одағының төрағасы Қарынғайұлы кедей-батырақтарды жиналысқа қайта-қайта шақырып, алақисе болғанға ұқсайды. Архив құжаттары аудандағы прокурор, сот, милиция туралы 1928 жылы жұмғап аузын ашпайды, олардың қызметі 1929-1932 жылдары өршіген сыңайлы.

Палмановтың екінші сұрағы: колхоз ұйымдастыруға Талас ауданы тіптен дайын емес екен. Ол кісі жазыпты: біздің ауданда бір де бір колхоз-совхоз жоқ. Колхоз ұйымдастыруға қазір ешқандай мүмкіндік болмай тұр. Өйткені ауылдандардың ондірісіне қажетті

жер бұл регионда болған емес. Кедейлер өте бытыраңқы, бір-бірінен өте алыс тұрады және олардың коллективтік өндіріске ықыласы жоқ, олардың арасында үгіт-насихат өте нашар, саяси үгіт жүргізетін сауатты қызметкер де жоқ. Сондықтан аудандық конфискациясы қазіргі кезеңде колхоз ұйымдастыру қажет деп есептейді және байдан алған 30-40 процентін колхозға беруге болмайды. Осы жағдайды ескеріп, біз колхоз ұйымдастырудан әзірне қалыс қала тұрсақ қайтеді? Тәркіленген бай малын кедейлерге жүз процент бөліп беруге бола ма? Соған жауап берулеріңізді сұраймын деп жазады Палманов.

Жергілікті Советтердің аға вожатыйы ағынан жарылады. Көңілі кіршіксіз. Жоғарғы өкіметтен аудан өмірімен санасып, дұрыс шешім қабылдансын деп шынымен тілейді. Қандай да болмасын Палманов – ел басқарған ерлердің бірі. Озі жазған хат арқылы өзінің жолы болмайтынын біле тұрса да, қалың жауға қайқайып жалғыз шаңқан ата-бабалары сияқты шыңдықты айтып өлейін деді. Бұл ол кезде сирек кездесетін оқиға. Әйтсе де архив құжаттары біздің тұжырымымызды растайды.

Палманов аудан экономикасына және мемлекеттің ауданға қоятын талаптарына бірден бір жауап беретін басшы қызметкер болғандығына жоғары өкімет алдындағы жауапкершілігінен туындайтын **үшінші сұрақ қояды**. Бұрын байлар және олардың балалары жеке қожалық ретінде ауыл шаруашылық салығын төлеп келді, **енді елден салықты қалай алу керек?** Өйткені ауыл шаруашылық салығын кедей-батырақтар емес, байлар мен ауқатты шаруалар төлеп келген. Палманов ауданның салық жөніндегі жалпы жылдық жоснары конфискацияға байланысты кемітілмегенін ескертеді. Байдың малы кедей-батырақтарға бөліп берілді, ал олар салық төлеуден босатылған. Бұл ретте өзінен-өзі әлеуметтік қайшылық туындаған. Палманов салыққа жауап беретін аудан басшысы. **Енді не істеу керек?-деген заңды сұрақ оны жеті құрттай жеп отыр**. Ол жауапкершіліктен қашып тұрған жоқ, қайта өзінің мемлекет алдындағы азаматтық борышын терең сезінеді. Сол себепті ірі байлар мен жартылай феодалдардың мал-мүлкін тәркілеу Совет мемлекетінің экономикалық саясатына қайшы келіп тұрғанына жаны ашиды. Берілген тапсырманы орындаймын, орындап отырмын дейді ол. Қанша қиынсыз болса да, Жарас Өгеуліұлының үш баласымен қоса мал-мүлкін тартып алып, өздерін жер аудардық

зор. Байларды датқа әулетінен атқа мінерлер бастайды. Сондықтан байлардың малы көрсетілген мөлшерге жетпесе де, малы анынып, жер аударылсын, олармен бірге датқалар мен атқа мінерлер қоса аударылсын деп, аз аудандағы жиылыста зиянды кісілердің атын атап-атап сөйлегендер болды. Кей ауылдарда жиналыстарда бірлі-жарым зиянды делінген кісілерді емес, ол қалсын, жер аударылмасын деп сөйлегендер де болды. Бірақ оның саны аз. Сөйлеушілердің кім екенін тексеріп қарағанда, зиянды аталғандардан болып шығады. Жиылысқа орташалар аздан қатысты. Олар көзге көрінерлік сөз сөйлеп, бет ашқан жоқ.

Бірақ та кедей-жарлылардың ынтымағынан ажырамайтынны білдірді. Жиылысқа аздан әйелдер қатынасты деп жоғарыда айтылған еді. Бірақ та олардың сөйлегені кем болды, жалғыз-ақ бір әйел өз мұңдарын айтты.

Жиылысқа байлар қатысын, жиылыста қарсылық білдірін, я жақпап сөйлегені болған жоқ. Бірақ жиылыстан кейін кедейлерге жалтақтап, жолығып, бізді жамандай көрмендер деп жалынған байлар, атқамінер, датқа әулеттері болған.

3-тарау. Тәркілеу жұмысына жай ұйым мен партия ұйымдарының қатысуы

Талас ауданында кәсіпшілер ұйымы жоқ, жастар ұйымы да әлі құрылған жоқ екен. Партия ұйымы мен қосшы ұйымдары бар. Партия мүшелері 42, әр ауылда ауылдық қосшы, олардың мүшелері бар.

Партия мүшелері аудандық партия тобы жасағында, бәрі тегіс келіп, жиналыста елдегі зиянды кісілерді атын атап көрсетіп, солар құрысын деген ұсыныстары болды. Әм қарарды жап-тәнімен орындатуға ықыласын көрсетті. Мұндай қарардың ертерек шығуы керек еді. Көптен күткен жұмыс осы еді, жаңа жеттік деп қарсы алды. Ауылға жіберілген уәкілдер мен комиссиялар... партия мүшелерінен дайындалған еді. Партиялық міндетін атқарды. Партия мүшесі болсын, қосшы мүшесі болсын, байларды қорған жұмыс істегені, сөйлегені білінген жоқ. Қосшы мүшелері, ауылдық қосшы ағалары жұмысқа белсеніп кірісті. Бұл қосшылар міндетін атқарды.

4-тарау. Ауылдық жерде комиссияның жұмысы құрылды

Таласта бір-ақ 23-ауылда жалғыз бай тәркіленген. Сондықтан сол ауылда-ақ жедел комиссия төмендегі кедейлерден құрылды: 1.Қырымбай Қасымбайұлы, 2.Андасұлы, 3.Кейікұлы, 4.Ысбайданұлы, 5.Салқыбайұлы, 6.Төленбергеліұлы, 7.Қошықұлы, 8.Қылышбайұлы, 9.Қонақбайұлы, 10.Бейісбайұлы, 11.Ибетұлы, 12.Кенесұлы, 13.Бексейітұлы.

Бұл көрсетілген комиссиялар бәрі де тәркіленген малдарды күзетуге жалқаулық еткен жоқ. Қолына тапсырылған малдарды жақсылан қарап, шаруалық етті. Байдың бағуға, сауынға берген малдарын зерттен тауып, кәшпескеге қосты. Мал болу уақытында да өздеріне үлестен мал тисе де ықыласын бұзған жоқ, өзіміз алмасак та кедейлеріміз алды деп... Мал үлесуден кейін аздап қатарлар болды. Ол: кей үлесі алмаған бір кәмісселер мал алуға мен себепкер болдым, маған үлестен алған мал ірісінен бересің деген сөздері болған. Бірақ ол туралы қайта түсінік жүріліп, ондайлар жойылды.

5-тарау. Байдан қанша мал-мүлік тәркіленді

Бұдан бұрынғы мақаламызда бұл туралы жазып едік, ол мәліметтерді біз жиналыстың қарарынан алғанбыз. Алтынбекұлының баяндамасында көрсетілген кейбір деректердің әр түрлі болғанымен, жалпы соған сай келеді. Тек қана Алтынбекұлы қой-ешкіні ірі қараға шаққанда, Жарасты 301 қарасы болды деп кәшпескеледік дейді. Бұл, әрине, ақиқатқа сай келмейді. Сонымен қатар Жарасқа, оның үш баласына және басқа семья мүшелеріне тиесілі үлесі бар. Сөйтін, сайын келгенде, Жарас ірі байлардың қатарына жатуға тиісті емес. Алтынбекұлы округке құр қол қайта алмай, округтің жоғарғы өкіметі де Талае ауданында ірі байлар жоқ дегенге сенбейтін болғандықтан, тек қана зорлық-зомбылық жолымен Жарастың жағасынан алған. Аудан басшылары мұны біліп, Жарасқа тиісе бермеген.

6-тарау. Байдан тәркіленген мал-мүлік қанша кедейге бөлінді?

Талае ауданында жалғыз-ақ байдың кәшпескеленгенін жоғарыда айттық. Сондықтан аудандық жерде кедейге үлестіруге мүмкіндігіміз

болмады. Жаңа Талас ауданында бірлестік ұйым (колхоз) деген жоқ екен. Жаңадан басқасын реттен іздестіруге мүмкін болмады. Солай болған кәпескеленген барлық мал бір ауылдағы (әкімшілік ауылдағы) кедейлерге ғана үлестіруге тура келді. Жоғарғы көрсетілген малдарды мүшелермен есептегенде 56 кедей жарлы, жалшыларға жететін болды. 301 қарадан байдың өзі 16 кара, шаруашылығы – 869 сом 3 тиын екен. Оған алты кара шығарылды. Қалған мал-мүлкін 56 кедей-жалшыларға үлестірді. Алдына 7 қарадан, артына 2 қарадан тиді.

7-тарау. Жалшы қорытынды. Мал үлескенде кедейлердің қуанышы

Кедейлер-жалшылар үгіт жүргізген уақытта – отірік пе, рас па? деп жүргендей де болған. Кейбір орташа кедейлер құдайы бермекші. Қолдан алған малдың мал болуы қиын ғой деп жүргендері де сезілген. Кейбір кедейлер беретін малдарды енді бергізші, құдай-аруақпен бара сөйлесеміз деп жүрген еді. Малды үлестіру уақытында құдайды да, аруақты да, туысқандықты да ұмытып, жақсы мал алу әрекетіне кірісті. Малы алынған байлар бақнаға сүйеніп, шу болып жылап жатқанда, қойшылар-жарлылар асау ұстап, маз болып, қуанышта жүрді. Байдың жылауына-шулауына аянып етіп, ренжіп жүрген кедей болған жоқ. Байдың малын күзетке алған кезде, арғыш алып келуге 3 түйе сұрап еді. Бір кедей: «Ә, бай-еке, жоқшылық қандай екен? Түйе біздің түйеміз. Берілмейді. Біз түйе сұрап келгенде, не айтушы едіңіз? Еншіңізде бар ма? деп сауал қойған жер де болды. Мал үлестің аяқ жағында әкемізден мұндай енші алған жоқ едік, өкімет әкемізден артық болды. Өкімет кедейді жарықайды, теңдейді деген ұран түгелімен жаңа орындалды», - деп тарқайды.

8-тарау. Малы тәркіленген байлар қарап жатқан жоқ

Тәркіленген Жарас Отеуліұлы, көзбе көз қарсылық ете алған жоқ. Жасырын күзетте ілгерілеп құрылған үшін құрылған бір малын да жасыра алған жоқ. Бірақ астыртын кедейлерді бірлі-жарымдай сөзге салып, жалынын, әрекеттер етті. Кедейлердің ішінде аздан сөзін сөйлегендер де болды. Кейін қонысқа қатысын қосылды. Кедейден

күдер үзген соң, ауылдық атком мен қосшыларды айналдырды. Олардан еншім бөлек деп... сұрады. Ала алмады. Енді қарапшылық, ру ретімен ауылдағы ақсақалдар арқылы кедейлер мен ауылнайларды сөзге салды. Бірақ іске асыра алмады... бай сонда ғана... әбүйірінің кеткендігін, кедейлердің ынтымағын бұза алмайтынын... бірақ білді. Байдың еншілері, басқа арыздары туралы мәселе қарағанда ауылдық жәрдем кәмпескелерінің ішінен көрініп сөйлегендер болды. Әсіресе, ауылдық союз-қосшы ағасы белсене сөйлен, мәселені асыруға үлкен көмек көрсетті. Ауылдық атком мен ауылдық қызметкерлер де көрнекті еңбек етті. Ауылдық қызметкерлер әм белсенді жай кісілердің мынау көрсеткен белсенділігін қорыта келгенде, келешекте ауылда қандай жұмыс болса, іске асыруға күмән жоқ дегені анықталды. Аздап кемшіліктер туылып, басқа тер жоқ емес, бірақ еңбекшілерінің көп жыл еңбегінің ынтымағы, түсінігі, ауызбірлігі олар кемшіліктерді аз күнде жоя алды деп айта аламыз.

Округ атком уәкілі Алтынбекұлы араб жазуымен қол қойған.

Шымкент облыстық мемлекеттік мұрағаты: қор №74, тіркеу №1, іс № 236, бума № 24.

Түсініктеме:

Жалпы Алтынбекұлы жасаған архив құжаттары елу беттен тұрады. Біз көрсетіп отырған есенгі баяндама 46-50 беттерде. Араб жазуымен жазылған бұл құжат автордың сауаты шамалы екенін көрсетеді. Қателерін былай қойғанда, жазу стилінде тұрақтылық жоқ. Сөйлемдері үйлеспейді. Тіл маманы болғандықтан, шамамыздың келгенінше жатық етіп беруге тырыстық. Десек те, барлық пікірін өз етімімізбен беруге болмады әрі авторды оқушы қауымға таныстыруды қажет деп таптық.

Есенгі баяндаманың идеялық мазмұнына келсек, тап тартысының сасық иеі желдей есін тұр. Кедей-кепшіктің арам пиғылын автор мақтайды, оны олардың ынтымағы деп түсіндіреді. Округ атком уәкілі ертеңгі күні өскелең ұрпақ оның ой-пікірін талдап, кім екенін түсінетін болады деп есептемейді. Жүгенсіз зорлық айыпталары демеуі, оның қарау ісі Алтынбекұлының қарабет екеніне айғақ болады-ау деген ойында жоқ. Орыста мақал бар: «пниешь пером, не рубишь топором». Оз қолымен жазған есенгі баяндама қанша

тарихты бастан кешірес де, біздің заманға жетіп отыр және сол кездің өзінде уәкілінің жетіскенін көрсетіп тұрған жоқ кой, керісінше, оның қарақшылық ісін дәлелдей түсін тұрса да, егер қазір Алтынбекұлы тірі болғанның өзінде, оның қандай амалмен өзін ақтай алатын қасиеті болар ма еді? Олбетте, болмас еді. Осыдан 74 жыл бұрын өз қолымен бұл құжат оны бұлтартпай ұстап берер еді.

Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Оршымбеков Ыдырыс және Жамбыл облыстық «Ақ жол» газетінің тілшісі Сәулембай Әбсадықұлы. Талас ауданы Қаратау қаласы.

АШЫҚҚАН ХАЛЫҚҚА ҚАМҚОР БОЛЫП, ӘДІЛЕТСІЗДІККЕ ҚАРСЫ ШЫҚҚАН ПАЛМАНОВ КІМ ЕДІ?

Оңтүстік Қазақстан облыстық мұрағатынан Талас ауаткомының тұңғыш төрағасы Икрам Палмановтың жеке іс қағазын тауып алдық.

- Халық жаулары атанып, атылып кеткендердің құжаттары облыстық ұлттық қауіпсіздік комитетінде. Әлі де құпия сақтайтын құжаттар сапатында сақтаулы, - деген еді мұрағат қызметкерлері. Сол зұлмат заманның өткеніне сексен жылдан аса уақыт өтсе де қауіпсіздік қызметкерлері – сауысқаннан сақ. Әлемді қанға бөктіргендердің құпиясы жап-жақты ашылып жатса да «халық жауларына» келгенде тісті бақадай жақ ашпайды-ау. «Ол құжаттарды жарияласақ, тірі жүргендер мен куәлердің аттары аталып, ұятқа қалады» екенбіз. Біздіңше, әлі елу-алпыс жыл күтуге тура келер. Әрине, ақталып құжаттары қолға беріліп жатқандары да баршылық.

Білетініміз Икрам Палманов 1900 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына қарасты Жаңақорған ауылында дүниеге келген. Бұрын аты-жөніне қарап өзбек пығар деуші едім. Қазақ екен. Қазақша, өзбекше, тәжікше, қырғызша, орысша таза сөйлеп жазатындығы тағы бар.

Кеңес өкіметі орнағанша шаруанылықпен айналысқан. Содан 1924-1927 жылдары Мәскеудегі Қызыл профессура институтының Артем атындағы жұмысшылар факультетінде оқыған. Оны бітіріп келген соң Ташкенттегі халық ағарту комиссариатында өлкелік ағарту басқармасында практикант-хатшы, 1927 жылдан 1928 жылға дейін Түркістан қаласындағы оқу бөлімінің меңгерушісі, 1928 жылы Талас ауданы ұйымдастырылғанда әуелі атқару комитетінің төрағасы, бір жылға жақын уақыт аудандық партия комитетінің хатшысы

қызметін атқарды. Құжатта партия Жарғысына сай конференцияда сайлау арқылы емес, округтік партия комитетінің шешімі арқылы орнынан алынғаны дәліме-дәл жазылығты. Сөйтін 1930 жылдың 14 қаңтарынан Шымкентке өлкелік атқару комитетіне нұсқаушылыққа ауыстырылды. Сөз жоқ төмендеу гоіі.

Сірә да ұжымдастыру науқанының Талас ауданында асығыс жүргізіліп жатқандығын және елдің аштыққа ұшырағанын мәлімдегені үшін Округтік тәркілеу комиссиясы оны осылайша жазалаған.

Икрам одан кейін Қаратаас аудандық атқару комитетінде жоспарлау бөлімінің бастығы, орынбасары болып біраз жыл елбек еткен соң құлдырағаннан құлдырап, Келес ауданындағы Ошақты машина-трактор станциясы бастығының орынбасары, бастығы болып тұрғанда белсенділерге ақыры жақпай, 1937 жылы ұсталып «халық жауы» атанған.

Қай қызметте жүрсе де әділдігінен, тазалығынан айнымаған асыл зат күйінде қалған.

Айталық 1929 жылы-ақ партияда жоқ Жәнібековтің қылмыстық ісін жасырды деген айыппен Оңтүстік Қазақстан өлкелік партия комитетінің бюросында қатаң сөгісті, ескертуді қоса қабаттап алған, өзі сауатты, өзі өжет Икрам кейін ол жаладан сот арқылы ақталған әрі Жәнібековті де бар пәледен құтқарған.

Талас ауданының тұңғыш атком төрағасы, алғашқы хатшыларының бірі Икрам Палманов осыдан тұн-тура 75 жыл бұрын Шымкент түрмесінде 3-қыркүйек күні «халық жауы» ретінде атылды. Баяғы Талас ауданын құру жиналысына қатысқан, уездік уәкілі Н.Ақнабаев та Икраммен бірге атылығты. Есіл ерлер ажал алдында нені ойлады екен?!

Жамбыл облыстық «Ақ жол» газетінің тілшісі Сәулембай Әбсадықұлы және Әбдібек Байболов.

ӘУЛИЕ-АТА АУМАҒЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ҚАСІРЕТІ

Ғалым Ахмедов Ақтобе облысының Алға ауданында 1906 жылы дүниеге келген. 1925 жылы Орынбордағы Халық ағарту институтын бітіргеннен кейін Ақтобе өңірінде жауапты қызметтер атқарған. Ел басына қиын ауыртпалық түскен кезде 1930 - 1938 жылдары Жамбыл қаласындағы (қазіргі Тараз қаласы) ауыл шаруашылығы техникумында директор, Жамбыл қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы, Қазақстан КП Орталық комитетінде нұсқаушы болып жұмыс істеді. 1944 жылдан бастап зейнетке шыққанға дейін Қазақстан Жазушылар одағында әртүрлі қызметтер атқарып, шығармашылық жұмыстармен айналысты.

Сол кездегі Әулие-Ата өңіріндегі елді жаншай күннен колхозға біріктіру, соның салдарынан шаруашылықтың күйзелуі, аштық, халықтың отырған жерлерінен босып, қырылуы және жаншай репрессия жөнінде қарт қаламгер Ғалым Ахмедовтың естелігінен:

Тауқыметке толы азапты жылдар

Ғасырлар бойы өмір сүрін келе жатқан көшпелі шаруашылықты зорлықпен өзгертін, қазақ халқының ежелден қалыптасқан салт-дәстүрлеріне мән бермей, өте шұғыл, қызу түрде социалистік қоғам орнатуды Кеңестік билік 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін-ақ бірден қолға алды. Ел ішінде ешқандай дайындық, түсіндіру жұмысы жүргізілмеді, шындығында ондай жұмысты жүргізе алатын адамның өзі де бірен-саран болмаса, жоқ еді. Кеңес өкіметіне қызмет ете бастаған адамдардың көбінің білімі аз, білімі барларды өкімет байдың балалары деп ондай жұмысқа жолатпады. Ауылдық жерлердегі белсенділердің көбісі ештеңенің мәнісін білмейтін «ұрда-жық» біреулер болды. Сол жылдары ел ішінде: колхоз болғанда мал-мүлік, қатын, бала бәрі де ортақ болады екен, жұрт қырық құлақ қазаннан ас ішіп, қырық құлақ қорпаның астында бәрі бірге жатады екен, деген қауесет сөздер тарап жүрді. Жоғарғы биліктен колхоз ұйымдастыруды тездету керек деген нұсқау үсті-үстіне келіп жатты, бұл жөнінен аудандар социалистік жарысқа түсіп бәсекелесуге дейін барды, артта қалғандар қара тақтаға жазылды. Қолындағы малын

колхозға берген, жеке астық салмаған колхозшылардан да астық, ет, жүн, ең аяғы сүйекті де мемлекетке өткізу талап етіліп, қысымға алынды, осындай салықты орындамағандарды соттады. Елді аштық жайылады. Окіметтің осы саясатына түсіне алмай ел дал болды, колхоздан ешқандай жақсылық көре алмайтын болған соң жұрт бет-бетімен қаңғын кете бастады. Апаршылық жылдары қанша адам Қытайға, Қырғызстанға, басқа да иет елдерге босып кетті, қанша адам қырылды. Голощекин бұл апаттың себебін байлардың қаскүнем азғыруымен болып жатыр деп түсіндірді.

Мен 1931 жылы қазіргі Жамбыл облысындағы Әулие-Ата қаласында Халық комиссариатына қарайтын мал шаруашылығы техникумында директор болып қызмет істедім. Сондықтан да отызыншы жылдары осы аймақтағы ел басына түскен қайғы-қасіреттің неше түрлісін көруге тура келді.

1930 жылы елді колхозға біріктіру кезінде біздің ұжымда партия мүшесі болған, бірақ хат танымайтын, жасы біразға келген Қырықбай деген кісі жұмыс істеді. Партия сол кезде халықтың саяси көзін ашуға қатты көңіл бөлетін. Саяси сабаққа қатысып отырған кезде Қырықбай екі сөзінің бірінде: «Жарықтық партияның сара жолы» деп отырушы еді. Бұл кісі ешкімге зияны жоқ момын адам болатын. Тағы бірде 1931 жылы ауылдарды аралап жүргенімде еңгезердей сары, жасы отыздар шамасында, хат танымайды, бірақ нағыз белсенді Мамыт деген жігітті кездестірдім. Оны жергілікті тұрғындар «Биылыный Мамыт» деп атап кетінгі. Қолында дойыр қамшы, елден астық жинап жүр екен. Көріпген кісіге тек «Ой, әкеңнің ауызы... биылыный» дейді, жоқ десе қолындағы қамшымен тартып-тартып жібереді. Өздері аштан бұралып жүрген адамдардың қарсыласар әлі жоқ. Мұның «биылыный» не десем, орыстың «выполни» деген сөзі екен, одан артық бір ауыз орысша білмейді. Міне, ауылдағы белсенділердің түрі осындай болып келетін.

Жоғарыдан елге келетін өкілдердің де Мамыттан артықшылығы шамалы болатын. 1931 жылдың күзінде астық науқаны қызу жүріп жатқан кезде Әулие-Атадан елу шақырымдай жердегі Новоивановка деген орыс селосына бардым, сол жердің тарихи атауы бұрын Жетібай деп аталынты, сонда машина-трактор станциясы (МТС) болды. Селоның орыс тұрғындары түгел дерлік колхоздастырудан қашып кеткен, МТС-та істейтін үш-төрт үй орыс бар, аздаған

қазақтар да тұрады екен. Сонда ауданнан келген бір жауапты қызметкер сол маңдағы колхоз басшыларын жинап алып, мәжіліс өткізіп жатты. Ол кезде колхоздар ұсақ – отыз-қырық үйден тұратын. Ауданда сыпайы жүретін әлгі жігіт колхоз бастықтарын біресе орысшалап, біресе қазақшалап боқтайды. Мен шыдай алмай:

- Ау, мұның қалай, жұртты беталды бұлай сөзуге болмайды ғой, - дедім.

Ол маған қарап не айтып тұрсың дегендей:

- Осылай сөйлесесен, бұлар жоспарды орындамайды, - деді. Дегенмен менің сөзімнен кейін үялды ғой деймін, боқтауып қойды. Байқаймын, шаруашылықтары әбден күйзелген колхоз басшылары бұл дүниеден түңілген түрмен төмен қарап, осы жиналыстың тезірек бітуін асыға күтетін сияқты. Колхоз басшылары: «Жоспарды орындаймыз, астықты табамыз» деп уәде бергенімен де, мына уәкілдің қысымынан тезірек құтылу үшін айтылған бос сөз екені белгілі еді.

Жиналыс соңынан жұрт тарқамалды, сөйтсем, қаржының кімдікі екенін кім білсін, уәкіл тамақ астырыпты, бірнеше шыны қызыл арақ та бар екен. Бірер тастап алғаннан кейін уәкіл отырғандарға өлең айтындар деді, бірақ жұрт оған ықылассыз еді. Уәкіл қоймаған соң орта жастағы бір адам өте зарлы бір әп салды. Өлеңінің сөзі жадымда жоқ, бірақ қайырмасында: «... Ой, Алла-ай, замана болды-ау қандай-ай!» дейді, әнінің өзі де адамның сай-сүйегін сырқыратқандай еді. Уәкіл оған: «Қайдағы бір контр өлеңі айтасын» деп ұрысқан соң ол да бітті. Сонда бір қартаңдау, өте жүдеу колхоз бастығының, аш қарынға ішкенге қызып қалып, теріс қарап өзіне-өзі күйіне күңкілдеп: «Я, қатып-бала қырыла берсін, шанды орындау керек...» деп ызамен күбірлей қайталап отырғаны осы күнге дейін көз алдыма келеді...

1931-1932 жылғы қыста ашыққан адам Әулие-Атаға сыймай кетті. Бұлардың көбі Сарысу, Талас аудандарынан келген аштар. Қаланың маңындағы ауылдардың да көпшілігі аш, олар да тамақ іздеп қалаға шұбырды. Әулие-Ата қаласы Талас өзенінің сол жақ қапталында, оң жағында қаладан төрт-бес шақырым жерде Свердлов атындағы қазақ колхозы бар, сол колхозды аудандық партия комитеті біздің техникумға шефке берген және мені сол маңдағы он бір колхозға уәкіл етін жіберді.

Бұл бір үлкен колхоз екен, халықта азық-түлік жоқ, алды ашқан өле бастаған, ісінген адамдар тітті көп. Қасында көршілес жатқан «Красная заря» деген орыс колхозының адамдары түгел дерлік үй-жайларын тастап кетіп қалған. Малға шөп жоқ, олар да көгеремнен өле бастаған. Аудан басшыларына жай-жағдайды айтқаннан кейін бір совхоздан шөп алып беріп еді, бірақ колхозда оны тасуға жарайтын адам жоқ. Сондықтан техникумның мал дәрігерлік және зоотехниктер бөлімдерінің соңғы курстарының студенттерін «тәжірибеден өту үшін» деген сылтаумен колхозға әкеліп мал қарауға, шөп тасуға пайдалануға тура келді. Сол кезде ашыққан адамдар қораның төбесінен түсіп, малдың ішін жарып жіберіп, сан етіп кесіп әкетіп те жүрді, сондықтан күзетке де студенттерді қойдық.

Сол қыста көзіммен көрген жан түршігерлік бірнеше оқиғаларды айтып берейін.

Бір күні «Свердлов» колхозына қаладан үш адам келді. Екеуі ГПУ-дың қызметкерлері, үшіншісі мыжырайған орыс шалы, ол фельдшер екен. Әскери киімді, етжеңді қара торы жігіт, жағасындағы петлицасында үш ромбысы бар, ондай адамдар ол кездерде қазіргі генерал дәрежесінде болса керек. Мені оңана шығарып алып, өзінің Алматыдан келгенін, фамилиясы Петров екенін айтып танысты. Атын ұмыттып қалдым, ұлты якут екен. Ол менен: «Осы ауылда біреу кісі сойып жемісі ғой, білесің бе?» деп сұрады. Мен шошын кетіп, білмейтінімді айттым, шынында да ондай болды дегенді естіген жоқ едім. Содан соң ол: «Қазір бір жерді тігтіп көреміз, сойылған адамның қалған еті сол жерде болу керек. Комиссияның бір мүшесі өзіңсің, ауатқом қосып берген. Кәне, солай қарай барайық» деді. Осы кезге дейін өлген кісіні көрген жоқ едім, соны айтып, бармасам қайтпеді деп едім. Петров күліп: «Қашанны көрмей жүре бересің, енді көр» деп мені қолтықтап жұрт тұрған жерге қарай алып кетті.

Ауылдық кеңес, колхоз бастығы, бригадирлер және басқа да адамдар бір үйдің алдына бардық. ГПУ-дың адамдары қолдарында күректері бар екі жігітке үй алдындағы күресінді көрсетіп: «Осы жерді қазыңдар» деді. Күресін астынан жаман тоңға ораған адам еті шыға келді. Денесі мүшеленген, басы еттің үстіне салынған, аузы ырсып, тістері ақсанып тұр. Ерiнiң үстiнде селдiрлеу мұрты, иегiнде шоқпа сақалы бар, жасы қырықғың үстiнде-ау деймiн. Фельдшер

мүшеленген етті түгелден қарап, жүрегі, тағы бірдемелерінен басқасы бар екенін анықтап әкті жасады.

Оқиға былай болған екен. Меркі жағында ертеректе Баянды деген болыс болыпты. Болыстың жалғыз баласы аныққан соң үлгеріде осы ауылға ұзатылған апасын іздеп келсе, ол апасы бала-шағасымен аштықтан қаңғып кетіпті. Содан соң апасының көрнісі болған әйелдің үйіне қонады... Келесі күні бір әйел тауығын іздеп жүріп болыстың баласы қонған үйдің қорасының тесігінен қараса, үй иесінің адамды сойып жатқанын көріп ойбайлап қана жөнеледі. Ауыл адамдары бұл істі ешкім білмесін деп жасырса керек, бірақ сондай ауыр кезде де ауылда да ГПУ-дың жаңсыздары болғаны ғой. Қаладан келген адамдар кісі сойған әйелді алып кеткен, содан соң не болғанынан хабарым жоқ...

Егіс жұмысы басталған көктем кезі. Қолік жоқтың қасы. МТС-тан екі трактор келген, тракторшылар техниканы жөндеп үйреніп те үлгермеген бір-екі орыс жігіттері, тракторларды жөндеп жүргізе де алмайды, істегендерінен тұрғандары көп. Жоғарыдан жерді кетпенмен жыртындар деген нұсқау келген. Жұмыс қауырт, «көктемнің бір күні жылды асырайды» десек те, колхозда кетпенге жарайтын адам жоқ. Сондықтан техникумның тағы да екі курсының студенттерін әкеліп жұмысқа салуға тура келді.

Аупартком уәкілдерге қалаға келуге рұқсат бермей қойған. Үсті-басым кірлеп кеткен соң бір күні қатардағы колхозда жүрген уәкіл орыс жігітті орныма тастап, жуынын келейін деп қалаға кеттім. Әлгі жігіт жұмысшыдан жоғарылатылған, оқуы аз болғанымен нысық адам болатын. Тап сол мен кеткен күні колхозға обком хатшысы Восканов деген кісі, жер батпақ болғандықтан машинамен емес, фазтон арбамен келіпті. Мені қайда деп сұрағанда орнымда қалған жігіт: «Ахмедов алысырақтағы колхоздарға кетті» дейді. Өзің кімің, дегенде орынбасарымын дей салады. Содан соң Восканов блокнотына қарап басқа колхоздардың жайын сұраса, мүдірмей шамамен айта беріпті. Біраздан кейін Восканов оған қарап тұрып: «Әй, өзің бір ескі очковтиратель екенейің» - депті. Сонда менің орнымда қалған жігіт: «Өзіңіз кім боласыз?» - деп сұрапты. Кейін әлгі жігіт: «Восканов өзінің кім екенін айтқанда, ой, қорыққаным-ай! Бұрын көрген жоқ едім, кавказдық тентек адам деп естігінмін. Көп уәкілдердің біреуі шығар деп аузыма түскенді соғып тұр едім, атыш

естігенде тұла-бойым мұздан кетті» - деді. Сонда Восканов арық тазалан жатқан адамдарға қарап, қалтасынан алма алып жең тұрып: «Өздері аш па, қалай?» дейтін көрінеді.

Бір күні егіс басынан ауылға қарай келе жатыр едім, алдымнан ауылдық кеңестің төрағасы кездесті. Аман-саулық сұрасқаннан кейін: «Анау шеткі ауылда тағы біреу адам етін жеді деген хабар естіп соған бара жатыр едім, жақсы кездестің, жүр, скеуміз барып біліп қайтальық» деді.

Ауылдың шетіндегі үйлердің көбі қараң қалған, бір жан не бір мал жоқ, тіпті иттер де қаңғып кеткен. Қоралардың төбелері ашық, қабырғалары құлаған, баяғы Шыңғыс жорығының іздері сияқты. Шеткерірек бір үйге бардық. Үйге кіріп келгенімізде үй іші моладай ызғарлы екен. Аласа ғана қазақ үйінің оң жақ іргесіне таман кір көрпе сияқтанған бірденеге оранын жасы отыздар шамасындағы бір жігіт жалғыз жатыр. Сақалы өскен, екі жағы суалған, көздері үдірейген. Үйде інін алар зат жоқ, бәрін қалаға сатып-ішіп болған. Аман-саулық сұрасқанда жігіт әлсіреп әрең жауап берді. Ауылкеңес төрағасы егде тартқан, оқымағанымен тоқығаны бар, ақылы иесі адам болатын. Әлгі жігіттен: «Біз бір хабар естіп келіп отырмыз, сендерді адам сойды дейді ғой, рас па?» дегенде, ол азар да безер болып: «Құдай сақтасын, ондайды естіген де, көрген де жоқпыз» - деп танды. Төраға жігіттің атын атап: «Әй, пәленше, өзіңнің жатқан түрің мынау, құдайдан жасырмағанды адамнан жасырып қайтесің, ныңныңды айт. Ашыққап жалғыз сен емес, елге келген ауыртпалық қой. Біз сені айыптағалы отырғанымыз жоқ, анығын білейік деп едік. «Төктық не дегізбейді, аштық не жегізбейді» деген бұрынғыдан қалған сөз бар, кәне кімді сойдыңдар, айта қойшы?» дегенде, әлсіреп жатқан жігіт біраз күмілжіп үзіле сөйлеп: «Сондай бір іс болды, отағасы, қайтесің, басқа амалым қалмады» - деді жыламысырай кемсеңдеп.

Болған оқиғаны жігіт деміге сойлен айтып берді. Бұл жігіттің ертеде басқа жаққа ұзатылған әкнесі аштықтап қаңғып төркініне келеді. Төркінінің бәрі аштан олін, жалғыз осы інісі қалған екен. Үйдегі бар азық-түлік қанша үнімдегендерімен де таусылады, енді таңғау қыларлық ештеңе қалмайды. Сөйтіп отырғандарында қаладан бір бауқесне ұры ағайыны келін қонады. Жейтін дәншеңе жоқ, бәрі де аш жатады. Ертеңісің әкнесі ауыл жанындағы «Красная заря» көмхозының қартон ескен орнында қалған-құтқан түйнек болса теріп

келейін деп жиналып жатқанда інісі: «Әкпе, не де болса жейтін бірдеңе тауып қайт, әйтпесе өзінді сойып жейміз» - дейді. Әкпесі түске таман бос қайтып келіп:

- Қарағым-ай, жұрт түк қоймаған екен, ештеңе де таба алмадым, - деп қинала айтады.

Сонда інісінің көзі қарауытып, ақыл-есінен айырылғандай болып:

- Ендеше өзінді соямыз, - дейді.

- Қарағым, сенің жаның қалса болғаны, сенің жолыңа мен құрбан», - деп әкпесі бұрыла бергенде, иештің жанында пышақ қайрап отырған ұры әйелді пышақпен тамағынан тартып жібереді де, өлген әйелдің екі жақ сан етін кесіп алып, үй иесі екеуі асын жейді.

- Қалған еті қайда? - дегенімізде жігіт:

- Ұры қорада құлаған жабындының астына тастадым деген, - деді. Қораға барып жабындының астын ашып қарағанымызда, екі сан еті кесілген орта жастардағы әйелдің денесі жатқанын көрдік. Содан соң ауылкенең ағасы ауыл адамдарын жинап, өлікті көмдірді...

Бір күні кешкісін егіс басынан ауылға келсем, колхоз басқармасының жанында жеті-сегіз адам жиналып тұр екен, орталарында колхоз бастығы да бар. Ол шаруа жайып білетін, жасы қырықтар шамасындағы дұрыс, есті адам болатын.

-Түнде колхоздың бір тайыншасы жоғалып кетті, соны сұрастырып жүргенімізде ауылдың ана шетіндегі жалғыз тұратын шал үйінде ет асын жатыр деп, естіп қалдық. Соны барып біліп келіндер,-деп колхоз бастығы маған қарады. Қасыма бір адамды алып барсам, шынында да айтқан адамның сөзі рас болып шықты. Шалды әрі-бері қысқаннан кейін өл:

- Қазандағы малдың еті емес, адамның еті, - деді. Содан напарымды да, нанбасымды да білмедім. Сонда шал:

- Қалған еті табаққа салып камбаға анарын қойдым, - деп шындығын айтқандай болды.

- Кәне, әкеліндерші, көрейік - дедім. Сүйектері ірі жасық ет екен. Жанымдағы тұрған шал еттен жұлып алып аузына салып шайнап көріп:

- Ой, бұл малдың еті ғой, - деп тұр. Сол жерде техникумның ветеринария бөлімінің соңғы курсында оқын жүрген студент бала келе қалды. Әкесі Ф.Ф.Томан Әулие-Атада отыз жылдай мал дәрігері

болып істеген, бізде сабақ беретін жақсы адам болатын. Әлгі студентке:

- Мынау малдың еті ме, адамның еті ме, қарашы, - деп едім, ол қынынан пышағын суырып алып жілікті еттен ажыратып алай-бұлай қарады да, маған ақырын орысшалап:

- Адамның еті. Малдың жілік сүйегі жұмыр келеді, адамдікі қырлы болады – деді. Содан соң жанымдағы адамдарға қарап:

- Жарайды, етті қамбаға қоя салындар, ертең тағы тексеріп көреміз, - деп жұртты тараттым.

Келесі күні ауыскенес төрағасы, колхоз бастығы, тағы бір-екі адам шалдың үйіне бардық. Көктем күшіне кіріп, күн жылынып қалған кез. Шал далада үйінің күншуақ жағында көйлегінің тігісіндегі биттің сіркесін пышақпен қырып отыр екен. Сәлем беріп амандасқаннан кейін ол іркілместен бар шынын айтып берді. Бір айдан бері адам етін қорек қылып келе жатқанын, мына асқан еті осы ауылда жақында сүзектен (тиф) өлген колхоз есепшісі, 23-25 жастардағы жас жігіттің еті екенін, түнде барып қазып алғанын айтты. Қорасын аралап қарасақ, түкпірінде адам сүйектері шашылып жатыр екен. Бұл оқиғаны да ауданға білдірген жоқпыз, білдіргенде не шығады?..

Осыдан біраз бұрын Алматыдан Голощекин кетіп, орнына Мирзоян деген кісі келіпті деген хабарды естігенбіз. Бір күні мені тығыз ауданға шақыртты. Барсам, Мирзоян келген екен, аупарткомда кең мәжіліс болды. Бет бактырмайтын Голощекиннен қорқып қалған жұрт алғашында ауыздарын байқап ашқанымен, сөйлей келе шындықты айта бастады. Аупартком хатшысы Жаңбыршин деген жас жігітті Голощекин елді аш деп айтасың деп, осының алдында ғана соттатып жіберген, оның орнына Жұмағали Сәрсеков деген кісі келген, ол маған сөйле деді. Өзім де сөз сұрағалы отыр едім, ашыққан елдің қақ ортасында бәріп көзіммен көріп жүргендіктен, халықтың аштан өліп жатқанын, егіс жұмысының мардымсыз екенін айта келе, әлгі кісі етін жеген оқиғаларға тоқталдым. Мирзоян маған қарап қалыпты, әлде не ойлап отыр деп қорықсам да, бір бастаған соң жасырмай түгел айтып бердім. Жиналыстан кейін Мирзоянмен бірге келген таныс жігіт:

- Голощекин болғанда әлгі сөзің үшін сені қаматып жіберетін еді, - деді. Мен де оған:

- Голощекиннің одан әрмен құрысын, - деп ішімдегіні айтып салдым.

Сол жиналыстан кейін өкімет елге азық (продпомонц.) беретін болды. Ол тұтынушылар қоғамы (потребсоюз) арқылы ақшаға беріледі. Бағасы арзан болғанымен колхозда бір тиын ақша жоқ. Біздің техникумның бухгалтері өзі бір жуас, бірақ ісіне мықты украин жігіті еді. Осы қысыл-таяң кездегі тығырықтан шығу үшін ары ойлап, бері ойлап, бухгалтерді шақырып алып:

- Екеуміз кішкентай қылмыс істейік, мына бізге шефке берілген колхозға аздап қарызға ақша берейік, - дедім. Ол әу дегенде:

- Ойбай, ертең ревизия келсе, бізді айыптайды, - дегенімен де, ел жайының соншалықты ауыр екенін өзі де білін тұргандықтан, көнді. Ол азықты кооперация адамдары ұрлап құртпауына кім кеші? Сондықтан азықты әкеліп, ауыл кеңесі тізімі бойынша үлестіруге кеңес мүшелері мен студенттердің комсомол комитеті мүшелерін қоюға тура келді. Ашыққан адамдардың көбі әлсіз, нашарлап қалған. Аштыққа ұшыраған адамдарды ауыл кеңесі, колхоз бастығымен келісіп мектеп үйіне жинап, оларға тамақ істеп беретін сенімді ерлі-зайыпты адамды қойдық. «Байғал түгіл, бас қайғы» демекші, сол кезде оқу тоқтап қалып, мектеп бос тұрған болатын.

1932 жылдың көктемінде егіс жұмысы қатты қолға алынғанымен де, елде көлік жағы тапшы, қыстан ашығын шыққан ер-азаматтардың да күйі нашар, сондықтан жұмыс мардымсыз жүрді. Дегенмен біз тырысып, бір жағынан студенттердің көмегімен, егін жұмысын мерзімінде аяқтап шықтық.

Бір күні аупартком мені бұл колхоздан шақырып алып, қаланың түбіндегі «Қызыл жұлдыз» (ел оны Қошғотөбе дейді) колхозында жұмыс жүрмей жатқанын, басқа ауылдардан адам, көлік жіберілгенін айтып, маған сонда барып егіс жоспарын тез орындан қайтуды тапсырды. Барсам, егіс жері құрған кеткен, шаңдары бұрқырап аспанға шығып жатыр. Жер суармалы да емес. Дерев аупартком хатшысына хат жазып, құрғақ топыраққа тұқымды босқа ысырап қылудың жөні жоғын айтып бір адамды жібердім. Аупартком хатшысы бұрын Ақтобеде бірге істеген жон білетін-ақ Жұмағали Сәрсеков деген адам еді, менің хатыма: «Колхоздың егіс жоспарының орындалуына басыңмен жауап бересің» деп бір жанырақ қағаз жазып жіберілгі. Колхоз бастығы Ғұмар деген жасы біразға келген татар

болатын, ол кишала басып шайқан: «Ай, қарағым-ай, ми атала болып (быламық дегені) кетті ғой» дей береді.

Жоспарды орындан қайтқан соң Жұмағалиға барып:

- Жүке, көріне көзге өнбейтін жұмысқа жұртты босқа әурелегенің не? - десем, ол:

- Қайтейін, мына жақта обком жанымды шығарып бара жатқан соң, - деді. Бұл енді Голощекиннің жұмыс әдісінің сарқыны еді. Шаруашылықта сондай ұқынсыздық, барлық жұмыс тек жоғарыдан келген жоспарды орындан рәиорғ беру деп білетін тәртіп күні кешеге дейін орын алып келді. 1932 жылы күзде жолым түсіп әлгі Свердлов атындағы колхоз арқылы жүруге тура келді. Сол жылы колхоздың астығы жақсы шықпап екен. Баяғы ауылкеңесі төрағасы мен колхоз бастығы кездесе кетін, аман-саулық сұрасқаннан кейін мені жібермей ауылдарына қондырды. Күн де кешкірген еді. Ел тойының, өкімет мал беріп біраз күйленіп қалған екен. Кешкісін әңгімелесіп отырғанда:

- Көктемде кісі етіп жеген шалдарың бар ма? - деп сұрадым. Колхоз бастығы:

- Ол шалды қырманға күзетші етіп қойдық. Ойыны ма, шыны ма, сол шал: «кісі етіне енді бір тойсам, әбден көтеріліп кетер едім» дейді, сондықтан түнде қырман басына баруға өзіміз де қорқамыз, - деді.

Мен:

- Онда қырманға күзетшіні тауып қойған екенсіңдер, - деп күлдім.

Сол колхозда уәкіл болып жүргенімде, қасымда бір студент бала бар, ауыл жанынан өтетін темір жол бойымен келе жатыр едік. Қалаға жақын Ақбұлым деген жерде, темір жол қапталындағы қара жолдың езінде жас қазақ жігіті өліп жатыр екен. Қасымдағы балаға: «Қалтасын қара, документтері бар ма екен» дедім. Жігіттің қалтасынан комсомол билеті шықты...

Енді бір жолы түнделетін екі атты кісі қалаға келе жатыр едік. Қала шетінде Әкім бауы деген бақ бар. Соның ішімен жортып келе жатқанымызда астымдағы атым бірдеңеден үркін жалт бергенде құлап қала жаздадым. Қарасам, қасында екі жас баласы бар қазақ

әйелі теректің түбінде тығылын отыр екен. Сөйсей алмайды, екі жас бала тек ыдыренды. Қоржынымызда азыққа алып жүрген менде бүтін, қасымдағы жігітке жарты таба нан бар екен, соны бергенімізде әйел еңірен жылап қоя берді...

Сол 1932 жылдың қысы естен кетпестей әсер қалдырды. Әулие-Атаның мен тұрған Бұрыл көшесінде жетімхана бар еді. Аудандық оқу бөлімі босқан елдің балаларын сыйғанынша алған. Бірақ кенесуі кеткен балалар оңалмай көп өліп жатты. Өлі көз алдымда, таң азанда жетімхананың арбақені (ол кезде машина жоқ) түнде өліп қалған балаларды жайдақ арбаға тиен, үстін брезентпен жауып молаға қарай алып өтеді, сонда жалаңаш балалардың қол-аяқтары арбаның жап-жағынан салақтап бара жатады. Менің көрнім, техникум мұғалімі И.С.Горнев деген жігіт: «Өттең, фотоаннарат жоқ, әйтпесе мынау тарих үшін керек қой» деп мұңая қарап тұрушы еді.

Әулие-Атаның «Көкбазар» деген базары бар. Бір күні соның жанымен өтіп бара жатыр едім. Базардың иет жағында жұрт топырақ қазып алған терең шұңқыр болатын. Сол шұңқырдың ішінде жасы жиырмалардағы бір қазақ жігіт жүрсеінен жарға сүйеніп отырып қатып қалған. Жалаң бас. Байқан қарасам, біреу төбесін таспен ұрып ойып жіберген екен...

Тағы да бірде техникум мұғалімі И.С.Горнев екеуміз Көкбазарға барғанымызда ұзын бойлы қазақ жігіті орыс әйелінің сатып тұрған нанының біреуін алып қаша жөнелді. Аш кісі құтыла ала ма, әйел қуып жетіп түйін жібергенде жігіт құлап қалды, құлап жатып та нанды аузына бұралап тығып жатыр. Әйел сол жігітті басқа теккілегенде қасымдағы Горнев шыдай алмай жүгіріп барып әйелді итеріп жіберді де: «Оңбаған, адамды неге басқа тебесің? Аш адамға бір үзім нанды өзің беруің керек қой, мә, саған ақша керек болса» деп ұрысып қалтасынан ақша суырғанда, әйел алды-артына қарамай қаша жөнелді...

Жаз шыққан соң тәжірибе шаруашылығының малын жайылауға шығару керек болды. Қасыма ересек қазақ студентті алып Алмалы деген тау жаққа жер көру үшін бардым. Салт жүріп келеміз. Тау етегіндегі жазықта дәу-дәу қарақұстар бір жерде ұшып-қонып жүр. Бұрылын барсақ, қазақ әйелінің өлігін паршалап қызыл ала қап қылып, соған үймелеп жатыр екен. Одан әрі таудың қойнауына кіріп суып, шөбін байқан келе жатыр едік, қаның өскен долана, итмұрын,

жабайы жеміс ағаштарының арасына кіре бергенімізде атым бірдеңеден үркіп осықарып соң байқап қарасам, бұтаның ішінде бір қазақ әйелі отыр. Есі дұрыс емес қой деймін, бет-аузы қисайып ыржақтай береді, түрінен адам шошығандай. Азыққа алып шыққаннан, майымыз бар еді, соны студент бала қасына анарын қойды, бірақ біз кеткеннен әйел тамаққа қараған да жоқ. Аз тұрған соң біз жүріп кеттік.

Біздің техникум тікелей Москваға бағынатын. Қазақтан бес-алты ғана бала бар, ойткені, техникумға жеті жылдық бітірген бала алынады, бірақ ол жылдары қазақ ауылдарында ондай мектептер жоқтың қасы. Техникумның арнаулы үйі, тәжірибе шаруашылығы да жоқ. 1931 жылы жазда Москваға барып, қазақ балалары үшін екі жылдық дайындық бөлім ануға рұқсат сұрадым. Оқу орындарын басқаратын бөлім бастығы: «Жеті жылдық мектеп халық ағарту комиссариатының тікелей міндеті, біздің жұмысымыз емес» деп бет бақтырмай қойды. Содан соң екі-үш күн тосып жүріп Халық комиссарының өзіне барып, қазіргі жағдайымызда құрылып жатқан совхоздарға қазақтан кадр даярлай алмайтынымызды айтып түсіндірдім. «Енді не істеу керек?» деді ол. Мен екі жылдық дайындық бөлім ану жайын айтқанда ол бірден: «Өте дұрыс!» деп қаржы-жоспарлау бөлімінің бастығын шақырып алып: «мына кісімен қанша қаржы керек екенін есептеп әкеліңдер» деп тапсырды. Мен техникумның тәжірибе шаруашылығы жоғын айтып, сол маңдағы екі совхоздан жүз бұзаулы сныр алуға бұйрық беруін және техникумның шаруашылығына екі трактор, бір жүк машинасын берулерін өтінімді. Бастықтың оң аяғынан тұрған күніне тап келдім бе, әйтеуір сұрағанымның бәрін берді. Әулие-Атаға қайтқан соң 1931 жылдың күзінде ашыққан қазақ балаларының хат танығандарын алып оқытуға кірістік, бұл дайындық бөлімді басқаруға Қалмұрат Сартбаев деген тәжірибелі мұғалімді қойдық, сөйтін әлгі балалардың бәрі де екі жылда орысша оқуға жетіпін қалды.

Тәжірибе шаруашылығын Әулие-Атаның күнгей жағындағы Үлкен Бұрыл тауының астындағы Қыршынды деген жерде ұйымдастырдық. Бұрынғы үлкен ауылдың орнында адам аз қалған, көп үйлер қаңыран бос тұр. Ауылда қалған адамдарды біз жұмысқа алып, азық, сүт беріп тұрдық, жалақысы өз алдына. Горнев екеуміз бізге берілген жерді қалай пайдалану керек екенін көруге жаяу аралап

келе жатқанбыз. Шеткіректегі үйлерде бір жап жоқ. Дуал түбінде киізге ораған адам өлігі жатыр екен. Қыста көмуге шамалары келмеген соң солай тастаған болса керек. Соны көргенде қасымдағы Иван Сергеевичтің: «Последний представитель аула» дегені әлі есімнен кетпейді.

Техникумның оқу жұмысын басқаратын Хайролла Шонгықов деген жігітпен бір үйде тұрамыз, есігіміз бір. Оның Мағына деген келіншегі бар, менің әйелім де жас. Ауыз үйде Мағына примуске тамақ пісіріп жатыр екен, соны бір аш қазақ кастрюлімен алып қашыпты. Екі келіншек қуады, бірақ жеткендерімен де ұстауға қорқады. Соны байқаған аш адам ішіндегі етіп алып, кастрюлді лақтырып тастап кетеді. Екі келіншек өте тату тұратын, екеуі ыдыстарын алып күлін қайтын келеді.

Бұған дейін өз көзіммен көргендерімді айттым, енді бір инабатты адамнан естігенімді айтайын.

Әулие-Ата қаласының жаңымен ағатын Талас өзенінің оң жағында, Таластан өтетін көпірден жоғары Тектұрмас деген әулиенің мазары болатын. Тектұрмас Қараханның баласы, өмірін үйде тұрмай ыңғи жорықта өткізген, сондықтан Тектұрмас атанған дейді халық аңызы. Мазар Ботамойнақ тауының өзенге құлаған жотасының биік жарының жағасында болатын, кейін оның кірпішін сол маңда құрылған совхоз жұмысшылары үй салуға бұзып алып кетті. Соңғы жылдары қаланың шалдары қайтадан басын қарайтын қойыпты деп естідім.

Аштық жылы көктемде Тектұрмас мазарының жаңында бір баласын көтерін, екіншісін қолынан жетектеген қазақ әйелі әрі-бері дауыс айтып жүреді де, бір кезде қолындағы баласын биік жардың басынан тасып жатқан суға лақтырады. Екінші баласы шырқырап жылап қашқан екен, әйел ол баланы да қуып ұстап алып, оны да ағыны қатты суға тастап жібереді. Содан соң өзі де суға құлап ағып кетеді. Мұны маған Қазақ университетінде көп жыл физикадан дәріс оқыған Фархад Полатбеков деген жолдасым айтқан еді.

Соя ауыр жылдары, сондағы көргендерім есіме түскенде, халқымыздың түгел жойылып кетпей аман қалғанына шүкіршілік етемін. Голощекин тағы бір жыл тұрғанда бұдан да көп қырылар еді, әйтеуір құдай сақтан қалды. «Жүг жеті ағайынды» дегендей, аштықпен қатар аш адамдарды бір жағынан ауру да (сүзек) жалмап

жатты. Соның бәрі көрген түстей өтін кетті, бірақ ұрпақтар оны ұмытпауға тиіс. Қазір сол кездегі мен айтқан Хайролла да, оның келіннесі Мағына да, көп жыл тату-тәтті тұрған менің әйелім Қанания да жоқ. Зобалаң жылдардың азабын көрген адамдар да аз қалды. Кейінгі жастарға айтсаң, нанбаулары да мүмкін, бірақ мұның бәрі ойдан шығарылған жоқ, көзбен көрген қайғылы оқиғалар, халықтың басына келген зор зұлмат, зұлмат болғанда табиғаттың апаты емес, қолдан жасалған нәубет. Бұл тек Қазақстанда ғана емес, Украина, Кубань, Еділ бойында да орын алды, бірақ ол жақтарда тап біздегідей шектен асқан жоқ. Халық осындай күйзелін аштан қырылып жатқанда Сталин мұның бәрін беті бүлік етпей «социализм құрудың шығындары» деді-ау бір сөзінде.

Өкіметтің қысымына, шаруашылықтың соншалықты кенесуі кеткеніне, қатып, бала-шағалардың аштан қырыла бастағанына шыдай алмаған ел әр жерде өкіметке қарсы ашықтан-ашық көтеріліске шықты. Бірақ қолдарында қарулары жоқ, өздері де күйсіз жандар не қайрат қылысып, әйтеуір ашынғаннан туған әрекет қой. Сонда Шу өңірінде, Қордайда, Торғайда, Созақта, Қаракұмда және басқа да жерлерде болған халық көтерілісіне өкімет Ресейдің ішкі жағынан, тап баяғы патша заманындағы ол алғыншы жылдағыдай, көп әскер жіберді. Қазақстанның өз үкіметі ГПУ қызметкерлерінің басшылығымен жергілікті коммунист, комсомолдардан отряд құрып шығарды, солардың бәрі қолдарында сойылдан, қолдан жасаған қылыш, найзадан басқа қарулары жоқ шаруаларды пүлеметпен атып қырды. Жан ұшырған қазақтардың ішінде сондай жағдайда да қасарысып қайрат көрсеткендері болған, солардың біреуін айта кетейін.

Қызылорда қаласында комсомол қызметінде болған Серікбай Ахметов деген жігіт Қаракұмдағы көтерілісті басуға шыққан алғашқы отрядтың ішінде болған екен. Сірә, ол Ақмырза көтерілісі болса керек. Қырық-елу адамы бар отряд келе жатқандарында жапан дүзде отырған екі үй кездеседі. Қыс, жер қар. Командир жауынгерлеріне аттан түсіп, жаяу тасаланып үйге жақындаңдар деп бұйырады. Әлгі екі үйден екі жігіт шыға келіп, қазып дайындан қойған оқоңтарына түсе қалып отрядпен атыса бастайды. Серікбайдың айтуынша, әлгі қазақтар атқан сайын жауынгерлердің біреуі ыңқ ете қалады, сөйтін бұлар ілгері жылжыған сайын адамдары сирей бастайды. Серікбай

командирімен бірге жылжыған екен, командирі еш нәрсеге қарамай тек: «Вперед!» деп айқайлай береді. Бір кезде командирдің өзіне де оқ тиіп өліп қалады. Содан соң Серікбай кейін бұрылып қашады. «Аттар тұрған жерге барсам, отрядтың жарым-жартысы ғана қалған екен. Әлгі кейін бұрынған жерде нағашымды қорабына салдым ғой деп едім, сөйтсем, сасын жүргенімде ол далада түсіп қалыпты» деп отырушы еді, марқұм.

Халықтың мұндай ауыр жағдайын қазақтың кейбір азаматтары сол кездің өзінде ойбай салып Сталинге білдіргені белгілі. Бірақ оған күлақ асқан «көсем» болмады.

Голощекин деген алдына жан шығармайтын, бет бақтырмайтын адам еді. Тіс салушы техник қана болғандықтан білімі аз, экономикадан хабары жоқ, әсіресе Қазақстан сияқты сол кездегі аграрлы елдің ауыл шаруашылығын басқаруға қабілеті жоқ, сондықтан да болар, қызмет істен жүрген жылдарында Голощекиннің ел ішіне шыққанын көрген де, естіген де емесін.

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ТҮРГЫНЫ, СОҒЫС ЖӘНЕ ЕҢБЕК АРДАҒЕРІ, РАЙҚҰЛҰЛЫ МАҚСҰТ ҚАРИЯНЫҢ ӘУЛИЕ-АТА АЙМАҒЫНДАҒЫ ОТЫЗЫНШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ЗАРДАПТАРЫ ТУРАЛЫ ӘҢГІМЕСІ

Әулие-Атаға аштық қалай келді?

- Мен көргенімді, естігенімді айтып берейін. Әулие-Ата қаласына жақын орналасқан ауыл-аймақтарда 1929 жылдан бастап зұлматтың алғашқы ызғары біліне бастаған. Ашаршылық келгенге дейін Әулие-Ата төңірегіндегі ауылдардың тұрмыс-тіршілігі жаман болған емес. Бұл аймақтағы жұрт ежелден-ақ жартылай-кошпелі салт-дәстүрімен өмір сүріп келген еді. Өйткені, бұл өңірдің табиғат жағдайы егін салуға да, мал шаруашылығымен де айналысуға өте қолайлы болды. Біздің ертедегі ата-бабаларымыз екі мың жылдан асатын тарихы бар Әулие-Ата (ежелгі аты Тараз) қаласының негізін екі өзеннің ортасына қалаған екен. Оңтүстік-батысында Аса өзені ағып жатса, шығысында Талас өзенімен тектеседі. Осы өзендерден бірде Асадан, бірде Таластан алма-кезек соққан жел қаланың ауасын тазартып

отыратынын арғы бабаларымыз жақсы білген екен. Бұл бір жағынан болса, екінші жағынан өзен бойын жағалай қошытанып, егіншілікпен айналысуға ертеден-ақ жұрт үйрене бастағты.

Осындай жағдайда тыным қана өмір сүріп жатқан елге анаршылық қайдан келе қалды? Кеңестік билік халықты жаңаша өмір сүруге үйретеміз деп, елдің малын, дүние-мүлкін күшпен тәркілеп, алғашқы кезде артельдерге, қосшы одақтарына біріктірсе, ал кейіннен колхоздарға ұйымдастырды. Қазақтардың негізгі күнкөрісі мал өнімдері болғандықтан, малдан айырылған Әулие-Ата жұртына да апат аштық келе бастады. Соған қарамастан, Көшекей бойындағы 34, 35, 36-ауылдардағы адамдарға өздері өндіре алмайтын 300-400 пұттан астық салығын сала бастаған. Ал бұл салықты төлемегендерді тікелей абақтыға жанқан. Заготзерно бастықтары жеке ауқатты адамдардан астық салығының орнына ақша алып отырған. Бұған бір мысал келтірейін.

Дәулетбек қарияның айтуынша, Жетібайдағы заготзерноның бастығы орыс жігіті болған. Ол қырғыз еліне астықты ақшаға сатып жіберген. Жаңадан шаңырақ көтерген колхоздар жоспарланған астықты ала алмады. Мемлекет тарапынан, атап айтқанда, Мәскеу басшылары мен Қазақстанды басқарып отырған Голощекиннің сол кездегі зұматы, мал мәселесінде облыс, аудан уәкілдерінің мал басын қысқартуда жүргізген зиянды әрекеттерінің себептері 1931-1932 жылдар аралығындағы аштыққа әкеп соқты. Әулие-Ата халқы осы жылдары аштыққа ұшырады.

Колхозға мүше болып кірген шаруалар таңның атысымен, күннің батысымен тыным ташпай жұмыс істейтін. Әйелдер жағы кешке үйге қайтарда отындарын арқалап қайтатын. Тынымсыз жұмыс істесе де, тұрмыс-жағдайы нашар еді. Еңбеккүніне еш нәрсе алмайтын. Есік алдарында тігерге тұяқ жоқ десе де болғандай. Күнкөрісі – мал біткенді үкімет сынырын алған соң, не оңсып. Бастарында үйлері де жоқ, тек тынқан сияқты, жерді қазып, кене егін, терезесіне әйнек емес, ақ жарғақ ұстан қоюшы еді. Жағатындары күңгірт сәулелі білте шам.

Бірде апам мен Әшірбай көкем өте кеш келді. Қабақтары салыңқы, өздері үйілей береді. Шәйға енді отыра беріп едік, үйге Ібің, Болтай, Жәкемдермен бірге көрші ағайындар да келе бастады. Ұзақ әңгімелесті, сондағы айтатындары: «Енді қолдағы қалған бір-бір

пұттай астықты үкіметке өткізсек, қалай күн көреміз. Сондықтан ел қатты ұйқыға кеткенде, аңдып жүрген бөлеснділер тышшыған кезде, бұл маңнан кету керек», - деп шешті. Мен ұйықтап қалған екенмін, түн ортасы ауа анам жұлмалап ояғты да: «Түр кететін болдық», - деді. Әшірбай ағам қалған бидайды, анам мен жеңгем қорне-жастықты, біраз ыдыстарды арқаларына артты. Менің де арқама жеңілдеу бір затты анам таңын берді. Анам байғұс кетерінде үйге үш рет кіріп, үш рет шықты. Үйдің ішіне өзі жасаған, тірнектен жинаған, кейбір заттарын қимады-ау деймін. Көзіне жас та алды. Түнімен жаяу жүріп отырып, таңсәріде Талас өзеніне жетіп, жардың астындағы қара тал мен сары қамыстардың арасына келіп тасаладық. Қараңғы түскенде тағы да жолға шықтық. Екі күн өткен соң Әулие-Атадағы Асат көкемнің үйіне орналастық.

Райқұлдың ұлдары – Ібіш, Болатай, Асат, Әшірбай, Максұт. Асатты жас кезінен бастап әке-шешесі мен ағалары Әулие-Атаға үй-жай соғып, орналастырған екен. Енді өздері де осы Әулие-Атаға келіп орналасты. Бұл да аңтықтың зардабы емес пе?

Асат бауырымды паналап келсек те, апаршылық зардабынан аман құтыла алмадық. Екі жыл қатарынан қуаңшылық болды. Егін шықпады, мал қырылды. Халық жұтай бастады. Түйенің көзіндей күлшеге әкесінің құнын сұрайтын уақыт болатын. Неміс түрлі ауру да етек алып кетті. Қара қызылша, қызамық, кокжотел деген «тажалдар» жол тосып тұрғаны. Ел ішінде дәрігерлер жоқ. Тәуір емнің сәті бірде түссе, бірде түспейді. Сүзектің сүзілгісінен аман-есен өткендер де аз емес. Әулие-Атаның шаңдақ көшелерінде, әсіресе Атшабардың үш базарында шұбырып жүрген аш-жалаңаш адамдар көп. Өмір үмітсіз емес. Бірақ көбінің қолына ешнәрсе тимейді. О дүниеге осы жерден аттанып жатқаны қаншама. Өлімді жерге үйір қарақұстар көк жүзін босатпай торып жүретін.

Зор денелі, өңі қара, көзі нардың көзіндегі үлкен әрі өткір Қондыбай атамызды ел батыр атайтын, оның ұрпағы – Райқұл, Әбділдә, Сөке, Әмірқұл. Ал Райқұлдан Ібіш, Болатай, Асат, Әшірбай және мен дүниеге келдік. 1932 жылдың көктемінде аңтықтан алғаш Ібіш қаза болды. Туысым Дәніпті балалар үйіне бергені есімде. Сол баладан хабар күні бүгінге дейін жоқ. Өлі-тірісі белгісіз. Болатай мені және інім Мағзұмды Әулие-Атадағы балалар үйіне орналастырған

соң Озбекстанға кеткен. Кейін білдік, сол жерде іш ауруынан дүниеден өтінті.

Детдомда жүрін, бала болсам да туысқандарымды қатты ойлаймын. Бір үзім қара нанды алысымен, балалар үйінен жасырынын шығын, анам Қораз бен Күлсіп жеңгеме әкелін беремін. Бірде екі-үш күн қалаға шыға алмай қалдым. Кешке қарай нанымды құшақтап жүтірін жетсем, анам көзге шалынбайды. Жеңгем ғана отыр екен. Туған апамнан айрылғанымды айтпай-ақ білдім. Көз жасымды тая алмай жылай-жылай балалар үйіне қайттым. Екі-үш күн өткен соң жеңгемнің халін білмекке келсем, үйде болмай шықты. Қайда кеткенін ешкім айта алмады. Бір жетінің ішінде апамнан өлідей, жеңгемнен тірідей ажырап, ет-бауырым езіліп, жалғыз мен қалдым.

Сол бір зұлматты жылдарда адамдардың бір-біріне қысастығы да жетін жатты. Озбекстанда Асат тұратын Кітан қаласына барып-келіп жүрген Онегай деген кісі жеңгемді күйеуің Әшірбайға алып барамын деп ертіп кеткен. Ол Кітан қаласына барған соң, осында тұра тұр деп, Күлсінді бір көшенің бұрышына отырғызып, өзі бір өзбекті тауып, қарындасым деп сыртынан сатын жібереді. Күлсіп өңді, сұлу болатын. Өзбек жігіт бірден жабыса кетеді. Әшірбай бұл жағдайды біледі. Бірақ менің әйелім деп айту оған қауіпті болады. Іштен тынған Әшірбай ақыры Асатты, оның әйелін ертіп Әулие-Атаға қайта оралды. Озбекстаннан оралған ағаларым менің орнымды сипап қалады. Өйткені, бұл кезде балалар үйін Шымкент облысындағы Высокое селосына көшірген-ді. Әулие-Атаға мен 1935 жылы ғана оралдым. Балалар үйінен келсем, бұрынғы үйдің өзі жоқ, орны жатыр. Коршілес Діқанбай қариядан сұрап, Асаттың аман-сау екенін біліп қуанып, көңілім орнына түсті. Сол күні ағаммен де, жеңгеммен де табысын, маз-мәйрам болып қалдық. Қызылша, қызамықтап ағамның үш бірдей баласы дүние салынты. Өлгені тіріліп, өшкені жанғандай болған аға-жеңгемнің қуаныштарында шек жоқ. Балалар үйінде жүрген ішім Мағзұм да келіп, басымыз қосылып, қуанышымыз еселене түсті. Басқа да ағайындар аштықтың құшағынан құтыла алмай дүние салып кетті. Білім қуып Жамбыл атындағы орта мектепте оқуды жалғастыра бастадым.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі 1991 жылғы сессияда 1992 жылдың 31 мамырын қазақ ұлтының тең жартысын оңат еткен, осы отызыншы жылдардағы қолдан ұйымдастырылған

ойран -- геноцидтің 60 жылдығын қазақтардың ұлттық қасіреті ретінде ресми атап отуді бекіткен екен. Бұл өте дұрыс шешім, қабыл болсын! Жамбыл облысы азаматтары аруақтарға Құран бағынған, әр отбасына шелек пісіріп, аят оқыды. Осыған орай мен Райқұлұлы Мақсұт 31 мамырда ұлы нәубет құрбандарын еске алып, 1931-1932 жылдары аштан қаза тапқан әке-шешеме, үлкен анамыз Қоразға, ағайы, жеңгей, қарындастарыма арнап Жамбыл қалалық мешіт Хатипнамашы Әли-Айдар қажы Төлжанұлы Әміресевке Құран бағыштаттырып, сол әке-шешелеріммен қатар ағайындар қазасын аза тұтып, аруақтарға ас беріп, бас ийдім. Алғашқы қыспағында, қастықтың тырнағында шейіт болған әке-шеше, әжелер мен бауырларды еске алуды ләзім көрдім. Голощекин қарғышы, 1938 жылғы қуғын-сүргін жылдардың құрбандарын еске алдым.

Әулие-Ата ауданы бойынша мұрағат деректері (хаттамалар)

Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі 1928 жылы «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы» декрет (заң) шығарды. Бұл декрет бойынша Кеңес билігінің өкілдеріне қысымды күшейтуге, бай шаруашылықтарын тәркілеп, шаруашылық иелері мен оның отбасы мүшелерін жер аударуға рұқсат берілді. Өкімет байлардың қазақ қоғамында мүліктік және қоғамдық ықпалының күшті екендігін біліп, олар ауылды кеңестіруге кедергі жасайды деп санады. Жартылай феодал-байларды тәркілеу заңсыз жүзеге асырылды. Уәкілдер кедейлерді қорқытып, байларды көрсетуге күшпен мәжбүр етті.

Жамбыл облысының мұрағатында 1928 жылғы қазан-қараша айларында жартылай бай-феодалдардың шаруашылығын тәркілеу және оларды отбасымен бірге жер аудару туралы Әулие-Ата аудандық комиссия мәжілістерінің хаттамаларында көрсетілген фактілер, сол жылдардағы шындықтың бетін ашып береді.

Әулие-Ата аудандық комиссияның байлар мен жартылай феодалдардың шаруашылығын тәркілеу туралы жабық мәжілістің хаттамасы

№ 8

21-қазан 1928 жыл

№ 9 ауыл бойынша Майнақов байдың жеке қожалығындағы малды бөліп беру туралы қаулы қабылданды. Оз қарамағында жұмыс істеген 10 кедейге малды бөліп беріп, оларды колхозға біріктірсін. Мойнындағы салығын төлеу үшін байға 261 сом 93 тиын есебінен 3 маалды қалдырсын.

№ 11 ауыл бойынша Б.Сұлтанбековтың 52 малын кедейлерге бөліп беру туралы қаулы қабылданды. Малға не болған кедейлер колхозға мүше болып кірсін. Салық төлеу үшін 424 сом 70 тиын – бұл үшін 6 бас мал бөлінді. Байдың киіз үйлерін мемлекетке өткізу, суоналық тигте салынған үйлер мектепке берілсін.

№ 7 ауыл бойынша Қалабаевтың шаруа қожалығындағы 13 мал басы кедейлерге беріліп, оларды колхозға мүше етіп кіргізілсін.

Әулие-Ата аудандық комиссияның байлар мен жартылай феодалдардың шаруашылығын тәркілеу туралы мәжілістің хаттамасы

№ 9

19-қараша 1928 жыл

Байлар мен жартылай феодалдарды жер аудару туралы қаулы қабылданды. Бай Бұралқы Сұлтанбековтың отбасы мүшелерін Орал губерниясына жер аудару туралы Әулие-Ата аудандық комиссияның қаулысы бойынша:

1. Бұралқы Сұлтанбеков 55 жаста, оның әйелі Динакүл 22 жаста, байдың ұлы Мұртаза 25 жаста, байдың қызы Зағнаб 7 жаста, байдың келіні Баяйым 28 жаста, байдың немересі Қақар 3 жаста.

2. Майнақов және Баялы Байсеевтың отбасыларын түгелдей Орал губерниясына жер аудару жайлы қаулы қабылданды.

Әулие-Ата аудандық комиссияның байлар мен жартылай феодалдардың шаруашылығын тәркілеу туралы мәжілістің хаттамасы

№ 10

24-қараша 1928 жыл

Отарбаевтың жеке қожалығын № 7 ауылдағы артельге бөліп беру туралы қаулы қабылданды. Оның шаруашылығы тәркіленіп,

кағылз сары кісі болатын. Өз ісіне өте ұқыпты, шаруасына мығым, ешкіммен алыс-берісі де көп емес, ортадан жоғары дәулеті бар, момындау жан еді. Өз еркімен келіп еңбек етпесе, ат сабылғын жалшы да іздемейді екен. Ол кезде істің көзін тапқан адамға, жұмыс табылатын. Тек кері жалқау, ыңжықтар ғана жұмысқа мойын ұсынбай, өз алдына дербестік ізден, түпкі нәтижеде кедейленіп, жұтап жүруші еді. Мал бағуға, науқанды істерге обалсыншып жалдасаң, бар дүниенді ұры-қарыға жем қылып, мал иесіне де, өзіне де орын толмас шығын әкеп жататын. Сондықтан да болар менің әкем осы қателіктерден қорытынды шығару мақсатында меншігіндегі малы мен бау-бақшалық жерін көбінесе өз күшімен күтіп, бағып, өз күшімен өңдейтін, салығын өз уақытында төлейтіндіктен болар әкім-қарар жиі келіп мазаламаушы да еді. Үйдегі ғана емес, кейбір түздегі шаруашылығын бөйжеткен қыздары атқара салаатын. Қыздарының алды тұрмыс құра бастаған...

Алыс-жақын ағайындармен анда-санда бір араласамыз. Шаруадан қоя тимейді. Алайда, сайтан азғырамын десе бір пәсте. Бейбіт шаруа бірақ күнде шайқалды...

Қызылдардың ниетіне көрінді ме білмеймін, бір жылдан соң нағыз ашаршылық басталды. Артель мүшелерінің өздері жарымайтын. Күнделікті берген үлесі бір отбасын ғана емес, бір адамды тойындаруға жетпей жататын. Бала болсам да әлі есімде. Ауылдағы ағайындар: «Сағындық-ау, бұл не болды, қандай заман болды? Бұрынғы күнге жете алмадық қой» деп келгенін көзіммен көрдім. Әкем қолы ашық кісі еді. «Береген қол алаған» деген мақалын талай естідім. Азықтай берді, түзу ниеттерін алды. Алғашында көп көмектесті. Көз-келген жарлы-жақыбайға қол ұшып берді. Бірақ бірте-бірте елдің берекесі кете басталды. Қолдағы барды тартып алған қызыл жағалы милицияларға қарсы тұруға қауқары жоқ елден ыңсап та кетті. Адамдарда «тек байлардың үйінен алу керек» деген ниет басым болды. Тегі сол кездегі ауылнайлар оларды осы бағытта қайрайтғын болуы керек. Бұл ниеттің арты нашар пияллы адамдардың тобын шоғырландырды. Тіпті тапа-тал түсте қарақшылық шабуылына ұшырай басталық. Сактануға тура келді. Ал көзденген қабардың аялын алып, бетін қайтаруға үлкен күш керек еді. Ондай күш бізде болған жоқ. Ондай міндетті біз емес «ашаршылық» брындады. Бірте-бірте адамдар жүруден қалды.

Көздері жәудірен көздеген жерлеріне жете алмай, жарты жолда үзіліп жатты. Тіпті қарулы деген азаматтардың қол көтеруге шамасы келмей қалжыраған күйі, отырған орнынан тұра алмай қыжынып қалды. Алғаш өзімізге тиесілі тамағымызды жасырын жеуші едік, кейін тамақ сұрайтын адамдар біздің үйге жете алмай, орта жолда жан тәсілім етіп жатты.

Ашаршылық жылдарындағы мынадай бір сұрқия оқиға өмір бойы ойымнан кетпейтін шығар. Аты Айғаным ба, Әйгерім бе есімде толық сақтаған жоқпын. Кезінде ақындық өнерімен ел-жұртты аузына қаратқан сұлу келіншек болған дегенді естігенмін. Бірақ, Аллама маған ажары тайып, денесегі еті арыған, қаңқасы ғана қалған «әруақты» көруге жазыпты. Сүздесін ғана сүйреткен қолымен кісі әлсіз қолымен жер тірен, күйрығымен жылжыған күйі үй табалдырығына жақындай түсті. Сол кезде маңдайындағы қарлығаш ұясынан шақалақ балапан құлап, әлгі кісінің дәл алдына төн ете түспесі бар емес пе? Әп-сәтте солғын көзге қалай жан біткенін білсеңіз. Әлжуаз бойға біткен қайрат ерекше өжеттендіріп жіберді әлгі кісіні. Жан-жағына алақтай түсіп, шашпаң қимылмен әлгі балапанды салалы, «темір» сүйіск саусақтарымен қақшып алып, әп-сәтте жұтқышпақтан откізін жіберді. Көзді ашып-жұмғанша әлгі көріністен жұрнақ қалған жоқ. Енді бір сәтте көз жанары бірте-бірте сөніп, есеңгіреп басы бір жаққа ауытқып, қылжия құлады. Сөйтсем сол мезетте жан тапсырған екен ғой ол кісі.

Әкеміз Сағындық та артелеге мүше еді. Алайда сол жердегі күнделікті табысын ағайынға тапсырып, үйге құр алақан келетін. Өйткені, өзгелердей емес біздің үйде сәл де болса аш құрсақты тойындыратын азығымыз бар еді. Маң таусылуға айналған шақта әкем үш түйені сойып, етін қақтап, ұраға тығып алған. Одан бөлек ұрада бұрыннан қалған, біршама астық болатын. Біз азықты үнемдеп талғажу еттік. Ол кездері ешкім үйде от тұтағайтын. Түтін исі шықса аш халық пен ұры-қарылар бір мезетте сол жерден табылып, үй иелерін өлтіріп, тонап, барын сыпырып-сыйырып кететін. Ашаршылықта біз қиналып өлген халықты көрдік. Тері тонды қайнатып, суын ішкенді көрдік. Теруге, ұстауға дән де, жәндік те қалмағанын көрдік. Өлген адамдарды ұрпағанды көрдік. Үйіне жеткізе алмай сол жерде пішкідей етін жегенін көрдік. Балашағаларын тастап кеткенді көрдік. Әкеміз ауқатты болғанын білетін

кейбір жұрт Сағындық иеленген жерді жағалады. Олардың көпшілігі қалаға жұмыс, тамақ іздеп қоныс аударып бара жатқан Талас, Сарысу аудандарының аумағынан ағылған халық еді. Қайыр тілегендер ауылға жетпей өліп жатты. Өлік тау боп үйілген кезде Есқара деген ағамыз өлі денелерді сатылы өгіз арбаға салып, Елшітөбеге тасушы еді. Күніне екі-үш рет қатынағанын да көрдік.

Өкіметтен жәрдем 33-жылдың басында ғана келді. Артельдің әр мүшесіне күнделікті 1 кг бидай немесе тары үлестірілді. Жарты литр сүт беретін болды. 34-жылдары халық тойына бастады. Алайда, ұрықарының қатары азайған жоқ. Ол, ол ма ағайындылар арасында теріс ниғылды көзқарас күшейді. Арандатушылар молайды. Дәл осы кезеңде әкем көз жұмды. Артельдің жұмысында жүріп, қора соғып жатқанда бел ағашын қоямын деп жоғарыдан құлап, белден майырылыпты. Үйде қиналып жатып, қайтыс болды. Мен ол кезде небәрі 7-8 дер шамасындамын. Әкемнің әсіресе қауын піскен кездегі таңертең жиһан әкеліп ұйықтан жатқан мені басымнан сипап «тұра ғой балам, мен саған өзің секілді сан-сары әңгелек әкелдім, пісін қарашы бұрқырап тұр, қандай тәтті» деген мейірімді үні ғана құлағымда қалды. Өзі гайып болды. Біз кәмелетке жеткеніміз бар, жетпегеніміз бар 7 бала шешеміз Сейдананың қолына қарап қалдық. Шешем бұрынғы Батырақ, кейінгі Фрунзе, қазіргі Суханбаев атындағы колхоздың сәмбеті еді. Ол кісі де өз ісіне ұқыпты, шаруасына мығым болатын. Басынап сөз асырмайтын, шешен еді. Біздің көрер қызығымыз әлі жоқ екен. Алдымызда әлі де киын кезең күтін тұрғанын ол кезде білген жоқпыз.

Анарипшылық өтін, әкемізді жерлеген соң біздің отбасымызды қуғындау одан әрі жалғасты. Және де ол ауыл болыстары ретінде ауысын, сайланып отырған жақын ағайындарымыз арқылы жүзеге асты. Өкімет оларды бізге қарсы қойды. Ағалас келетін Ырзық пен Байбосып деген кісілер қайта кәмпеске жүргізді. «Ұрасы бар, астығы бар, халықтан жасырын қойған дүние-мүлкі бар» деп тінтуін қоймады. Сегіз қанат ақ үйлерді тартып алды, оның орнына төрт қанат құрым киізімен кішкене үй берді. Күндегі қысымға шыдай алмадық. Инім Жүніскүл мен қарындасым Сарқыт ауыртпалыққа шыдамай қайтыс болып кетті. Қорлықты шешем Сейдана да көтере алмады. Психологиялық дағдарысқа ұшыран, жеке басының хал-ахуалы тіпті төмендеді. Жап жүйесіне әсер еткен болу керек бір-ақ

күнде бақсы атанды. Әр сәрсенбі сайын қолына қамшысын алып, ел аралап кететінді шығарды, болмаса сол күні біздің шағын төрт қанатты киіз үй адамдарға толатын. Зікір салып жүріп, сәл қозғалып кетсек, дойыр қамшымен бізді де салып жіберетін. Балам екен деп аямады.

Ауыл әкімдері соңымыздан одан әрі түсті. Лаж жоқ қоныс аударуға тура келді. Бір күні шешем арба әкеліп, бар дүниемізді буын түйді де Сәмбет ауылына жол тартып жүріп кетті. Суханбай ауылындағы нағашыларымыз да апаршылықтан өлгені өліп, қалғаны бірен-саран екен. Әкіміміз Адам осында Сыдық деген жаңабайға күйеуге шықты. Біз ағамыз Сүлеймен екеуміз мектепке бардық...

... Сонымен ол жылдар кедей-кепшік қана емес шаруасы мығым, бақуатты адам үшін де оңай болған жоқ. Ауыл-аймақ тұрғындары өсіп-өркендеген ортасынан аластатылды. Отанға деген патриоттық рух жойылды. Салт-дәстүр құрдымға кетті. Ағайын-туысты бір-біріне қарсы қойды. Ебін таңқандар мал-жаныммен Ташкент асты. Ауылдың бір азаматын Қытай асқалы тұрған жерден, Алматы облысының маңынан ұстап әкелінгі деп естіп жүрдік. Ал, біз жылы орынан қозғалған жоқпыз. Бірақ түтініміз түзу шықпады. Менен басқа Сағындықтың 11 ұл-қызының ешқайсысының соңынан ұрпақ ілеспеді. Рухани және өмірдегі тұрмыс ауыртпалығына шыдай алмаған әкім Адам 1950 жылы қайтыс болды. Адам Сүлейменқұлдың ауруы меңдегеннен бөлек, үйленгенімен ұл-қыз көре алмады. Ал менен тараған ұрпақ араласатын ағайын-туыс қалған жоқ. Бірақ «орнында бар оңалар» деген гөй қазақ. Қазір бала-шағамның арасында отырып, ондай сүркія жылдардың қайталанбауын Алладан тілен отырамын.

БАЙЗАҚ АУЫЛЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ ӘБДІБАЙ АҚСАҚАЛДЫҢ ЕСТЕЛІГІ

Өткен өмір белестері

Қазір жасым тоқсанға жақындап қалды. Балаларым өсті, немерелерім жетіліп келеді. Өткен ғасырдың отызыншы жылдары 7-8 жасар бала едім. Бүгінде өткен өмірімді жиі еске түсіремін, бәрі ойға оралады, қызығы да, қиындығы да көп болды. Ал шындығын айтсам,

біздің балалық шағымыз үнемі үрей үстінде өтті. Анда-санда әкешем айтып қалатын ашаршылық жайлы әңгімені естігенде жаным түршігетін. Орыстардың «Беда не одна приходит» дегені сияқты сол жылдары елде қуаңшылық болып, егін шықпай қалыпты.

Әулие-Ата жақтап Кеңес өкіметінің өкілдері көріне қалса, ауыл адамдары жанұшыра азын-аулық бидайын, ұнын, тағы басқа да азық-түлігін жасыруға жанталасады екен. Өйткені, көршілес ауылдарда өкімет уәкілдері қолдағы бар азық-түлікті тартып алып жатқанын естіген ғой.

Ес біле бастаған шағымда әкемнің айтқан әңгімесінің шет-жағасын естігеннің өзінде зәрем ұшатын. Ауыл айналасындағы төмешіктерді басып өтпеуімді ескертіп қояды. Бұл аштықтан өлгендерді жинап алып, көмген жерлер екен. Әбден әлсіреген елдің ашаршылықтың құрбаны болған жандарды ауылдың сыртындағы зиратқа анарын комуге де шамасы келменті. Бір жылдың ішінде аштықтың азабынан 90-нан аса жанның 20 шақтысы ғана аман қалыпты. Қолында аз ғана мүмкіншілігі бар адамгершілігі мол, иманды жандар өкіметтің шолақ белсенділерінен жасырын, ашығын жатқан жұртқа көмек беруге әрекет жасаған екен. Мысалы, колхоздың бидай жинайтын қоймасының күзетшісі Секер деген кісі саптама етігінің қонышына бидайды сиғанынша тығып алып, ауылдастарына таратып отырған. Егер мұны білін қойса, сол кездегі қатаң заң бойынша Секерді халыққа көмектескені үшін «халық жауы» деп, өлім жазасына кесер еді. Кеңестік жүйенің қандай сұрқия саясаты болған! Өміріне қауіп төнетінін білсе де, қарапайым адамның елге жаны ашып жасаған ерлігі емес пе? Секердің жанашырлығы болмағанда, бүкіл ауыл қырылып қалатындай жағдайда болыпты. Қандай зұлымдық болған десеңші, қоймада астық бола тұра аштықтан өлейін деп жатқан адамдарға бір түйір дән де берілменті. Соның өзінде шолақ белсенділер қора-қораны тінтіп, елдің қолда ұстап отырған бір-екі ешкісін, тінгі тауықтарына дейін тартып алып отырған.

Біздің ауыл Әулие-Ата теміржол стансасына жақын орналасқан. Ауылдың кейбір адамдары жан сауғалап теміржол бойын жағалаған. Бойларында күш-қуаты барлар сол жерден жұмыс тауып, өлместің күнін көрген. Ауыр еңбекке шыдай алмай жан тәсілімін бергендер де көп болыпты. Теміржол бойында өліп қалған жандарды өкіметтің

арнаулы жасағы күнде жинап, қаланың сыртына апарып бір шұңқырға көміп тастайды екен.

МҰРАҒАТТАН ТАБЫЛҒАН ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

Ашаршылық тозағын көрген халық

Кеңес өкіметінің әкімшіл жүйесі ауыл шаруашылығын ұжымдастыруды күшпен жүргізді. Елді бір орталыққа колхозға біріктіру кезінде өз еркімен кіру принципі сақталмады, өрескел қателіктерге жол берілді, Қазақстанның барлық өңірлерінде заңдылықтың бұзылуы жаппай сипат алды. Жергілікті жерлердегі билік өкілдері шаруаларды колхозға бірітуге зорлықпен мәжбүрлеп, егер ерікті түрде колхозға мүше болуға ниет білдірмеген жағдайда, олардың малын, дүние-мүлкін тартып алып, өздерін «итжеккенге» айдағып жіберген. Байлармен бірге орташа шаруаларды да тәркіледі. Кеңестік биліктің осындай шектен шыққан әрекеттері елдің наразылығын туғызды. Ел-жұрт қараптан қарап тұрып қырылып қалмаудың әртүрлі айла-тәсілдерін ойластырып, арықтардың бойында, астықты орман алқаптарында билік өкілдеріне білдірмеуге тырысып масақтар қалдырып отырған. Егер ауылдағы өкіметтің шалақ белсенділері шаруалардың жасырған астық қалдықтарын біліп қойса, оларды қатаң жазаға тартқан. БКП(б) өлкелік комитеті астық өткізудің жоспарын орындамаса колхозшылармен бірге колхоз бастықтарын да жазалады.

Мұрағатшы әрі журналист Еділ Әлиевтің 1931-1933 жылдардағы Жамбыл өңірін жайлаған ашаршылық туралы мұрағаттан алған материалдарын қарап көрсек, оның айтуынша, әсіресе Байзақ ауданында сол жылдары ауыл шаруашылығында мемлекетке астық тапсыру жоспарын орындай алмаған шаруашылықтардың басшылары қуғындалған, партия қатарынан шығарылып, сотталған. Тіпті ату жазасын да қолданған. Қуғын-сүргінге түскен колхоз басшыларының тағдыры туралы Е.Әлиев мынадай мәліметтер келтіреді:

«Мысалы, қазіргі Байзақ ауданы аумағындағы Ынтымақ колхозының бастығы Доуб Бунқайыатов 480 гектар егістік алқабының 300 гектарына ғана дән сенкен. Мұрағат құжаттарында кемшіліктің неден орын алғаны жайлы айтылмайды. Мүмкін қаржы, өндіргіш

күштер (адам күші) немесе техника жетіспеушілігі себепші болған шығар, қалай десек те «килы-килы... қарағай басын шортан шалған заман ғой». Қуаңшылықтың қатты болғаны сондай танаптардың аптап ыстық, аңызақ желмен кенезесі кеуіп, алқаптағы дән шықпай жатып, күйін кеткенге ұқсайды. Ағын судың да жетіспеуі мүмкін. Болмаса осынышама алқантан жоспардағы 603 центнердің орнына бар болғаны 9 центнер өнім алу мүмкін емес қой. Шаруашылықта мақта өндіру жоспары 1 пайызға ғана орындалған. Әулиеата аудандық партия комитеті бұл ячейкада партиялық ұйымдастыру жұмыстары дұрыс жүргізілмеген деп тауып, 1933 жылы бастығын камаққа алған. Бастықтың одан арғы тағдыры беймәлім...».

Ашаршылықпен бірге Әулие-Ата аумағында саяси қуғын-сүргін қатар жүрді. Байзақ ауданындағы Құмжота колхозының партия ұйымының хатшысы Алтыбек Тілеукеев 1933 жылы қайтыс болған әкесіне құран оқытып, мұсылманшылықтың салт-дәстүрін жасайды. Осыған байланысты оның үстінен белгісіз біреулер арыз түсіреді, аудан орталығынан келген комиссия шаруашылықтың есеп-санақ жұмыстарын тексереді. Алтыбектің колхоздың бұндай жұмыстарына сикандай қатысы жоқ болса да, шаруашылықтың дүние-мүлкін талан-таражға салды, астықты тонады, Кеңес өкіметіне қарсы әрекет жасады деген айып тағып, оны ату жазасына кеседі.

Кеңес өкіметінің содырлы саясатының арқасында миллиондаған қарапайым халықпен бірге колхоз басшылары мен партия ұйымының хатшылары да жазықсыз жапа шеккенін, кейін еліміз тәуелсіздік алғанда ғана біле бастадық. Тағы да мұрағаттан алынған бір деректі айта кетейік.

«№ 15 ауыл советі бұл кезде 3 колхозды біріктіруші еді. Көкөзек ауылында 7 адам, Қарасу ауылында 15 адам, Батырақ ауылында 8 адам – барлық коммунистер саны 30 болатын. Партия ұйымының хатшысы Шере Құлмурзаев шала сауатты кісі екен. Мұнда да 1932 жылы мемлекетке астық және мақта өткізудің науқандық жоспары орындалмай қалған. Ал Шере жазасын жеңілдету үшін соңғы мүмкіндіктің бәрін жасайды. «Қуаңшылық болды, су жетіспеді, тұқым дұрыс аудандастырылмады» деген шындық, дәлел сөздер әдірем қалды. Бастық сол кездегі елімізде кең етек жайған тоталитарлық жүйенің қатал тәртібінің бұғауынан құтыла алмады. Хатшы жұмыстан босатылып, ісі сотқа беріледі. Бұл бір ғана қазіргі

Байзақ ауданына тән», - деп көрсетті Е. Әлиев өзінің зерттеулерінде (Еділ Әлиев. **Жаң қайғы, Тараз, 2012, 68-70 беттер**).

Осындай аса қауіпті әкімшілік қысымға түскен Байзақ ауданындағы қазақ ауылдары не істерін білмей дал болды, кейбір адамдар жеке шаруашылықтарынан да бас тартты. Орташа шаруалар қиыншылыққа шыдай алмай, тағдырдың тауқыметінен торығып, өздерінің шаруашылықтарын жойып жіберуге дейін барды. Олар ауыл шаруашылығынан біржола қол үзіп, беті ауған жаққа көшіп кетуге мәжбүр болды. Жаңа өкімет келгенге дейін ауылда тұрған ағайын-туыстар бір-біріне қол ұшын беріп тіршілік етсе, ал енді олар Кеңестік биліктің қысымына және аштыққа төзе алмай күнкөрістің қамымен бет-бетімен жаң-жаққа босып кетті.

МЕРКІ АУДАНЫ

ҚЫТАЙҒА БАРЫП АШТЫҚТАН АМАН ҚАЛДЫҚ

Меркі ауданының тұрғыны Оралбектің анасы өзінің басынан кешірген нәубет жылдардағы ауыр күндерін былай деп айтып кеткен екен:

- Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында Ленин мен Сталин туралы біздің елдегі жұртшылықтың көбі анық біле бермейтін. Қазақ даласындағы елдің малын зорлықпен тартып ала бастағаннан кейін ғана жаңа өкіметтің қандай екендігіне халықтың көзі жете бастады. Ол кезде мен 8-ге жаңа ғана толған жас қыз едім, сонда да болса қиын-қыстау замандағы оқиғаларды ұмытпа алар емеспін. Сол сияқты кейін де әке-шешемізден естігеніміз, зобалаң жылдары Кеңес билігі елдің бар малын, дүние-мүліктерін сыпырып алған. Жергілікті тұрғындарға айтпай барлық малды ауылдардан жинап алып, алдарына салып белгісіз жаққа айдап кетіп отырған. Әу дегенде біздің ағайын-туыстар да колхоз туралы ешнәрсе білмеді, оларға ұжымдастырудың қалай жүргізілетінін түсіндіріп жатқан өкіметтің уәкілдері де болмады. Ай-шайға қарамай бұл үкіметтің бұйрығы деп, ауылдарда бір тұяқ та қалдырмаған.

Шешемнің айтуынша, апаршылық жайлаған жылдары бүкіл ауыл әйелдері: «Құдайым-ау, қойдың құмалағын көретін күніміз болар ма екен?» - деп зар-сәйрен жылаған.

Шындығын айтар болсам, менің әке-шешем және жақын туыстарымыз аштықтың толық мәніндегі дәмін тата қойған жоқ. Өйткені, 1933 жылдың наурыз айына дейін біздің үйде азық-түлік қоры болды. Сонымен бірге отбасымызды аштыққа ұрындырмау үшін әкем, ағайын-туыстарымыз ауылдарды аралап, жылы киімдерді бір шелек бидайға айырбастан, үйге алып келіп жүрді.

Қазақтардың ежелден қалыптасқан өзара көмек беру дәстүрі бойынша нәубет жылдары, олар қаншама адам төзгісіз қиыншылықтарды бастарынан өткізіп жатса да бір –біріне қол ұшып беріп отырғаны әлі есімде. Осыған қарамастан, елдегі жағдай күннен күнге қиындай түсті. Аштыққа төзе алмай ауылдан үдере көшкен ауылдастардың біразы Қырғыз еліне, ал кейбіреулері Ресей мен Қытайға бет алды. Олар туған жерін тастап кетіп бара жатқанда бала-шағаның, әйелдердің зарлап жылағанын күні бүгінге дейін ұмыта алар емесің.

Әке-шешеме айтар алғысым шексіз, мені осындай азапты алапат аштықтан аман алып қалғанына. Менің ата-аналарым, туған-туысқандарым, сол секілді 30-жылдардағы ұрпақ нағыз төзімді, қайсар адамдар десем артық айтқандық емес. Олардың бастарына қандай ауыртпалық түспеді десеңші! Сол заманның адамдары қаншама қасіретті ауыр жылдарға төзіп, бала-шағасын, отбасы мүшелерін апаршылықтың өлімінен сақтап қалуға бар күшін салып, қажымас күрес жүргізгені анық. Қазақтарды миллиондан қырғынға ұшыратқан, қарғыс атқыр, мұндай саясатты кім ойлап тапты екен?

Әке-шешемнің айтуынша, үйдегі бидайдың қоры бітін, қазанға қуырын қатықсыз көже пісіруге немесе қол диірменге тартып талқан жасауға да жетпейтін болды. Ішін жейтін тамақ жеткіліксіз болғандықтан арын-ашын, шетімізден ауыра бастадық. Алдымызда не күтін тұрғанын ойлаудың өзі өте қорқынышты болды. Аштықтан күнде өліп жатқан адамдарды жерлеу де қиынға соқты. Күнде кешке қарай үйге жиналған кезде үлкендер ағаштардың түбінде, жолдың шетінде ісініп-кеуіп жатқан өліктерді көргендері жайлы сыбырлап қана айтып отыратын.

1933 жылдың наурыз айында біздің отбасы Қытайға көшуге бел байлады. Біздің көшке әкемің бірге туған бауырлары мен нағашым бала-шағаларымен бірге ілесті. 1930 жылдың басында-ақ ашаршылықтың алғашқы кезеңінде тәркілеуге жетпей, жасырын түрде Қытайға байлардың көші бет алған болатын. Ал 1932-1933 жылдары Қытай еліне аш-жалаңдан, жалаңаяқ-жалаңбас, бір үзім нанға зар болған ашыққан адамдар және аштықтан әбден жүдеген ауру-сырқаулар ғана босын кетті. Бұл халықтың басына төнген қайғылы қасірет еді. Сол кездегі Кеңес билігінің қолдан жасаған ашаршылығына шыдай алмай ата-мекенінен безін кеткен босқындардың көбі жолда қырылып, көмусіз қалды. Оларда, малды былай қойғанда, соқыр тауық та болмады. Қазіргі кезде, әсіресе, жастар арасында оралмандар туралы «олар бұрынғы байлардың ұрпақтары, өздерінің байлықтарын сақтап қалу үшін қазіргі оралмандардың ата-бабалары шетелге қашты» деген пікірлер айтылып жүр. Әділдікке жүгінетін болсақ, осындай сөздер айту - миллиондап қырылған қазақтар үшін үлкен қиянат. Кез келген адамның өз басына, бала-шағасына қауіп төнсе, оның жан-жағында тау-тау болып өліктер үйіліп жатса ол кісі не істер еді?

Елді аштыққа ұшыратқан өкіметке қарсы тұруға күштері жетпеді, тіпті қару-жарақтары да болмады. Ал халықтың қамын ойлаған зиялы қауым өкілдерінің бәрі сол кезде түрмеде отырды.

«Басқа елде сұттан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деген қағиданы қанына сіңірген қазақ ата-қонысын, туған жерін тастап кетуге мәжбүр болса, онда адам төзе алмайтын нағыз қиямет-қайымның қазақтың басына төнгені. Кедейлік пен аштықтан олудің айырмашылығы жер мен көктей. Сондықтан да апаттан аман қалу үшін амалсыздан Отанын тастап кетуге көнді. Біздің де отбасымыз, ағайын-туыстар мен ауылдастардың да бұған көнбеске шарасы қалмады.

Сонымен әке-шешем, бүкіл ауыл болып өте қажетті деген бұйымдарды, жылы киімдерді, қорне-жастықты тағы басқаларды, ең бастысы, азық-түлікпен бар болғаны аз ғана қантың түбінде қалған талқанды жолға алып шықты. Күмістен жасалған сақина, сырға, білезік сияқты шешемнің әшекейлі бұйымдарын және түлкінің терісінен тігілген бірнеше шпиктерді де алууды ұмытқан жоқпыз.

Өздерімізбен бірге алып шыққан бұл дүниеліктерді азық-түлікке, тіптен ыңғайы келсе малға да айырбастауға жоспарлап қойған едік.

15-20 адамнан топ-топқа бөлініп, яғни 3-4 отбасы болып шекарадан Алатау тауларының арасындағы қиын соқпақтармен Қытайға өтуге шешім қабылданды. Бұл бағыттағы ел қатынайтын ескі жолмен жүру өте қауіпті еді. Себебі, Кеңестік шекарашылар босқындарды осы жолда тосып алып, өткізбей кері қайтаратын немесе бірін қалдырмай қырып салатын. Қытайға баратын қиын аеуды бірен-саран адамдар болмаса, көпшілік жұрт біле бермейді екен, тіпті шекарашылар да бұдан бейхабар болыпты. Тау шатқалдарының арасымен өтетін белгісіз тар жолды көрсетіп отыруға бір адам табылды. Оның ешқандай жейтін тамағы жоқ екен, жанындағы ауру баласымен жолды көрсетіп отыруға келісті, сол үшін жол-жөнекей оларға тамақ беріп отыруды біздің ағайындар өз мойындарына алды.

Қытай еліне қашып бара жатқан босқындардың ішінде әлгі жол көрсетуші адамның ұлы 12 жаста, біздің туысымыздың ұл баласы 9 жаста, ал мен болсам 8 жастағы қызбын.

Әлі есімде, бізге бір жүкті жас әйел жолдан қосылды, оның күйеуі Қытайға бұрынырақ кеткен екен. Әйелдің қолында жейтін тамағы болмай аш келе жатыпты, өзін бірге алып кетуді бізден сұрапты. Азық-түлік таусылуға аз ғана қалып, қалт-құлт етін келе жатқан менің туысқандарым оған жаны ашып, тамақтандырады. Ол да риза болып, әлденің алғаннан кейін біздің үйдің тігін машинасын арқасына байлап, көгеріп алып жүрді. Кейін білдік, Шауешек қаласына аман-есен жетіп, сол күні күйеуін тауып алыпты.

Әкемің айтуынша, біз жаяулатып 15 күн жүрдік, егер ескі жолмен жүргенде 8-9 күнде жетер екенбіз.

Сонымен, 1934 жылы жазда елге қайта оралдық. Бұл кезде Қазақстандағы ауылдар колхоздарға бірігіп, елдің жағдайы біршама жақсарып қалған екен. Енді көп жылдардағы аштықтан аман қалып, елге оралып тұрмысымыз түзеле бастады.

МЕРКІ АУЫЛЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ МЫҢЖАС ҚАРИЯНЫҢ ЕСТЕЛІГІ

Біз зұлмат жылдардың қиындыстарын көріп өстік

Сонау зұлмат жылдары біздің шағын ауыл Меркіден 30 шақырымдай қашықтықта таудың етегінде орналасқан еді. Біздің ауылда аса асын кеткен байлары да жоқ, аса жұтаған кедейлері де болмайтын. Әр үйдің өздерінің күн көрістеріне жетерліктей малы, дүние-мүлкі болды. Көктемде малдарын төлдетіп, жаз шыға жайлауға бет алатын. Жаз жайлауда күзге дейін келіп түсіру, қыз ұзату, балаларды сүндетке отырғызу тойлары аламан бәйге, көкпар тарту сияқты ұлттық ойындарға жалғасын жағатын. Ел іні сондай көңілді тыныш қана өмір сүрді. Осындай тұрмысқа риза болып бейбіт өмір сүріп жатқан біздің ауылға Кеңес өкіметінің орнағаны жөнінде кейін аудан орталығы болған Меркіден хабар жетті. Орталыққа барып келген адамдардан естіп жаттық, бүгінгі кедей-жалшылар ертең ел билейді екен деген сөз ауылдан ауылға тарап кетіпті. Халық болғаннан кейін, олардың арасында естілері де, «ұрда-жық» алаңғасарлары да болады ғой. Алды-артып ойламай Кеңестік билікке сенген бірлі-жарым осындай адамдар «ертең мен ел билеймін» деп әр жерде елдің мазасын ала бастапты. Сол сияқты білімі жоқ, сауатсыз шалақ белсенділер біздің ауылда да пайда болды. Бір күні ауданнан өкіметтің уәкілдері келіп ойларына келгенін істеді. Көп әйел алуға болмайды деп, заңсыз кейбір байлардың жас әйелдерін алып кетуге әрекет жасады. Киіз үйдің керегесіне Ленинің портретін іліп қойып, үлкендерден де, балалардан да оған сыйнуды талап етті. Бұл кісі енді біздің пайғамбарымыз, егер кімде-кім бұған көңіл аудармайтын болса «халық жауы» болады, сонқа береміз деп қорқытты. Адамның ақылына сыймайтын осындай қаскүнемдік сорақы жағдайлар тек біздің ауылда ғана емес, кейін біндік, бүкіл Қазақстанда болған екен.

1928 жылы Қазақ өлкелік комитетінің қаулысымен қазақ елінің барлық аймақтарында ірі байлардың мал-мүлкін жаншай тәркілеу басталыпты. Олардың малын, дүние-мүлкін күннен тартып алып, отбасыларын басқа облыстарға, республикаларға жер аударғанын біздің ауылдың үстімен күндіз-түні шұбан жатқан байлардың көшінеп біліп отырдық. Бала болсам да мұның қиын жағдай екенін

жүрегім сезетін. Меркі өңіріндегі ірі байларды тәркілен болған соң, елдігі кезек бізге де келіп жетті. Жоғарыдан келген билік өкілдері біздің ауылда асын-ғасын жатқан байлардың болмағанына қарамастан, өкіметтің нұсқауы бойынша орташа шаруалар мен кедейлердің де мал-мүліктерін бір ортаға жинады. Барлық малынан айырылған ауыл адамдарына жергілікті билік белсенділері уәдесінде тұрмай, оларға колхоздан үлес бермеді. Құр алақан қалған жұрт аныға бастады. Сол кезде басқа ауылдардың жағдайын тіпті білмейді екенбіз. Сөйтсе, ашыққан халық Меркі жеріндегі барлық ауыл-аймақтарда Кеңес өкіметіне қарсы наразылықтарын білдіре бастағты. Біздің ауыл да ашық қарсылық көрсетпесе де, көп үміт күткен жаңа өкіметтен күдерін үзе бастады. Басқа өңірлерде көтеріліске шыққан ел жеңіліске ұшырап, жүздеген жандар оққа ұшығты. Қолға түскендерді қызыл әскерлер қақаған қыста Әулие-Атаға дейін жаяу айдап, қаладағы түрмеге қамашты.

1930 жылы біздің үйдің малын, дүние-мүлкін түгелдей тәркіледі. Қолымызда тек қана бір сиыр, екі ешкі ғана қалды. Сонымен бірге өкімет адамдарынан жасырын қалған азын-аулық азық-түлігіміз бар, әзер дегенде күнімізді көріп жаттық. Әбден ашыққан жандар өзен жағалап қаңғып кетті. Жаңа өкімет белсенділері жаз бойы басқа ауылдардан адамдарды алып келіп, бытырап жатқан елді біздің ауылға жинап, осы жерде колхозға біріктіреміз деп, оларға кірпіні-самап күйдырын он шақты үй салдырды. Санасыз салынған үйлерге әр жердегі қыстаулардан шаруаларды әкеп қоныстандырды. Олардың ішінде біздің де отбасымыз бар еді. Ал жазда отын дайындауға мүмкіндіктері болмаған шаруалар суық үйлерде отыра алмай, қыстың ортасында ескі қоныстарына көшіп кетті. Көктемге қарай әрі санасыз, әрі күтімі болмаған үйлер жауын-шашынға шыдай алмай, шегінен құлап жатты.

Өлі есімде, ауылға келген өкіметтің өкілдері келісімен балалардан «кімнің үйінде тығыш қойған мал бар» деп сұрай бастайтын. Өйткені, олар «балалы үйде ұрлық жағмайды» дегендей, балалардың ешнәрсені жасырмай шындықты айта салатынын біледі ғой. Сондықтан да біздің әке-шешелеріміз «ауылда ешкімде мал жоқ, бәрін алып кеткен деп айтыңдар» дегенді құлағымызға құя беретін. Айтасына екі рет ауданнан милиция келіп қора-қораларды тінтіп, сгер

жасырған малы немесе жарамды дүние-мүліктері болса зорлықпен алып кететін де, үй несін соғқа беруден тайыпбайтын.

Бір күні ОГПУ-дің екі өкілі келін әкемді аудан орталығына ұстап әкетті. Әкемді абақтыға алып кетуін біреудің көрсетуінен болғанын білдік. «Бай» деп көре алмайтындар жоғары жаққа хабарласа керек. Әкемізді қорғауға бізде қандай шама бар дейсің? Амалсыздан үндемей жүре бердік. Жағдайымыз күннен күнге нашарлай бастады. Көктемге қарай үйдегі азық қоры таусылып, ашыға бастадық. Өткен жылы жазда колхоздың тары еккен жерінен арықтарда, ой-шұқырларда қалып қалған масақ теріп, әкем екеуіміз бір қаптай тары жинап, қыстаудың жанына ұра қазып көміп тастаған едік. Сол есіме түсіп шешем екеуіміз сол астық тыққан жерге бардық. Адамның тізесінен келетін көктемдегі қардың суын кешіп әрең дегенде жетік-ау, әйтеуір! Біздің үйден қыстауға дейін 7-8 шақырымдай болатын шығар. Тары көмген жерді тез-ақ тауып алып, аршып алып қарасақ, әлі бұзылмаған екен. Қуанып қалдық.

Шешем бір қап тарыны ат үстіне оңгеріп алды, ал мен болсам жаяу ерін жатқан қар суын тізеден кешіп үйге келдік. Үйдегі жанғыз сныр мен бір ешкіні өкіметтің уәкілдеріне көрсетпеу үшін шоппайтын жиналған қалың шоппің ішін үңгіп, сонда жасырып ұстауға тура келді. Ал екінші ешкіні қысылған кезде сойып алаптық. Әйтпесе, ауылдың шолақ белсенділері ешкімнен сұрамай-ақ көздеріне түскен малды алып кететін. Солардың арасында біздің жақын ағайындарымыз да болды. Кейін заман түзеліп, жоғары білім алып Алматыда қызмет істеп жүргенімде, араға бірнеше ондаған жылдар салып ауылға демалысқа келдім. Ауылға кіре бергенімде сонау зұлмат жылдары елді зар қаксатқан ағайынның біреуін көріп қалдым. Ол мені таныған жоқ, әбден қартайыпты. Мен оны танығанымды білдірмей, көліктің үстінде отырып бас ізбен сәлемдестім де жүре бердім. Оның ауылдастарына жасаған сорақылықтарын бетіне басқым келмеді, кешірсен Алла тағаланың өзі білер, ал менің балалық жүрегімде оның қиянаты тастай болып қатып қалғанын қалай ұмытармын!

Көктем шыға жүрт өзен бойын жағалайды. Әйтеуір, бостан босқа аштан өлмеудің қамы ғой. Ашыға бастаған ел жақын жердегі өзеннен балық аулауға көшкен. Бір күні мен де балықшыларға ілесіп, балық аулауға бардым. Балықтан балықшылардың сапы көп сияқты

көрінеді. Қармаққа түскен балықтан аздап өзіміз қайнатып жейміз де, сорнасын інеміз, қалғанын келтіріп аламыз. Балықшылар өзеннің жағасына қос тігін алған, сонда түпен қалады. Сол күні мен де балықшылармен бірге қонын шықтым. Кешке қарай біздің жанымызға Әбін деген туысымыз келді, әбден жүдеген, тұла бойы күнтей болып ісін кеткен, сөйлеуге шамасы келмеді. Балықтың сорнасын беріп едік, оны да інуге мүршасы болмады. Ертеңіне қарасақ, түнде олін қалыпты. Өзен жағалауынан алыстау жерге анарын жерледік.

Түске қарай кенкен балықты көйлегіме оран, қолтығыма қысып алып, үйге апаруға жолға шықтым. Өзіме таныс жолмен жүріп келе жатыр едім, бір қыстауға жақындағанда қораның жанындағы үйілген тезектің артынан біреу шығып, маған қарай жүгіре басып келе жатты. Неде болса, бір бәленің тап болғанын інім сезе қойды. Сегіз жасқа енді ғана толған бала одан қалай құтылсын, қорыққанымнан шекемнен тер бүрқ ете қалғанын байқамай да қалдым. Қанша дегенмен, мейірімді, иман жүзді адам екен. Өзі ашығып тұрса да, менің жөнімді сұрап, қойнымдағы томниған нәрсенің балық екенін біле тұра тартып алмай жібере салды. Бұл жалған тіршілікте өлімнен гөрі парасаттылықты, адамгершілік қасиеттерді жоғары қоятын адамдардың бар екенін сол кезде түсінгендей болдым. Содан жүгіріп отырып бір төбенің басына келсем, менен екі-үш жас үлкен бала сарышұнақ тышқанды пісіріп жеп отыр екен. Жүрегім айшып, локсын, тұла бойым тітіркеніп кетті де, оған қарамай зымырай жөнелдім.

Үйге келсем кереге арқасын сүйен шешем отыр, көзі жаудірен 4 жасар інім Мырзахан не әкелдің дегендей, маған жалтақтан қарай береді. Әкелген балығымды көріп шешем де, інім де қуанып кетті. Бала емесіні бе, сәл аялдаған соң үйден шығып ауыл балаларымен ойнауға кеттім.

Алла тағала берейін десе, әп-сәтте бере салады екен! Ойнан жүріп аяғым бір нәрсеге ілінгендей болды, жерге қарасам қаптың ұшы көрініп жатыр. Одап әрі жұмсақ жерді аяғыммен әрі-бері шұқыласам зат салынған қап сияқты көрінді. Бетін ешкімге білдірмей белгілен қойдым да, балаларды басқа жаққа алып кеттім. Түнде шешем екеуіміз келіп қазсақ, қап толып тары болып шықты. Адам таршылықта қуанғанда ерекше күш-қуат пайда бола ма деп қалдым.

Күнделікті тіршілікке мұндай жүкті әрең көтеругі едік, ал бұл жолы бір қап толы тарыны қинамай үйге әкеліп алдық.

Бір күні шешем 20-25 шақырымдай жерде тұратын туысымызға барып келейік деді. Біз келгенде жақсы қарсы алды, бірақ өздері де жетісін отырған жоқ екен. Бір түп қонып шығып, ерғесіне қонғасын жолға шықтық. Кентірген балық пен тары-талқанды дорбамызға салып берді. Ауылдан ұзақ орта жолға келгенімізде, алдымыздан түсі суық, аш адам шыға келіп менің арқамдағы дорбаны жұлып алып қаша жөнелді. Шешем оны қуып жетіп, дорбаны бер десе шытағын жалаңдатып, өлтіремін деп қорқытқан соң қайтып келді. Солан соң екінші ауылдағы шешемнің сіндісі Әлияның үйіне келдік. Күйеуі 1930 жылы қайтыс болыпты, қолында 3 жасар қызы мен 5 жастағы ұлы бар екен. Бір қонып шықтық та, ертеңіне үйге кетуге жинала бастадық. Әлия әкнем қолындағы барынан бізге жырын берді. Ағайын-туыстар қандай ауыртпалықтарды басынан кешіріп «шықпа жаным, шықпа» деп отырса да бір-біріне көмектесуден бас тартпаған. Бұл қазақ халқының ежелден қанына сіңген дәстүрлерінің бірі ғана екендігі анық. Ашаршылық елге қандай қасірет әкелмеді? Бір отбасы түгіл, бүкіл ауыл болып қырылып қалғанын да кейін ғана білдік қой. 1931 жылы Әлия әкнем екі баласымен бірге аштан өлді деп естідік. Әуағьыдан айналайын, қайран әкнем, сенің берген бір уыс талқаныңның дәмі күні бүгінге дейін аузымнан кетпейді.

1931 жылдың күзіне қарай елде үлкен аштық басталды. Сол жылдары әр жерде ұры-қаракшылар шығып, колхоз малын ұрлап, адам тонау, адам өлтіру оқиғалары көбейіп кетті. Өлі есімде, біздің ауылдың бір адамы Әулие-Атаға бара жатқан жолда аш-ұрылар оны өлтіріп, сан етінен кесіп алып иісірін жепті деп естідік. Жасы тоқсанға келген көршіміз Дәмен әженің көзіне жас алып, зұлмат жылдардағы өзі көрген оқиғаларды қинала айтып отырушы еді:

«Әр ауылдан жиналған босқындар тау асын Қытайға кетіп бара жатқанымызда аштықтан әлсіреген жас әйел емшектегі баласын көтеріп алып жүруге шамасы келмей таудың қуысына тастап кеткенде, біраз жер ұзағанша жылаған бала дауысы құлағымда естіліп тұрды. Ол баланы алып кетуге бізде де қандай күш бар десең? Өзіміз аш келе жатып, баланың жылаған дауысын естіген сайын көзімізден жас сорғалап, жанымыз қиналып іңгері жылжи бердік. Сол баланың зарлаған үні бүгінде тоқсанға келсем де әр уақытта құлағымнан

кетпейді». Не керек, мұндай аянышты, жантүршігерлік оқиғаларды біз де көп көрдік қой.

Әкем түрмеде жатқанда інім Мырзаханды Әулие-Атадағы балалар үйіне бердік, жетім балаларды ауыл-ауылдан жинап жүрген өкімет адамдары оны алып кеткен еді. Ондағы ойымыз інім балалар үйінде болса аныққа ұрынбай тірі қалағын шығар деп үміттендік. Бір айдап кейін шешем екеуіміз барсақ, інім аурудан әлсіреп қайтыс болыпты. Оның жанындағы өлген балалармен бірге барлығын бір шұңқырға көміп тастағанын білдік. Інімнің қайда жерленгенін тәрбиешілерден сұрасақ, ешқайсысы да айтпайды. Сөйтсе, жоғарыдағы бәлік өкілдерінен балаларды көмген шұңқырды көрсетпеу туралы нұсқау болса керек. Жылап-өңірен, бір уыс топырақ сана алмай, көзіміздің жасын сорғалағын қана бауырымызды о дүниеге шығарып салдық.

Мені шешем қаладағы Боранбай деген нағашымның үйіне қалдырып кетті. Әулие-Ата қаласында да аныққандар көп екен, аш-жалаңап, анықтан ісінің кеткен адамдар көшелерде қалған жүр. Қоқыс төгетін орындарды аныққан адамдар жайлап алыпты. Олар қалған-құтқан қалдықтармен қоректенеді екен. Күн сайын қала көшелерінен адамдардың өліктерін, үй-жайсыз жүрген, әбден қалжыраған, анықтан денесі ісіні кеткен әртүрлі жастағы балаларды кездестіруге болады. Бұл жетім қалған балалардың әке-шешелері де анықтан өлген. Күнде өлген адамдарды өкіметтің арнайы құрған жасағы көшелерден жинап алып, көлікке тиен қаланың сыртындағы шұңқырға лақтырып тастап, бетін топырақпен жаба салатынын нағашымнан естіп жүрдім.

1931 жылдың қысында Боранбай нағашым түрмеге түсіп қалды. Бір күні кешке қарай нағашымның әйелі Мәрия тәтем бір таба панды Боранбайға түрмеге апарып бер деді. Таба панды қойнымға тығып, түрмеге қарай жүгіріп келе жатыр едім, алдымнан бойы ұзып, түсі қап-қара еңгезердей біреу шыға келіп кеудемді жұлқылап қойнымдағы панды тартып алып қаша жөнелді. Өлімнің жетпейтінін білсем де артынан қудым. Ол барын бір құлаған үйдің ішіне кіріп кетті. Мен де іле ішке кірсем үйдің іші қараңғы, қалың түтін, сондай сасық. Біраз тұрғаннан кейін қорқып, денем дірілден кетті. Қорыққаным сошпалықты, бұл жерден қалай зығып шыққанды білмей қалдым. Боранбай нағашым: «Қалада адам жейтіндер бар,

сондықтан өте сақ болу керек. Түпті қараңғы мезгілде жалғыз жүру өте қауіпті» - деп айтып отыратын. Кейін ойласам мені аш адамдардан құдай сақтап қалған екен.

Нағашым абақтыдан босап келді. Ол кісінің ешқандай кінәсі жоқ екенін бәріміз білдік. Өз ісіне берік, уәдесінде тұратын өте адал адам болатын. Сол қиын заманда біреуді жазықсыздан жазықсыз кінәлап, түрмеге жаба салу түкке тұрмайтын жаңдай еді.

Бір күні Борапбай нағашым: «Сені балалар үйіне (детдом) орналастырамын, онда жағдайың жақсы болады. Біздің күнімізді өзін көріп отырсың, әрең дегенде бір үзім нан тауып жеп отырғанымызды...» - деді. Өулие-Атадағы детдомға апарып, әкемнің Жолдыбай деген атын өзгертіп, өзінің ауылдағы кедей туысы Сүйеркүл деген атпен мені балалар үйіне танырды. Детдомға жақындан қалғанда нағашым: «Егер өз әкеңнің атымен жаздырсам, сені байдың баласы деп қабылдамайды» - деді де, маған не айтар екен дегендей, бетіме тесіле қарап тұрды. Мен үнемі ғана басымды іздедім.

Балалар үйінің жағдайы да мәз емес екен. Тамақ жеткіліксіз, балалар көздері бозарып ертеңнен кешке дейін аш қарып жүретінін байқадым. Төсек-орын болмағандықтан суық еденге шөп төсең, ұйықтауға бәрімізді қатар-қатар сонда жатқызады. Алғашқы күні менің жанымдағы ұйқыға жатқан екі бала ертеңінде орындарынан тұрмады, түнде өліп қалыпты. Өлген балаларды бір сарайға жинап, екі-үш күн өткеннен кейін ғана арбаға тиен, тәрбиешілердің танысуымен ересек балалар қаланың сыртындағы терең сайға апарды да, өліктерді лақтырып-лақтырып кетеді екен. Тіпті, мәйіттердің бетін тошырақпен де жапшайды. Бір күні мені қызықтан үлкен балалар бірге ертіп барды. Өліктерді көргенде менің ішім мұздай болып қалшыптан, қорқын тұрамын. Бірте-бірте бұған да етім үйрене бастады. Апаратын жерге жетіп, өлі денелерді бірі қолынан, бірі аяғынан ұстап сайға лақтырып жатады...

Ашыққан детдом балаларының жағдайы өте ауыр болды. Аш балалардың көбі ауруға шалдығып күнде үш-төрт бала өліп жатты. Тамақты қарным тоя жемесем де құдай сақтап аурудан аман қалдым.

Екі жылдан кейін балалар үйіне әкем мені ізден келді. Әбден жүдеген, қартайып кеткен, бірнеше жыл түрмеде отырғанның азабы оның бет-әлпетінен, көз жапарының соғып тартқанынан көрініп

тұрды. Көп ұзамай әкем қамауда жабысқан өкпе ауруынан қайтыс болды.

Сонымен Әулие-Ата балалар үйінде жүріп 7 жылдық білім алып, заман түзелген соң «Сүйеркүл» деген жалған фамилияны тастап Жолдыбасев болып әкемнің есімімен жазылдым. Енді ғана есейіп, етек-жеңімізді жинап жағдайымыздың жақсара бастағаны сол еді, соғыс басталды. Ұлы Отан соғысы басталысымен мені әскерге алды, жан аямай жаумен соғыстым, көптеген орден, медальдармен марапатталдым. 1944 жылы ауыр жараланып, бір аяғымнан айырылып елге оралдым. Елге келе салып еңбекке араласып зейнетке шыққанға дейін колхозда қойма меңгерушісі және колхоз бастығының орынбасары қызметтерінде ұзақ жылдар бойы үздіксіз еңбек еттім. Үйленіп отбасын құрдым, бала-шағалы болып ұл-қыз тәрбиелеп өсірдім.

Қазіргі жастарға айтайын дегенім, өмірдің қандай қиын кезеңдері болсын қажымай-талмай тығырықтан шығудың жолын таба білу керек. «Өмір деген – күрес» деп тегіннен тегін айтылмаса керек. Біздің құрдастарымыз отызыншы жылдардың зұматын көрді, олар қол қусырып қарап отырған жоқ, өмір сүру үшін, бала-шағасын аштықтан аман сақтап қалу үшін жанталаса күресті. Ашаршылық адам төзе алмайтын қанша ауыртпалық әкелсе де, олардың сағын сындыра алмады. Сол жылдардағы аштықтың қолдан жасалғанын мұнда ғана білдік қой. Кеңес дәуірінде кімде-кім сол кездегі халықтың басына төнген нәубетті айта болды, аяқ астынан «қымыскер» болып шыға келетін. Сондықтан ешкімге сыр білдірмей үндемей жүре бердік. Міне, сондай заман болған. Менің өз көзіммен көріп, өз басымнан өткен ашаршылық зардаптары тек Әулие-Ата аймағындағы Меркі өңірінде ғана болған жоқ, сонымен бірге бүкіл қазақ халқының басынан кешірген жаңтүршігерлік ең зұлымдық, ең қасіретті апаты болғаны анық. Қазір ғалымдар 1930-1933 жылдары 2 миллионнан астам қазақ аштықтан қырылды деп жазып жүр ғой. Мен зерттеуші болмасам да бұл мәліметке толық сенемін, өйткені ашаршылықтың зардаптарын, елдің қынадай қырылғанын ауылда да, қалада да өз көзіммен көрдім. Ал енді елді осындай апаттан сақтасып деп қана тілеп отырамын.

МЕРКІ АУДАНЫНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУДЫҢ ЗАРДАПТАРЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында құрылған артельдерді, ТОЗ-дарды және байлардың шаруашылықтарын жойып, олардың орнына әр ауылдағы шаруалар бірлесіп еңбек ететін ұжымдық шаруашылықтарды (колхоздар) ұйымдастыру Қазақстанның барлық аймақтарындағы сияқты Меркі өңірінде де 1929 жылдан бастап ныыдап қолға алына бастаған. Негізінде Қазақстанда халықты колхоздарға біріктіру 1922 жылдан басталған. Бірақ бұл үдеріс 1926 жылға дейін өте баяу жүрді.

1930-1931 жылдардағы колхоздастыру кезеңінде әміршілдік-әкімшіл жүйе кеңінен етек алып, жергілікті жалған белсенділер мен ОГПУ, НКВД қызметкерлері Қазақстанның барлық өңірлерінде жұртты жатпай ұжымдасуға күштеп көндіруге кірісті. 1929-1930 жылдардағы қыс мезгілінде бір-бірінен нашарайда жатқан ауылдар көшіріліп, бір орталыққа топтастырылды. Сол жылдары төрт түлік малдың 70-80 пайызы колхоз меншігіне берілді. 1930 жылдың жазына қарай әр колхозшы төрт қой мен бір сиырдан артық мал ұстауға құқылы болмады.

Кеңес билігінің бұйрығын тезірек орындауға кіріскен Меркі аудандық партия комитетінің хатшылары, түрлі деңгейдегі кеңестік ұйымдардың басшылары халықпен санаспай, төрт қой, бір сиыры барларды да бай санап, малдарын колхоз меншігіне өткізуді талап еткен. Талаптары орындалмаған жағдайда малын бермеген адамдарды жау санап, соғтуға, жер айдауға дейін барды.

Бір ортаға жиналған малдар мал жайып білмейтін қолдарға өтіп, төрт түлік әртүрлі себеггермен қырыла бастаған. Ауыл-ауылдарда елдің қолындағы барлық мал мен астықты, дүние-мүлік пен құрал-саймандарды колхоз меншігіне өткізуді ғана ойлаған шалақ белсенділер, ал оның арғы жағында өзін де, жұртты да қандай тұрмыс пен тіршілік күтін тұрғанына ой-саналары жетпеген сауатсыз, санасыз жалған белсенділер «нанан ал десе, бас алған» өктемдіктеріне басып, бүкіл елді қан жылатты. Өр белсендінің жапында белінде тапаншасы, арқасында мылтығы бар милиционерлер ерін жүрді. Қарудан қорыққан қазақ соңғы лағына, қабының түбіндегі бір уыс астығына дейін колхозға өткізіп, өздері құр алақан қалған.

1930 жылдан бастап кейбір аудандарда колхоздармен қатар совхоздар да ұйымдастырыла бастаған еді. Сондай мемлекеттік шаруашылықтар - Меркі ауданында да мал шаруашылығымен айналысатын совхоздар болып құрылған болатын. 1931-1932 жылдары Қазақстандағы мал басы кеміп, әсіресе, төрт түлік өсіретін совхоздарда малдың қырылуы және талап-тараққа түсуі кең етек алған. Солардың ішінде Меркі ауданында да мал қырылып, ұрланғаны жөнінде Тұрар Рысқұлов 1933 жылы 9-наурызда Сталинге жазған хатында анық көрсетіп берді:

«1931-1932 жылдардың қысында совхоздардағы малдың қырылуы өте көп болды және мал ұрлау асқынып кетті. Қазір де жағдай осындай болып тұр. Мысалы, 1932 жылы Меркі ауданындағы 16 қой совхоздарында жаншай шығынға ұшырағаны және ұрланғаны бар 12636 бас қойі жоқ болған. Ал «Қашланбек» қой комбинатында талап-тараққа түскен және қырылған қойлардың саны 12800 басқа жеткен, сонымен бірге 631 бас қойды ет дайындауға жөнелткен». (Рысқұлов Т. *Собрание сочинений в трех томах, том 3, Алматы, 1998, стр. 329*)

Елдің малын бірін қалдырмай жиі алаштан кейін Кеңес өкіметінің жоғарғы басшыларының айтуымен, жергілікті жерлердегі шолақ белсенділер: «Колхоз меншігіне өткізілген малдарыңнан сендерге ай сайын үлес беріледі. Астық үлесі де ай сайын таратылады. Тек сендер колхоздың етінін егін, шөбін орып, жерін жыртыңдар болды. Күнкөрістеріңді өкіметтің өзі шешеді» - деп халықты алдады.

Сонымен, 1931 жылдың жазында ауылдардағы тұрғындарда бір тұяқ қалмай, барлық мал, колхоз қораларына жиналады. Жиналған мал колхоз қораларына қамалып, оларға қарулы күзет қойылған. Жайылымға шыққан кезде де оларды қарулы адамдар күзеткен.

1931 жылдың желтоқсан айында қалың қар түсіп, күн бірден суытқан. Барлық оңтүстік аймақтарда күннің суықтығы 10-15 градусқа күрт төмендеген. Ала жаздай алашаңқып болып жұрттың бар малы мен астығын бір ортаға жинаған өкіметтің жауапты өкілдері қыста қолда бағылатын төрт түліктің жем-шөбін дайындауды ойламаған ғой. «Мал баққанға бігеді» деп ата-бабаларымыз тегін айтпаған екен. Қалың қар жауып, күн бірден суытқанда малға беретін азық ташпай қатты қысылған аудан басшылары мен кеңес

белсенділері күнде жиып жасап, тығырықтан шығудың жолын іздей бастайды. Соған қарамастан бір ортаға жиналған колхоздың бар малын қыстың қаһарынан сақтап қалуға жем-шөптің болмауынан мүмкін болмады. Бұл жайында тарих ғылымдарының докторы, профессор Б.Ф.Аяғаннның басшылығымен ашаршылықтың ақиқатын зерттеген ғалымдардың еңбектерінде былай көрсетіледі:

«Ауыл шаруашылығы дағдарысын БК(б)П ОК мен КСРО ХКК 1931 жылдың 30 шілдесінде қабылданған «Социалистік мал шаруашылығын дамыту» туралы шешімі күшейтін жіберді. Колхоздарда мал шаруашылығы фермаларын құру мәселесі көтерілді. Осы шешіммен колхоз фермаларына мал санын өткізу, сондай-ақ ұжымдық мал шаруашылығына қажетті колхозшылардан төлдерді сатып алу жұмыстарын ұйымдастыру ұйғарылды. Бұл іс жүзінде, мал басын күштеп біріктіруге, малдың жаншай сойылуы мен сатылуына жол ашты. Ұйымдастырылған мал басы жем-шөп пен қолайлы мал қоралардың болмауынан қырылды. 1932 жылдың ақпанына қарай, Қазақстандағы колхозшылар шаруашылығының 87 пайызы мен жеке шаруашылықтың 51,8 пайызы малынан толық айырылды». (Аяған Б.Ф., Қыдыралына Ж.У., Ауанасова Ә.М., Қашқымбаев А.Н., Анафинова М.Л., Илиясова К.М. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты, Алматы: ТОО «Литера-М», 2012, 47-48 беттер)

Қазақстан ауыл шаруашылығы комиссариатының басшысы Н.Сегізбаев барлық аудандық партня комитетінің хатшыларына: «Қар бересіңдер ме, жоқ, топырақ бересіңдер ме, қалайда қоғам малын қырып алмаудың жолын қарастырыңдар!» - деп қатаң тапал қояды.

Алайда, Қазақстандағы аудандарды басқарып отырған хатшылардың басым бөлігі мал жайын білмейтін бөтен ұлттардың өкілдері еді. Осындай қысылғаяқ кезде колхоз басқарып отырған қазақтар және жергілікті белсенділер малды уақытша болса да аман ұстап тұруға ақыл-кеңесерін айтқан. Олардың айтқан кеңестері бойынша, жер-жерлерде шаруалар қамыс орып, тал-теректердің майда бұтақтарын қыркып, малға азық ретінде дайындай бастады.

Қазақтар ежелден-ақ төрт түліктің қай түрін болсын, ыңғи ағаштардың шыбықтарымен, қамыспен ұзақ сақтап қала алмайтынын жақсы білген. Жүмсақ майда бұтақтарды қой-сүлкі үнемі жей беретін болса, іш тастап, тынқак кеселіне ұшырайды да, түбінде шығын

болады. Ағаштардың майда бұтақтары, шыбықтар сиырға азық емес. Қамысты тек жылқы ғана жей алады, бірақ оған да ұзақ уақыт қамыс беруге болмайды. Ал сиыр мен қой-ешкі қамысты жесе, іштері тілініп өледі екен. Оның үстіне қысқа қалып қалған ескі қамысты ешқандай мал қорек етпейді, тек жаз кезінде көк құрақ күйінде орылған қамыс қана төрт түліктің азығына жарайтынын колхозшылар кеңестік биліктің өкілдеріне қайта-қайта айтумен болды. Бірақ олар құлақтарына да ілемеді. Мән-жайды түсінбейтін өкімет адамдары қақаған қыстың ортасында ауыл тұрғындарын қамыс оруга, ағаштардың бұтақтарын жинауға айдап салды. Бұдан артық қорсоқырлық болмайтын шығар!

Бұл тәрізді ақылға қонымсыз нұсқаулар бір Меркі ауданында ғана емес, төңірегінде қамыс өсетін бүкіл Қазақстандағы ауылдардан талап етілгені анық.

1931 жылдың күзіне қарай Голощекин әр аудан, әр колхозға көп молшерде мемлекетке ет салығын өткізуді тапсырған. Бұған оның жанында жүрген қазақ басшылары мұндай зорлыққа қарсы тұра алмаған. Егер қарсы шығатындар болса, сол мезетте-ақ қатаң жазаға тартылған. Сонымен, колхоз қораларындағы мал есепсіз сойыла бастады. Сойылған мал еттерін жақын жердегі стансаларға жеткізіп, вагон-вагондарға тиен, Ресейдің орталық қалаларына, Сібірге, Қиыр Шығысқа жөнелтіп отырды.

Көптеген колхоздарда етке өткізілуден аман қалған малдарды жем-шөптің жоқшығынан қолдан әдейі қыру оқиғалары да орын алған. Сол кездегі мұрағат құжаттарынан: «Меркі ауданында 107 сиырды, Жуалы ауданында 29 сиырды қарасан дерті жұқты деген сылтаумен ұлан өлтірген» - деген мәліметтің табылғаны айтылады. **(М.Әбдікімұлы. Адамның қолымен жасалған айуандық немесе ашаршылық кезінде 2,5 миллион қазақ қалайша ажал күшты? «Алтын Орда» - республикалық газет, № 21, 24 мамыр 2012 жыл, 19-бет).**

Қолдан өлтірілген малдарды көздері қарауытын жүрген аш адамдар жөн қоймасын деген ниетпен жерге көмген немесе өртеп жіберген. Сол қақаған қыста малға жаны ашыған шаруалар, қалай мал басын аман сақтап қалуды ойластырып жүрген кезде, жоғарғы билікте отырғандардан өкіметке 100 мың тонна жүн өткізу керек деген нұсқау келеді. Кеңестік билік бұл жүн салығын тез әрі қысқа

мерзімде мемлекетке тапсыруды талап етеді. 1931 жылдың желтоқсан айында Қазақстандағы колхоздарда сонна тонна жүн беретін қой да жоқ болатын.

Ертедегі көшпелі өркениеттің дамуына ерекше үлес қосқан, малдың жайын жақсы білетін қазақтар ешқашанда қыста қой қырықпаған. Ағаштың бұтақтары мен қабықтарын кемірін аман қырылуға шақ тұрған қойларды, қырку туралы хабарды естігенде малға жаны ашыған колхозшылар бір дүрліккен. Қой қырқын, жүн өткізген адамдарға нан беріледі деп, оларды дәмелендіріп те қойған. Содан үйінде аш отырған бала-шағасының қамын ойлаған қазақ, амалсыздан қорадағы 3-4 қойын қырқа бастаған. Жұрттың қолдарында ұстап отырған аз ғана қойлары жүні қырқылып, әрі аш суыққа төзе алмай, суық қораларда теңкіп-теңкіп арам катқан. Бір орталыққа жиналған колхоздың қойлары да қырқылып, жартысынан көбі қырылып қалған.

Көшпелі халықтың негізгі күнкөрісі - мал болғаны белгілі ғой. Кеңес өкіметінің солақай саясатының нәтижесінде айналасы бір жылдың ішінде елден жинап алған төрт түлікті сойдырып етке өткізіп, ал қалғандарын колхоздарға біріктіріп, жем-шөтті дайындамай қыста аман қатырса, суық қақаған аязда жүн жоспарын орындау үшін қойлардың жүнін қырқын алып, тағы да малды арам қатырған.

Сонымен, Тұрар Рысқұловтың 1932 жылғы 29-қыркүйектегі мәліметі бойынша, Қазақстанда 1928-1929 жылдары 40 миллион бас мал болса, ал 1932 жылдың ақпан айында 5397 мың бас мал қалған, ал 85,5 пайыз мал басы құрып кеткен. **(Рысқұлов Т. Собрание сочинений в трех томах, том 3, Алматы, 1998, 328-бет)**

Мұрағат құжаттарында 1931-1933 жылдардағы Жамбыл облысындағы мал және халықтың шығыны нақты мәліметтер арқылы көрсетілмейді. Дегенмен, қолдағы бар құжат материалдарын пайдаланып пайыз есебімен болжам жасауға болады. Мұрағатта сақталған Сарысу мен Талас аудандарының салық ұйымдарының мәліметтері бойынша, бұл аудандарда мал саны 1933 жылы 1930 жылмен салыстырғанда 40,7 пайызға кеміген. Ал 1933 жылы отырықшы Меркі ауданының өзінде 1930 жылмен салыстырғанда жылқы саны 25 пайызға азайған. Әулие-Ата мен Меркі аудандарындағы төрт түлік түрлері бойынша мал санының үлес

салмағы 1933 жылы 1930 жылымен салыстырғанда 23,5 пайызға төмендеген. (Еділ Әлиев. Жан қайғы, Тараз, 2012, 60-бет)

ЖУАЛЫ АУДАНЫ

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ТҮРҒЫНЫ ДОСАН АҚСАҚАЛ 1931-1932 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖУАЛЫ ӨҢІРІНДЕ БОЛҒАН АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ҚАСІРЕТІ ТУРАЛЫ ӘҢГІМЕЛЕЙДІ

Әулие-Атаға жете аямай қырылған халық

- Жуалыда аштықтың азабын тартқан нағашы атам Көлбайдың үнемі аштық туралы мұнайын әңгіме айтып отырғанын талай естіп едім – деп еске алады оның жиені Досан қария.

1932-1933 жылдары Жуалы жеріндегі жұрттың малын Кеңестік билік өкілдері түгелдей сыпырып алынды. Қолындағы бар малынан айырылған халық ашыға бастайды. 1932 жылы осы өңірде қуаңшылық та болыпты. Аштық басталғанда нағашым 9-10 жасар есін білін қалған бала екен. Сол кездегі Бурное селосынан 20-25 шақырым қашықтықтағы шатын ғана ауылда атам Көлбай өзінің әкешесімен, бауырларымен, ағайын-туыстарымен тұрып жатады. Алдағы келе жатқан ауыр күндерді сезгендей, ынтымағы жарасқан туысқандар азды-көпті азық-түліктерін үнемдеп, артық астықтары бар ағайындар бір-біріне қарайласып отырған. Соған қарамастан, қанша жерден үнемдесе де, азық-түлік қоры таусыла бастайды. Осындай жағдайда ауылдың өзі де аштықтан «шықпа жаным, шықпа» деп әзер шыдап отырған кезде, басқа жақтан ауған аш адамдар осы ауылға келгенде жұрт үйінің есінін тара жауын ашып, ашнай отырады екен. Ойткені, аш адам ештеңені тыңдамай, үйге кіріп кетіп не көрсе соған қол салатын көрінеді. Ашыққанда тулақ та, тері де, ең ақыры сүйек те тамақ болған. Қыстан қалған соғымның терісін кешке дейін қайнатады, сонда әлгі тері әбден былбыран, «іісіп», жеуге жарайтын болыпты.

Сондай-ақ қыстыгүні итке тастаған сүйектерді қайтадан қайната бергенде судың бетіне жылтырап майы шығады, соны да талғажау

еттік дейтін жарықтық нағашым -- деп, Досан әңгімесін одан әрі жалғастырды.

-Нағашы атам, әсіресе, ауыздан 100 шақырымдай болатын Әулие-Ата қаласына бара жатқанда аштықтан қырылған адамдарды айтқанда қатты күйзелетін. Сол 1932 жылы атамның ауылынан және жол-жөнекей қаңғырын жүрген адамдарды қосқанда 400-ге жуық жан Әулие-Ата қаласына қарай босып келе жатады. Әулие-Атаға 15 шақырым қалғанда қаланың басшы-белсенділері олардың алдынан шығып, «сендер осы жерге тоқтаңдар, қалаға кіруге болмайды. Тамақты осында әкеліп береміз» деп, аш адамдарды тоқтаған жеріне тастап кеткен.

Қала белсенділерінің ойлағаны, егер аштар барса қаланың берекесін алады, тонау, ұрлық қобейеді, бүлік шығарын басшылардың тамағын тартып жейді деген қауіптен өтірік алдан, ашыққандарды қалаға кіргізбеген. Сол кезде тек Жуалы аймағында ғана емес, бүкіл қазақ елінде ашыққан халық күнкөрістің бір жағдайы болатын шығар деп, берісі өзіміздің қалаларды, теміржол стансаларын жағаласа, арысы Қырғызстанға, Ресейге, Түркияға, Монғолияға, Қытайға босып кеткен ғой. Жуалыдан шыққандардың да үмігі қалаға барып, жұмыс тауып аштықтан аман қалудың әрекеті еді. Бірақ, олардың ойлағанындай болмады. Кеңес өкіметінің биліктегі уәкілдері аштықтан шұбырған елді алдан, қырын салды.

Ал әлгі ашыққандарды қалаға кіргізбей, тамақ әкелеміз деп, уәде берген жалған белсенділер тамақ та, енгенде әкелмеген соң аш адамдардың әлі құрын, сол жерде бірен-саран адамдардан басқаның бәрі түгелдей қырылған. Тірі қалғандардың ішінде нағашы атамда болған екен. Ол кісінің әке-шешесі мен туған бауырлары аштықтан әбден әлсіреп, сол өкіметтің белсенділері жүргізгі ірініп кеткен жерде қаза тауыпты...

Сонымен, атам жылан-еңірен тірі қалған бір топ адамдарға ілесіп, қалаға әрең жетеді. Қалаға кіргеннен кейін әркім бет-бетімен қаңғырып кеткен. Буыны қатнаған жас бала екі-үш күн қаланың ішінде қаңғырып жүреді де, әр жердегі қоқыстардың арасынан табылған қалған-құтқан тамақ қалдықтарын жеп, өлместің күнін көреді. Содан соң Әулие-Атаның шайханаларын жағалай бастайды. Сөйтін, нан сұрап жүргенде балаға бір өзбек әйелі кездесіп қалады да, оған нан беріп тамақтандырады.

Бір күні қала көшелерінде өліп жатқан адамдарды жинап жүрген арнайы құрылған жасаққа тап болады. Солардың біреуі нағашымды ертін алып, балалар үйіне тапсырады. Міне, осылай нағашы атам ашаршылықтан тірі қалған екен.

Жергілікті билік өкілдері жоғары жаққа Жуалы өңіріндегі жағдайды жасырып, отірік ақпар беріп отырған. Ал шындығында, аңтықтап Жуалы халқының 60-70 пайызы оңат болған екен.

Аманбек Байдалыұлы қарияның көзімен көргендері Адамның майын ішкен жігіт

- 1932-1933 жылдары мен Жуалыда мұғалімдік қызметті атқарып, балаларға араб төте жазуынан сабақ беріп жүрдім. Бір жолы адамның жаны түршігетін сұмдық оқиғаның куәсі болдым. Босқындардың ішінде бір пысықтау келген жігіт қойдың қарнына адамның майын күйін алынды. Ол өлген адамдардың қарнын жарып жіберіп іш майын шығарып қарынға күйін алған. Адамның майы қойдың іш майындай тоңбай, сой сұйық күйінде тұра береді екен. Сөйтсе, бұл ашыққан адамға күш-қуат беретін болса керек. Өлген адамның еті жарамсыз, аз ғана уақыттың ішінде тез бұзылады. Жарамдысы осы -- іш майы. Байқамаған адам аңтық әбден шыңына жеткен адамды алған көргенде бағуы келіскен әлді адам екен деп қабылдайды. Алайда бұл -- дененің борпылдан, кілкілден, ісініп кетуі... Осының бәрін өз көзіммен көрдім -- деп Аманбек ақсақал әңгімесін бір ауыз сөзбен түйіндеді.

Пірәліұлы Момынқұл қария зобалаң жылдардағы ашаршылықтың зардаптарын қинала еске алады

Біз не көрмедік!

-1929-1930 жылдардағы колхоз құрылысы күштеп, зорлықпен жүргізілді. Колхозға біріктіру кезінде Жуалы өңірінің ел-жұрты малын бір ортақ қазанға бергісі келмеді. Халық әртүрлі айла-амалдарды қолданып, малды бермеу үшін ірі қаралардың артынан қол ағаш жүгіртін, іш құрылысын талқандау, немесе тілін буып тастау секілді қанды әрекеттерге дейін барды. Не оттай алмаған, не су іше

алмаған Зеңгі баба тұқымы өз иелерінің қолынан шынаққа ілініп жатты. Қой мен жылқыны қашпа сойғанмен, оның санын азайту қиын болғандықтан, әрі десе «обал» деген сөзден қорыққан қазақ баласы осы түліктерінен тапа-тал түсте айырылып қалды. Облыстан, ауданнан қару асынып келген уәкілдер бүкіл ауылдың малын белгіленген орталықтарға жинады. Бұл жиналған малға қора-жай, жанашыр малшы, бас-көз болар есен жүргізген ешкім болмады. Колхоз болып ұйымдасқан қазақ ауылдарының малы ұстағанының қолында, тістегеннің аузында кетті.

«Жұт жеті ағайынды» дегендей, Жуалы елі өздерінің ақ-адал малдарынан айырылғанда олардың қамбаларындағы сүйенетін қордан да түк қалмаған. 1930-1931 жылдардың егіні өте болымсыз болып шықты. Құрылған қазақ колхоздары жерді жерағанмен айдайтын. Тұқымдық астық көмегі берілмеген. Колхоз құрылысының алдында ғана көп адамдар мемлекетке 100-150 пұттан астық салығын өткізген. Оны ауданда Бурныйдың өзінде, Кременьевка, Алексеевка елді мекендеріндегі астық жинап өткізетін заготзерноларға төккен. Кеңестік билік ашығып жатқан қазақтарға бір түйір дәп де қалдырмаған.

Сол жылдары адамдар аштан үш түрлі жағдайда қырылғанын білемін.

1. Үйінен шыға алмай өліп кететіндер де көп болған. Оларды ауа райының ыстық мезгілінде бұзылған мәйіттің иісінен сезіп, тауып алып көмеді немесе ағайын-туыстары «иәленіпте неге көрінбей кетті» деп үйіне іздеп барып өліктің үстінен түседі екен.

2. Ауыл-ауылдардан қайыр сұрап жүріп ағаштардың түбінде, көшелердің бұрыштарында, кез келген жерлерде басы айналып, көзі қарауытып аштықтан бірден өліп қалатын болған.

3. Аштықтан әбден жүдеген, бірақ әлі де болса жүруге шамасы келетін жандар жан далбасамен «бір жердегі ағайын-туысыма барсам, аман қалармын» - деген үмітпен, үйден шығып, жолда жан тапсырады да, құтырған итке немесе аң-құстың жеміне айналады.

Біз не көрмедік! Екінің бірі үйінде аштан қағып жатса, көшеде өліп жатқандардан аяқ алып жүре алмайтындай жағдайға жеттік. Шет елдерге ауған қазақтар жолда аштықтан жаншай қырылды, одан қалса босқындардың жолын тосып алған Кеңес өкіметінің шекарашылары жоғарғы биліктен түскен бұйрық бойынша оларды қырып салғаны

туралы хабар ұзынқұлақтан бізге жетіп жатты. Бұл мемлекет тарапынан, атап айтқанда, сол кездегі Мәскеу басшылары мен Қазақстанды басқарып отырған Голощекиннің қазақтарға жасаған зұлымдық әрекеттері еді. Жаңа өкіметтің солақай саясатының салдарынан қазақ елі күн көріп отырған малынан айырылды. Осындай сорақылықтар 1931-1933 жылдар аралығында қазақтарды аштыққа ұрындырды.

Алғаш аштықтың шеңберіне астық салығын өтей алмағандар ілінді. Содан соң ірі байларды тәркілеу науқанында, байлармен бірге ортаңдар, тіптен кедей шаңырақтарының бас иелері де айдалып кетті. Олардың артында қалған жетім-жесірлер аштыққа ұрынып, өлгені өліп, босып кеткендері айдалада қалып аң-құсқа жем болды. «Балынан басымен, тұрымтай түсымен» деген уақыт дәл осы кезең еді. Аштықтан әлсіреп, діңкесі құрыған жандар теміржол бойларын жағалады, стансалардың айналасы өлікке толды. Құлан асуы, Күйік асуы, Бөкей тау шатқалдарында адам жаны түршігетін көріністер әлі қоз алдымнан кетпейді. Асуларда өліп жатқан адамдардың мәйіттері қомусіз қалды, одан да асқан бір сұмдық жол шетінде тұруға шамасы келмей әлсіреп жатқандардың кеуделеріне түлкі, қаракүстар қонып алып, олардың беттерін, көздерін шұқылап жеп жатқанын көргенде есіміз ауып қалғандай күйде болдық. Ал Бөкей тау шатқалдарының әр қуысындағы адам өліктерінен аяқ алып жүре алмайтындай жағдай болды. Тағы бір оқиға есімде жатталып қалыпты. Жуалы қысы өте қатты болады. Боран 3-4 тәулікке созылатын. Бір жазған өзінің астығын жергілікті жалған белсенділерден қорқып даладағы шарбаққа көмген екен. 1932 жылы 6 тәулік соққан боранда ол өзінің тыққан ұрасын таба алмай, үй-ішімен қырылып қалды.

Қосқоз шежіре Әлімбайұлы Иман қарттың әңгімесі

Аштық не жегізбеді?

Жуалы ауданы зобалаң жылдардың алғашқы ызғарын 1930 жылдың өзінде-ақ сезінген еді. Аштық басталғанға дейін бұл өңірдің жағдайы жақсы болды. Жалпы ауданда әрбір кедейдің алдында 30-40 қой, 2-3 сиыр, 8-9 жылқы түлігі болғанын білеміз. Оның үстіне Жуалы жұрты – ежелден егіншілікпен айналысын келеді. Өкініштісі

сол, басқа аймақтармен салыстырғанда осындай артықшылықтары бола тұра аштықтың зардаптарын көп тартты. Елге 1921 жылдан бастап азық-түлік салғырты енгізілді, 1930 жылы жаңа өкімет елдің малын зорлықпен тартып алды, бұл аз болғандай ауылдарға шамадан тыс ауыр салықтар салды.

1927 жылдардан бастап Жуалы өлкесінде малы 200-ден асатын адамдарға өздері өндіре алмайтын 400-500 цуттан астық салығын сала бастаған. Ал бұл салықты төлемегендер «тап жауы» болып тікелей түрмеге қамалатын. Бұл кезде «халық жауы» деген ұғым әлі жоқ еді. Жұрт осы кезеңде өзінің басы артық малынан безе бастады. Ешкім елдің алдына шығып, көзге түскісі келмеді. Адамдар өздерінің ақ-адал малдарынан безін, болманы бағаға Әулие-Ата базарына апарып сата бастады.

Жуалыда болған алапат аштық, елге қиянат жасаған шолақ белсенділердің қылығы еске түскенде, жаным қиналып, күні бүгінге дейін күндіз-түні ойымнан шықпайды. Қазір ғана білін отырмыз ғой, тек біздің өңірде ғана емес, бүкіл қазақ жерінде халқымызға жасалған қастандықта шек болмаған екен. Апаршылықтың зардабынан зар жылаған ағайын-туыстар мен ауылдастардың қайғылы қасірет шегін, әбден қорлық көріп езілгені күні бүгінге дейін есімізден кетпей қойды. Қазақтың малдан басқа байлығы болған ба? Балалық шақта тамақ тоқ, көйлек көк заман болғанын көзбен көрген едік. Сол бір молшылық пен тоқшылықтан кейін Кеңес өкіметінің солақай саясатының салдарынан қазақ малдан айырылып, асыра сілтеудің құрбаны болды.

Аштық туралы айтсақ, нәубет жылдардың зұлымдықтары мен адам жаны түршігерлік оқиғалары өте көп. «Аштықта жеген күйканың дәмі кетпейді» дегендей, сол аштықтың алапатын қалай ұмытармыз? Зобалаң заманның зардабы кімді зар қаксатпады, кімді жылатпады? Бір уыс талқанға, бір үзім нанға зәру еткен сол зар заман еске түссе, зәрең зәр түбіне жетін, тобе шаның тік тұрады. Әсіресе, көздері жауғандеген жас балалардың аштан қырылғанын көргенде жанымызды қоярға жер таппай қатты қиналды. Қатықсыз қара көже нәр болмай, аштан өлген қыршындардың обалына қалған кімдер екен? Бала түгіл өз басымен қайғы болған үлкендер де мезгілсіз мерт болды. Жас кезімізде ауылдың қариялары: «Аштан өлген кісінің

моласы жоқ» - деп айтып отырушы еді. Соның шындығына сұрқия жылдары көзіміз әбден жетті.

Біз не көрмедік. «Барлық не дегізбейді, жоқтық не жегізбейді» деген сөздің мәніне сол жылдары түсіндік қой. Шөптің тамырын қазып алып, соны қорек еткендер болды. Бірақ, ол да ас болмайды екен. Шөптің аты шөп қой, ол түгіл сарышұнақты жегендерді де қордім. Адам айтуға ауызы бармайтын бұдан да басқа сұмдықтардың куәсі болдық. Ашыққан адам ақыл-есінен адасып, адамгершілік қасиеттерден айырылып, көзі қарауытып, пенің не екенін білмей қолына түскенді аузына сала береді екен. Өз баласын өзі жеген ананың оқинасы да естідік. Жағамызды ұстап, жанымыз түршігін есіміз ауысқандай күйде болдық. Ойлан қарасақ, оған ана да, бала да кінәлі емес сияқты, бәрін істеткен аштық шығар!

Жуалы өлкесінде болған азалы жылдардың азапты тұстарын қанша айтсақ та таусылмайды.

Айтсайұлы Діқанбек қария өзінің әңгімесінде былай дейді:

«Не керек, аштық алапаты алды-артымызға қарапты ма? Өзегіміз талып, ашаршылықтың азабын мықтап тарттық қой. Тамаққа тағырлық түк қалмады. Піеіміздікке әлі біраз уақыт бар еді, негізгі қорегіміз тоғай ішіндегі құстардың жұмыртқа жарған балапандарын жеу болды. Көктемгі қар ерісімен аңыздан теретін қара масақ талқанын жеуден қарындасым Айжарқын, інім Иманары шетінен кетті».

Ауғанбайұлы Рысқұлбек қарияның ашаршылықтың зардаптары туралы әңгімесі:

«Тікелей аштықтан біздің ауылдағы Сиқым руының Асан деген атасынан 70 үйден 1933 жылдың аяғында 8-ақ түгін қалды. Жуалы ауданындағы Алексеевка, Некрасовка, Кантемировка, Успеновка, Благовещенка, Казанка, Петровка, Зыковка, Евгеньевка, тағы басқа толып жатқан орыс елді мекендері айналасының бәрі аштық пен жоқтық болса да, ауылдарының шетіне осы жоқтықты енгізе қоймаған. Бүкіл аудан, облыс, республика көлеміндегі тілі

сумандаған ажал қазақ ауылдарының ортасында отырған орыс ағайындарының қылын да қисайта алмаған».

Дерек көзі

«... Жуалы ауданының Түлкібас бекетінде адам өлтіріп және адам етін тағам ретінде пайдаланумен айналысқан 4 адамнан (қазақ) құралған топ қолға түсті. Олар 6 адамды өлтірген...» (Б.Ғ.Аяған. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты, Алматы, 2012, 93-бет)

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

ӨЛЕҢМЕН ЖАЗЫЛҒАН АШАРШЫЛЫҚ ҚАСІРЕТІ

Л.Әубәкірова – тарих пәнінің мұғалімі:

Байларды конфескелеп, малын алды,
Астыққа кеңірдектен салық салды.
Құрылған әр ауылда кедей тобы,
Күш-көліксіз, қарусыз бекер қалды.

Күз болды, қара суық, жер тоңайды,
Жаңбыр, бұршақ аралас қар борайды.
Бұрынғыдай мал-жан жоқ қарайтұғын,
Ашаршылық қасқырдай ел ториды...

Қорада байлайтұғын мал қалмады,
Егістікке себетұғын дән қалмады.
Ашаршылық-қара оба, өрт боп келіп,
Құтыла алмай ашыққан ел зарлады.

Қыс түсті, жердің бетін ақ қар басты.
Түсте көрер болдық біз ішер асты.
Кәрі орнынан тұра алмай, бала-жылап,
Бар ауыл талшық ташпай, қатты састы.

Аш адамдар көмпиіп ісіп кетті,
Өлімге мойынсұнын, «ісіп» кетті.
Көзінің бұрынғыдай жанары жоқ,
Салбырап жақ сүйегі түсіп кетті.

Сұраймыз ба, бұл апатқа кім кінәлі?
Мылтықсыз қырып салған барша жанды.
Кейбіреу құрып кетті ұрпағымен,
Кім төлейді жазықсыз аққан қанды?

Қырылмаса аштықтап бауырларым,
Соғыста да құрбап ғып шыбын жанын.
Қазақ деген қандай ел болар едік,
Көркейткен байлығымен әлем сәнін!

Татьяна Невадовская XX ғасырдың 30-жылдары
Қазақстанға жер аударылған әкесімен бірге келіпті. Сол кездегі қазақ еліндегі алапат аштықты көріп, жаны түршігіп, көкірегі қарс айырылып, жас қыз көргендерін өлең жолдарына түсірген екен.

Қазақстан қасіреті

Кім жіберді аштық деген пәлені?
Кім жауапты? Білім келер соны мен...
Түйе мініп, атпен шапқан жан еді,
Малын айдап, көшіп жүрген жөнімен.

Түгін қоймай сыпырды ғой қастықпен,
Болады екен осындай да сұм айла.
Бүкіл жұртты қырып-жою аштықпен,
Керек пе елі алшаға, әлде құдайға?

... Аштық жайын еске алудың өзі мүң,
Шашу-сұрақ мазалайды: Неліктен?

Бұл қорлыққа жетер қайтып төзімің,
Жер бетінде жүре алмайсың өліктен...

Кім тартады бұл зұлматтың зауалын?

Наурыз еді, шуақтанып, Күн тұрған
Дала оянып, тіршілікке ұмтылған.
Ашаршылық қасіреті жадымда
Қазақтарым бастан кешкен түн тұман.

Қазағым аш, аш иттей боп ұлыған
Ісіп-кескен, тым қайғылы, қиын хал
Өліп жатыр, бұратылып аштықтан,
Күйінсемін, менің тәуір күйім бар.

Аш нәресте шырылдайды ыңылдап,
Ана шіркін сәбиімен бір жылап.
Қос емшегін тоқпақтайды қолымен,
Есі шығып, «сүті жоқ» деп тұр жылап.

Бейшаралық халін көріп апаның,
Көкіректі езгілейді нала мұң.
Ашаршылық апатының құрбаны,
Аяп тұрмын, мына сәби баланы.

Өлік сасып жатыр мына далаңыз,
Ашаршылық жоқ қой саған шарамыз.
Құйған жаңбыр, суық жел мен аязда,
Жансыз дене мұз боп қатқан, қараңыз.

Шөмеле тұр айдалада жиналған,
Сабақтары шірік тартып уланған.
Бір жас сәби содап масақ іздеп жүр,
Нәзік қолмен сүртін көзін суланған.

Көрінеді қабырғасы ырсынып,
Ілі ісініп, сыртқа шыққан тырсынып.
Ұқсамайды тірі адамға сұлбасы,

Тірі аруак, адам емес, құр сиық.

Бейшаралар түңілген бұл өмірден,
Қар астынан жем іздейді қолымен.
Жаратқан-ау, жан азабын тартардай,
Жазығы не, түсінбеймін соны мен?

Төзе алмаймын мен мынандай сұмдыққа,
Арашашы бола алмадым мұңдыққа
Қандай жауыз ашаршылық әкелген,
Аласұрдым, көзім жетпей шыңдыққа.

Егін бітгі ел шүкірлік етерлік,
Нап мен шай да, темекі де жетерлік.
Ауа райын сылтау етіп сандалса,
Ондай былшыл болар нағыз есерлік.

Келді үкімет, тәркіледі астықты,
Етті зорлық, жасап елге қастықты.
Көмілусіз қанша сүйек шашылды,
Соны ойлап, суарамын жастықты.

Айтшы, үкімет, бұл не қылған мазағың?!
Көз алдымда тартып жанның азабын.
Малын алып, үйсіз-күйсіз қалдырған,
Ажал күшып қырылуда қазағың.

Ел даланы жайлағандай жын-пері,
Түк қалдырмай түл еткен кім бұл жерді?
Ашаршылық зұлматына күні ертең
Жауанкер деп тарта аламыз кімдерді?

Көшпелі ел ең даланы жайлаған,
Малын бағып, қыс соғымын сайлаған,
Диқандыққа бейім емес қазақты,
Кім ажалдың аранына айдаған?

Кім оларды сұм ажалға тап қылған,
Қырып-жойып, жашнай өлім таптырған,
Маң далада мал өсірген қазақтың
Шат көңілін, жайлы өмірін жоқ қылған?

Көкіректе көп болып тұр сауалым,
Бұл зұлматтың кім береді жауабын?
Мен сұраймын, айтындаршы жарандар,
Кім тартады бұл зұлматтың зауалын?!

**Бахытбек Смағұл, ҚР Парламенті мәжілісінің депутаты,
Ауған соғыс ардагерлер ұйымдары қауымдастығының
төрағасы:**

Жаралы жылдар

Не көрмеген, бәрін көрген азаптың,
Сол болды ғой сорақысы мазактың.
Сардалаға ақ сүйсегі шашылып,
Ит мүжіді алтын басып қазақтың.

Бауырына басу үшін даласын
Қынадай ғып қырды қазақ баласын.
Тең жарымы жер бетінен жоқ болған
Кімге айтады момын халық наласын.

Қиянатпен қолдан жасап аштықты,
Қалың елдің көмейіне тас тықты.
Елін жойып жерін басын алатын
Кім болжаған мұндай сұмдық қастықты.

Аштық жалмап небір жайсаң нар ұлын,
Таппай қалдық боздақтардың кабіріп.
Қадірлеуге, аялауға міндетті
Бүгінгі ұрпақ тоқшылықтың қадірін.

Жойылмады Алаш елі, алайда,
Аман қалып үлгі болды талайға.
Елбасымыз күні-түні тойғанды,
Қазақ елін ел қылам деп қалайда.

Қазақ елі, Қазақстан, Қазағым,
Сенің ұлы тарихыңды жазамын.
Аптықтағы Алашымның азабын,
Ескерткіш қып мәңгілікке қалдырған
Азат елге арналады ғазалым!!!

Ерте солған гүлдер

Сөзі: Жарасбай Нұрқандікі.

Әні: Ерсайын Нарымбасөвтікі.

Кеткен заман еді, мұздай суық лебі,
Сол бір сұмдық, әлі мазалайды мені.
Қос үрейлі күндер, қорқынышты түндер,
Жазығы жоқ жандар, алып кеткен кімдер?

Кінәсі жоқ жандар, кімдер кінә таққан,
Күнәсі жоқ жандар, кімдер жала жапқан?
Аққа күйе жаққан, айтыңдаршы, кімдер,
Күрсінеді таулар, тұнжырайды көлдер.

Қайырмасы:

Отыз жетінші жыл,
Қасіретім бұл!
Тарқамайтын шер,
Айықпайтын мұң.
Гүлдейді жел,
Мүжігендей тас.
Көңілімізде шер,
Көзімізде жас.

Өңкей асыл, боздақ, болды-ау күні қараң,

Олар көрген азап – өлімнен де жамап.
Елін сүйген ердің жау атаған кезін,
Ей, қазағым менің, жан-тәніңмен сезін.

Қарауытып орман, қалың тоғай, түнер,
Орнымыздап біздер тұрайықшы түгел.
Тағзым етіп тұрмың, қыбыр етпей, үнсіз,
Егілмейтін іштей, кім бар екен мұңсыз?

Қайырмасы:

Негкен заман еді, мұздай суық лебі,
Сол бір сұмдық әлі мазалайды мені.
Қос үрейлі күндер, қорқынышты түндер,
Жазығы жоқ жаңдар, алып кеткен кімдер?
Ерте солған гүлдер, аянышты бәрі,
Ең аяулы жандар, есте болсын мәңгі.
Аза күнгі зарым, азалы жыр, әнім
Аруақтарға дұға, қабыл етсін Тәңірім!

Күдері ақын шығармасындағы ашаршылық ақиқаты

Ақын Күдері Жолдыбайұлы 1930-1933 жылдары қазақ елінің басына төнген аштық зардабын өз басынан өткізіп, көзімен көріп, көңілге түйгенін өлеңмен жырлайды. Ол ең жолдарында бір адамның тағдыры арқылы зобалаң жылдардағы қазақтардың басына түскен ауыр жағдай туралы ақынның жан айқайын түсіруге болады.

Ақынның шығармасы әдеби көркем туынды ғана емес, отызыншы жылдардағы аштықты, қазақ халқының қасіретін келешектегі ұрпаққа жеткізетін тарихи дерек.

Көзімнің нұры шырағым,
Жетің өлем папаңа.
Іш бауырым қап болды,
Оқ тиіп жүрек қабына.

Енді үміт жоқ бөтеннен,
Болар ден тірек тағы да,

Қолымыз жетпей босқа өлдік,
Бір тамшы сүт ағына.

Қойдан бетер қырылдык,
Тигендей індет табына.
Туған бала жат болды,
Қайрылмайтын сағына.

Туды ма деп ойлаймын,
Аз күнгі дүние бағыма.
Бір көрініп кетпедің,
Байсұлтан, Мәрдан орнына.

Қираған балта сабына,
Сүйеніш болар бір өзің,
Қарасам істің нағына.
Іздеп бір мені келерсің,

Жақындықтың бағына.
Ер түрімнен айрылдым,
Қанатымнан қайрылдым.
Келген шақта күдай-ау,

Өлетұғын шағымда,
Қосылмас түрім көрінді,
Қожабике тамына.
Елден тонырақ бұйырмай,

Кірмейтін жерге айналдым,
Қарға адым жер мұң болды,
Қазаққа ажал байландым.
Құр терім тұр қаудырап,

Сүйегім қалды саудырап,
Аштықтап басқа дертім жоқ,
Талықсып тұрмын маужырап.
Баладан пайда болмады

Құр басым қалды жаудырап.
Келсең көрмей кетпессің
Құлағанда үстіме, еді-ау таң бірақ,
Атаның көңілі балада,

Артымда жалғыз бау күрақ.
Жаратнасаң төресің,
Ендес бауыр болғанмен

Өркімде шыбын жан бірақ.

Құдайдан не деп тілейін
Шығарда үш мың салып ең,
Кеткеніме налып ең,
Ағыке дейтін інің жоқ
Өкінішпен қалып ең.

Енді маған келгенде
Көрсетпесең өзің біл,
Бас қамының елесін.
Асылдан қалған тұяқсың,
Бетеге емес қияқсың,
Жасы мен көрі бас шұлғып,
Сөзіңе тоқтар, би-ақсың.

Қарашығы көзіңнің,
Жат болмасын жалқыңыз,
Жетсе хабар ендесім,
Аузыма келіп су тамыз.
Аша алмай жабық түндікті,

Мен не дейін ендесім,
Бауыр деп іздеп келмесең,
Қол ұшыңды бермесең,
Алмасаң ата сәлемін,
Төрелігіңді жеңбесең.

Түзік деп кімге ерерсің,
Үзік деп кімге сенерсің,
Іздеп бір тапсаң демерсің,
Төлеңгіт емес төрерсің,
Бауырыңды жатқа тастама,
Сәлемім жетсе келерсің.

Сенен бөтен бұрылып
Зарды кімге айтамыз,
Балапандай асырап,
Бас көтеріп шалқыңыз,
Барша жұртқа қадірлі
Қымбат болсын нарқыңыз.
Күрмеуі қысқа ғұмырда
Қиындық көрмей қалқыңыз.

Өлімге қазақ қондікті,
Кімнен келген қасірет
Сұрайтын адам жоқ тіпті.

Жүрмін қаңғып әр үйде,
Таусылды тұзым фаниде,
Өліктің иісі аңқиды,
Бей-жай боп тұрмын бір күйде.

Болар ма мұндай тақырлық
Күнім бір туды нақырлық,
Сәлемім осы ақырлық
Бір келі май бермесең,
Ата аруағын шақырдық.

**Еңбек ардагері, саяси қуғын-сүргін құрбанының ұрпағы
Бақытжан Есематұлы ашаршылық жылдары қос ұлынан –
Мырзағаныс пен Айғаныстан айырылған Шариға ананың
зарын жырлайды:**

**Жазықсыздар жыры
(Шариға ана рухына)**

Нәубет келген жыл еді,
Елге туған мұң еді.
Ашаршылық-аш халық,
Соң ғасырдың түнегі.

Жыбырлаған азық-ты,
Қыбырлаған азық-ты.
Елдің ішін іріткен,
Кімдер екен жазықты?

Есемат деген ер еді,
Шариға-жары, сенері.
Кеніс ғана қосылған,
Жазмышқа көнеді!..
Мырзағаныс-тірсегі,

Көңіл-тұман, күз бе еді?
... Көкелерін іздеді.
Қос мұңлықтың анасы,
Көктен үміт үзбеді.

Өтті осылай сағым күн,
Естір екен зарын кім?
Отағасыз отбасы,
Жамылған-ды қалың мұң.

Айнала толы кіл кекті,
Шариғадан күш кетті.
Сенім отын сөндірмей,
Есематын күтпек-ті.

Оңға тартса – бір ажал
Солға тартса – бір ажал,
Жолға шыққан үшеуге,
Қорқынышты құба жал.

Деп Шариға зарлады,
Қос құлыны – бар қамы.

Айғанысы-тілегі.
Құдай берген қос жазған,
Қылықтары жыр еді.

Өне тапты бір масақ,
Бес түйірін бір асап.
Аштық күйін шертеді,
Балалық шақ-тұма шақ.

Анда жатыр он өлік,
Мұнда жатыр он өлік.
Бейбағытты бетке алып,
Жолға шықты үш мұңлық.

«Шыдам, шіркін, шекті еді,
Қинағаны – не еткені?»
Мырзағаныс, Айғаныс –
Сұм тағдырға өкпелі.

«Е, Жаратқан, сыйындым,
Бір өзіңе сүйіндім.
Пәктерімді қорғашы,
Үшырмасын құйып күш».

Тоқтамайтын көз жасың,
Таңнан түнге жалғады.

Аш тажалдар епті еді,
Ана тағы «кет!» деді.
Сесті азу шап берді!..
Бұл тәңірдің не еткені?!

Бұл – қаралы таң еді,
Бұл – қаралы зар еді.
Пейіш жақтан естілер,
Күнәсіздер әуені!

**Ашаршылықтың азабын көрген Хұсайын Бижанов қария
сол заманды ашына жырлайды:**

Байлардың конфескелеп малын алды,
Астыққа кеңірдектен салық салды.
Құрылған әр ауылда кедей тобы,
Күш-көліксіз, қарусыз бекер қалды.

Күз болды, қара суық, жер тоңайды,
Жаңбыр, бұршақ аралас қар борады.
Бұрынғыдай мал-жан жоқ қарайтұғын,
Ашаршылық қасқырдай ел ториды...

«Орталық» қолда бардың бәрін алған,
Үйлерге, қора-жайға тінту салған.
Кей адам бір құдайға жалбарынар,
Өлмесем деп үміт қылып шыбын жашпан.
Қорада байлайтұғын мал қалмады,

Егістікке себетін дән қалмады.
Ашаршылық – қара оба, өрт боп келін,
Құтыла алмай ашыққан ел зарлады.
Қыс түсті, жердің бетін ақ қар басты,
Түсте көрер болдық біз ішер асты.

Кәрі орнынан тұра алмай, бала жылап,
Бар ауыл талшық таппай қатты састы.

Қыс санап, аяз мінді қаһарына,
Күн өзгерін көрінер батарында...
Әлі барлар нап ізден қаңғып кетті,
Қалғандары жаутақтап санарына...

Жолаушылар жол таппай жолда өледі,
Өлігін о сорлының кім көмеді?!
Қарға-құзғын шұқып жеп екі көзін,
Қара жер қойнына алмай тебіренеді...

Аш адамдар көмшип ісіп кетті,
Өлімге мойынсынып «ісіп» кетті.
Көзінің бұрынғыдай жанары жоқ,
Салбырап жақ сүйегі түсіп кетті.

Ең алдымен кәрі мен әлсіз өлді,
Таба алмайтын өзінше ішіп-жемді,
Құрбақа, кесіртке, сары тышқан,
Жыланды тапқан адам ұстап жеді.

Қылт еткен табылмастан ашық жерден,
Биік тау, шалқар дала, жасыл белден,
Адамдар бірін-бірі асып жеді,
Өлікті де терумен ашын көрден.

Колхозда ұйымдасты «ортақ қазан»,
Бір шөміш көже алады барған адам.
Жете алмай көпшілігі жолда қалды,
Әр жерден дауыс шығып ыңырсыған.

Ертең ерте жинайды өлгендерді,
Алыс емес, ауылдан көмген жері.
Күресе алмай аңғықтап дүние салды,
Алнамыстай қайратты ердің ері.

Қар кетін, күн жылынып, көктем келді,

Есепке алды өлген мен тірілерді.
Сарымсақты күнгейден теріп әкеп,
Қорек етіп көруге асып жеді.

Кейбіреу, қайтейін енді, тоя жеді,
Тірі қалсам деуменен баяғы енді.
Аш өзекке түсті де, іші ксуіп,
Көзім көрді уланып өлгендерді.

Сұраймыз бұл апатқа кім кінәлі,
Мылтықсыз қырып салған барша жанды.
Кейбіреу құрып кетті ұрпағымен,
Кім төлейді жазықсыз аққан қанды?!

Лағынет саған мәңгі, Голощекин,
Өлім суіп, қандадың жердің бетін.
Көбі өлді, көбі кетті туған жерден,
Аздырын-тоздырдың-ау қазақ елін.

Қырылмаса аштықтан бауырларым,
Соғыста да құрбан ғып шыбын жанын.
Қазақ деген қандай ел болар едік,
Көркейткен байлығымен әлем сәнін!

ТҮЙІН

Дерек пен дәйек

Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының 1939 жылдың 14 қазанында шыққан қаулысы негізінде Жамбыл облысы құрылады. Осы қаулы бойынша Шу ауданы Алматы облысының құрамынан Жамбыл облысының қарамағына өтеді. (Алматыдағы орталық мемлекеттік мұрағат (ОММ), 1109 қор, 5 тізбе, 46 іс, 19 бет)

«Бұрынғы Оулисата уезінің аумағы қазіргі Жамбыл облысы алып қатқан жер аумағынан кем болмаған. Оған қазіргі Қырғызстанның

Талас облысына қарасты Күркіреуден Қарабалтаға дейінгі аумақтың кіргенін ескерсек көлемінің қаншалықты үлкен екенін аңғарар еді». (Еділ Әлиев. **Жан қайғы, Тараз, 2012, 116 бет**)

«Артық астық өткізбегені үшін 64 бай-құлақ шаруашылығына 43367 сом айыппұл салынды, оған қоса мемлекеттік қарыздарды өтеуден бөлек олардан 27748 сом айыппұл алынды. Сонымен қатар 16 шаруашылық иесі 1,5-2 жылға сотталып, 3-тен 5 жылға дейін жер аударылды». (Қ.Жабағиев, Г.Жұман, М.Қойгелдиев. **Шу өңірінің тарихы, Алматы, 2010, 28 бет**)

«1933 жылы отырықшы Меркі ауданының өзінде 1930 жылымен салыстырғанда жылқы саны 25 пайызға төмендеген. Отырықшы Әулиеата, Меркі аудандарындағы төрт түлік түрлері бойынша мал санының үлес салмағы 1933 жылы 1930 жылымен салыстырғанда 23,5, көшпелі Сарысу, Талас аудандарында бұл көрсеткіш 40,7 пайыз болған. Сарысу ауданында 1930 жылымен салыстырғанда қой шығышының үлес салмағы 30,7 пайыз болса, Әулиеатада бұл көрсеткіш – 46,1... Сарысу ауданында 1930 жылы жалпы мал 472364 болса, 1933 жылы оның 3567-сі ғана қалған. Осы ауданда 1930 жылы 31209 адам тұрған. Ал 1933 жылы оның 6181-і ғана қалған. Небәрі екі жылдың ішінде 25028 адам аштан өлген немесе босып кеткен. 1930 жылы Талас ауданында 694107 төрт түлік болса, 1933 жылы соның 97296-ы ғана қалған. Жүт жылдары 596811 бас мал өлім-жітімге ұшыраған. Талас ауданында 1930 жылы 48473 тұрғын болса, 1933 жылы оның 12638-і ғана қалған. 35835 тұрғын аштан өлген немесе өзге жерлерге қоныс аударып кеткен». (Е.Әлиев. **Жан қайғы, Тараз, 2012, 4, 60-63 беттер**)

«1930 жылы Шу ауданында мақта мен итальян қарасорасы өсіріле бастады. Мақтаның шығымы төмен болды, оңдеуге келмеді, шикізат ретінде де сатуға тиімсіз болды. Ал қарасорадан кенеп, кендір өндірілді. Бірақ 1934-1935 жылдары белгісіз себептермен өндіру тоқтатылды. Мәдени дақылдың дән қалдықтары егілген алқаптарда толық жойылмағандықтан жабайы қарасораға айналып, қазіргі кезде оның зардабын бүкіл ел көріп отыр». (Шу өңіріндегі **Құлжанысов Жарқынбек қарияның естелігінен**)

«... Шу ауданының орталығы – Ново-Троицкіде – күнделікті 10-12 қазақ өлуде, коммунистердің 60 пайызы ауданнан кетіп қалған... Сарысу ауданында 7000 шаруашылық болса, енді олардың 500-ге жуығы қалған... Басқалары Әулисата және т.б. аудандарға қашқан. Қырғыз жеріне көшкендер бар. Қарана айында осы ауданнан жүздеген адам отбасымен бірге алыс ауылдарға жылжыған. Ел-жұрттың жартысы қырылған. Қаңтар айының екінші бескүндігінде жолда 24 өлік табылған. Оларға қарақшылар да шабуыл жасаған. Әйелдер балаларын суға лақтырған. 5-6 қаңтар күндері Әулисата қаласындағы шайханапалар маңынан өлген 20 баланың денесі табылған. Осы уақыт ішінде 84 ересек адам өлген».**(Рыскулов Т. Собрание сочинений в трех томах, том 3, Алматы, 1998, 320-322 стр.)**

«... Жуалы ауданының Түлкібас бекетінде адам өлтіріп және адам етін тағам ретінде пайдаланумен айналысқан 4 адамнан (қазақ) құралған топ қолға түсті. Олар 6 адамды өлтірген...»**(Б.Г.Аяған. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты, Алматы, 2012, 93 бет)**

«... Сарысу ауданында Серік хан бастаған көтеріліс тез басылды. Серік хан және оның басқа жетекшілері қамауға алынып, сот шешімінеіз-ақ атылған...

Қордай таулы асуында Осман батыр халықтың басын біріктіріп, атты әскер ұйымдастырады. Олар қажетті қару-жарақтарды Қытайдан алатын болды. Көтерілісшілер облыс орталығы Алматыға жетіп, оған тікелей қауіп төндіреді. Отар, Шамалған, Ұзынағаш, Красногорск, Георгиевский, Шу сияқты елді мекендер көтерілісшілердің қолына өтеді. Отар стансасының маңында кескілескен ұрыстар болды. 1931 жылдың сәуір айында көтерілісті басуға Кеңес билігі нақты әрекеттер жасай бастады.

Шаруалар көтерілісінен аман қалғандары шетелге қашқан. Басқа елдерге қазақтар бүкіл ауыл-аймақ болып кеткен. Сол кезде Алматы округіне қарасты Балқан, Шоқнар (қазір Шу ауданының құрамындағы Шоқнар елді мекені), Іле, Еңбекші Қазақ, Биен-Ақсу, Сарқанд, Жаркент, Борібай аудандарының басым бөлігі Қытай жеріне көшкен». **(Б.Г.Аяған. Сонда, 123, 130, 135 беттер)**

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиевтің деректері бойынша «1931 жылдың қазан айында көтерілісшілер толығымен жеңіліске ұшырайды. Көтерілістің басшылары Ш.Құдайбергенов пен С.Жолшыбасев тұтқындалып, соғталып, артынан атылды. ...Ұжымдастыру саясатына қарсы Шу өңіріне жақын маңдағы Сарысу, Ырғыз, Балқаш, Қордай, Қастек және басқа да аудандарда көтерілістер орын алды».(Қ.Жабағиев, Г.Жұман, М.Қойгелдиев. Шу өңірінің тарихы, Алматы, 2010, 34 бет)

Шу ауданындағы тәркілеуге байланысты тағы да мынадай мәліметтер келтіреді: «Тек 1930 жылы ғана көктемгі егіс науқанына «зияны» тиенді және азық-түлік салығы жоснарын орындаудан бас тартты деген айыптаумен ауданда 65 бай және құлақ соғталды, олардың ішінде 40 отбасының дүние-мүлкі тәркіленуге тиіс болды. Ал олардан алынғаны 71 жылқы, 11 түйе, 4 сиыр, 64 қой, 12 киіз үй және 4 кірпіштен салынған үй еді».(Қ.Жабағиев, Г.Жұман, М.Қойгелдиев. Сонда,28 бет)

«1933 жылы 11-16 ақпан аралығында Әулиеатада ұсталғандар: 1) базарда пісірілген адам мүшелерін сатып тұрған әйел. Соғ медициналық сараптамасының қорытындысына сәйкес, оның қолындағы пісірілген ет 6-7 жасар баланың дене мүшелері болып шықты...»(Тәтімов М., Тәтімова Т., Тәтімова М. Зұлмат пен зардап. Голощекинский голодомор. Алматы, 2010, 70-бет)

«Қазақстаннан сыртқы елдерге кеткен босқындардың да жағдайы мәз болмады. Мысалы, Қырғыз республикасына барған қазақтар жөніндегі шолуда: «Олардың жалшы сапын айту қиын, өйткені халық өз бетімен лег-легімен келуде» - деп жазылған. Сол құжатта Қордай асуында қырғыз еліне жете алмай өліп қалған көп адамның денесі көктемде қар астынан шыққаны айтылады». (Алдажұманов Қ. Нәубет қалай зерттелді? «Егемен Қазақстан» газеті, 31 мамыр, 2012 жыл, 7 бет)

Қазақстан журналистер одағының мүшесі, тәуелсіз журналист Мәкен Уәктегінің жеке мұрағатында сақталған 1930-1933 жылдардағы аланат аштықты және қуғын-сүргінді көрген азаматтардың тағдыры туралы естелік-деректерден:

Балалық шағымның ауыр күндерін қалай ұмытайын!

Бірінші естелік. Жолымбетов Сейдахмет – шешілмеген жұмбақ, ертегі сияқты азамат. Ұлы Отан соғысының және еңбек ардагері, Сталинград майданына, Белоруссия, Польша, Прибалтика республикаларын азат етуге қатысқан, дербес зейнеткер.

Сейдахмет аға өзінің балалық шағында көрген қиыншылықтарын былай деп айтып еді:

-Доңыз жылы соғым айында туыпмын. Сол кезде ауылда ЗАГС, метрике деген болмаған. Туған жылымды 1923 жыл деп есеіткен, туған айымды, күнімді өзім белгіледім. 1936 жылы бірінші КСРО Жоғарғы Кеңесінің сайлауы желтоқсан айының 12 күні өтті. Сайлауда мен ел арасында үгітші болдым. Сонымен менің туған күнім желтоқсан айының 12 күні болып жазылып кетті. Туған жерім Әулие-Ата уезіндегі 5-ауыл, кейін Жамбыл облысы Жамбыл ауданы «Жаңа тілек» ұжымшары болды. Ауылымыз табиғаты бай Қаратаудың шығыс жазығында, Аса өзенінің бойына орналасқан, малға шөбі көп, жері құнарлы, өзеннің алқабы орман-тоғай, жабайы өсетін жеміс-жидектер мол, тоғайға жыяқы, сныр кірсе ағаштың арасында жоқ болып кететін әсем жер еді. Соңғы 30 жылда осы ауылдан жұрнаққа қалмады. Ұжымшар іріленген кезде үйін тастап, ел жан-жаққа көшті, ауылдың орны айдалып, егіс алқабына айналды. Орман-тоғайлар отынға қырқыла-қырқыла тапталып, шаң басқан тақыр жер болып қалды. Тіпті, ата-бабаның бейітін іздесеңде таба алмайсың, тегістеліп, егін егіліп кетті. Туған жерді кім сағынбайды, кейде аңсаймын. Ауылымның орнында ешнәрсе қалмады, «қайнайды қаның, ашиды жаның» деп ұлы Абай айтқандай, ішім ашиды. Әкешемнің бейітінің орнын шамалап тауып, жер синаймын, құран оқимын. Төбеге шығып, біраз тұрып балалық шағымды, ағайып-туыстарымды еске аламын. Кімнің үйі қай жерде тұрғаны көз алдыма келеді. «50 жылда ел жаңа, 100 жылда қазан» - деген сөз бекер айтылмаса керек.

Менің ата-бабам бай болған екен. Осы 5-ауыл Кеңес өкіметінен бұрын Байғатын ауылы деп аталған. Әкеміздің аты Оңал, атамыз Асылбек деген кісі екен. Мен оларды көргенім жоқ. Ел аузынан естігенім, Асылбек атамыз момын, сауаты жоқ, сан білмейді екен. Әкеміз ескіше сауаты бар, сөзге шенен, ер тұлғалы мықты, әкімшілік қабілеті мол, іскер кісі болыпты. Оңал әкемді Әулие-Атадағы бай датқалар құрметтен, сипап отырған. Әулие-Ата аймағындағы аты әйгілі Керімбай болыс, біздің әкемізді құрметтен, атының тізінін ұстап, қолтықтан аттан түсіреді екен деп, көңгі көрген қариялардың айтын отырғанын талай естідім. Соңғын, атамыздың аты шықпай, әкеміздің аты шығыпты.

Бауыржан Момышұлы ағамыз біздің әкеміздің парасаттылығын және әкімшілік іскерлігін көп білген. Байғатын (Оңал) әкеміз туралы кітап жазамын деп айтушы еді. Жаза алмай дүние салды. Кеңес өкіметі, Компартия дүрілдеп тұрған кезде байлар, болыстар туралы жазу мүмкіндігі болмаған шығар деп ойлаймын.

Кеңес өкіметі отызыншы жылдары колхоз ұйымдастыру алдында ата-бабаларымыздың далаға сипай мыңғырған қора-қора қойлары, үйір-үйір жылқылары қайда кеткені белгісіз, бір-екі жылдың ішінде жоқ болды. Оңал (Байғатын) - әкеміз, атамыз Асылбек бұл дүниеден озды.

1932-1933 жылдары елді ашаршылық жазмаған кезде, жалғыз асыраушы Құлжан шешем бізді аштан өлмесіп деп аузындағысын жырын беріп жүрін, өзі ауруға шалдығып өлді. Әкеміз өкіметтің қуғышына ұшырап айдалып кетті, күні бүгінге дейін қайда кеткені, қалай өлгені белгісіз күйде қалып отыр. Әкеміздің кіші інісі Жадыра Кеңес өкіметінің қуғындауынан қашып, Ташкент асып кетті. Ол тек 1936 жылы байларға амнистия жариялағаннан кейін ғана елге оралды. Сонымен 4 бала жетім қалдық. Олардың ең үлкені - менің жасым 10-да болатын. Қалғандары 7-8 жасар, ең кіші қарындасым Шамшы - 3 жасар еді. Әкеміздің шешесі Сұлунан анамыз ол кезде 60-тан асқан кезі шығар, бізді қайтсеп аштан өлтірмеймін деп, жанынан қалдырмай тауға да, тасқа да апарды. Біздің ауылдың солтүстік-батысында Бұрыл деген тау бар. Сол таудың бөктерінде сай-сайда Алға деген шөп өседі, қазса түбінен картон сияқты түйін шығады. Соны тасқа қажап келтірсе үн сияқты крахмал пайда болады. Содан бізге быламық жасап, қазанға салып қатырма нан жасап беруші еді.

Алапат апаршылық жылдары көп жандар солай күн көрді. 1934 жылы өкімет үй басына бір киюдан кебек, кейде бидай бере бастады. Сөйтін, пәубет жылдардағы қырғыннан аман қалдық. Қазіргі кезде сол 4 жетім баланың 3-і тірі. Менің кіші інім Сейдалы -- 75 жаста, 10 баланың әкесі. Баяғы 3 жасар жетім қарындасым 70 жасқа келді, 11 баланың апасы, «Алтын алқа» иегері, құрметті ана. Екі бауырымыш да бала-шағалары ер жетін, үйлі-жайлы болды. Бақытты туысқандарым туған елде тұрып жатыр.

Менің өмір жолым басқана болды. Жазып менің шешенеме жетім баладан келешекте қызмет істеп, ел басқарып, жоғары лауазымды дәрежелі қызметке көтеріліп, Отаныма көп жыл еңбек студі жазыпты. Ел сияйтын, халқымыздың мыңдаған зиялы азаматтарының бірі болғаным шүкіршілік етемін. Ержеткен бала-шаға, немере-шөберелерім бар. Менің балалық шағым ауыр болды, ол күндерді қалай ұмытайын! Ойлан қарасам қалайша мен аш-жалаңаш, жөнді оқымаған, айдаладағы ауылда жұмыс істеп, Республика дәрежесіне дейінгі қызмет бабына көтеріліп, ел басқару қабілетіне жетуім мүмкін емес, ертегі сияқты көрінеді. Қараңызшы мен кім едім: жасым 12-ге келгенше мектеп қабырғасын көрген жоқпын. Ауылда мектеп болмады. 1935 жылы ғана бірінші рет ауылымызда бастауып мектеп ашылды. Мектеп салынған жоқ. Бір жаман үйдің бастырмасына 4 парта қойыпты, үйдің қабырғасында қара тақта ілулі тұр. Мен қандай оқушы? Үстіме іліп алар киімім болмады, жалаңаяқ, өкпем тілім-тілім, көптек болып қатып кеткен. Мұғалім артқы партаға отырғызып, бір дәптер, бір қалам берді. Сол мектеп біздің үйден 200 метрдей жерде орналасқан. Қыста жалаңаяқ, жалаңбас қар кешіп мектенке жүгіріп келемін. Мектепте еден жоқ, біз отыратын жерді аттың қнымен балшықты араластырып, сылап қойған. Партада отырып, тоңған аяғымды кезек-кезек саныма басып, жылытып аламын. Сабаққа жалаңаяқ келетін жалғыз мен едім. Төленберген деген мұғалім мені аяйтын, арқамнан сияп: «әлі-ақ ер жетесің, адам боласың» деуші еді. Осы сөзді естігенде көңілім жібір, көзіме жас келегін. Мұғалімнің айтқан сөзіне сеніпкіремей, «адам боласың» дегеннің ауылы өте алыс сияқты көрінетін. Бізді ауыл тұрғындары жетім балалар деп атайтын.

Жасым өсіп кетті ме, әлде сабақты жақсы үлгердім бе, бір оқу жылында 2 сыныпты бітіріп, екі оқу жылында 4 сыныпты бітіріп

шықтым, оқын жүрін ұжымшарда жұмыс істеп, ашама қолтабыс болып, кішкентай бауырларымды асыруға көмектестім. Төленберген ағай бастауыш мектепте өте жақсы оқыды деп, маған мақтау грамотасын берді. Ескі болса да үстіме киім біте бастады. Үлкен ағаларымнан қалған киімдерден кесіп-кесіп, кішірейтін үстіме жамап топ, бұтыма шалбар тігін берді, аяғыма біреуден қалған жамап бәтішке пайда болды. Бұл көрші ауылға 7 жылдық мектепке барып оқысын деген дайындықтың түрі еді. Ауылдан 5-6 бала есекке мінгесін, кейде жаяу, көрші ауылға мектепке барып жүрдік. Ауыл мен мектептің арасы жеті-сегіз шақырымдай болды, суық күзде қатты жаурайтынбыз. Қыста оқуға бара алмай қалдық.

1936 жылы Ташкенттен баяғы мал-мүлкіміз тәркіленген кезде қашып кеткен әкемнің інісі Жадыра ағам көшіп келді. Біздің әрқайсымызға, кішкентай жетім балаларға киім ала келген екен, киіндіріп қойды. Сол кезде жасым 14-те, адам болып қалған кезім. Жақсы оқитынымды біліп, ағам мені Жамбыл қаласына апарды да, бір жекжаттың үйіне жатқызып, Жамбыл орта мектебінің 6-сыныбына кіргізді. Мені жатқызған үй біздің ауылға ана-жезде болып келеді екен. Тұрмыстары нашар, балалары көп. Қалай тырысасақ да екі жылдан артық оқуға жағдай болмады. Осы қалаға келгенге дейін, дәлірек айтқанда 15 жасыма дейін бір ауыз орыс тілін білмедім. Қалада екі жыл оқын, аздап орыс тілін үйрендім. Жас болса 16-ға келді, үйде жұмысқа жарайтын менеп басқа адам жоқ, оқуды тастап, ауылға келіп, ұжымшарда жұмыс істедім, кішкентай бауырларымды асырауға, оқуына қарастым. Сөйтін жүрін, жасым 17-ден асып қалды. Отан соғысы басталудың алдында тиін-қашып оқын, бар болғаны 7 сыныпты бітірдім. Ойлан қараңызшы, мұндай жағдайда келешегі бар, өседі, үлкен жұмыс істейді, тіпті Алматыда министрлікте істейді деп ойлауға да болмайды, орысша айтқанда естіген адам: «кто вам поверить, это просто глупость» - дер еді.

Соғыстан кейін оқи алмадым. Елдің тұрмысы өте ауыр болды. Жұмыс істеуге тура келді. Кешкі мектеп, жоғары оқу орындарының сырттан оқитын қысқаша мамандық алу курстарында оқи жүрін, қызмет істедім. Қалай айтсам да білім алуға ұмтылдым, тәжірибе жинадым. Менің келешекте қызмет дәрежесінің өсуіне өзім де себеп болған шығармын.

Уақыт өтіп, жас ұлғайған сайын балалық шақта көрген қиындықты айтып қалғың келеді. Кейде сол бір күндер кино көргендей көз алдымнан тізбектеліп өтіп жатады.

Сол кезде бала болсамда әлі есімде, бүкіл ауылдың малын тәркілеп, бала-шағаны шуылдатып, жылатып, дүние-мүлікті, құрал-саймандарды, азық-түліктің барлығын ортаға салды. Тіпті, апамның көкөніс тұқымдарын тығып қойған жерін тауып алып, оны да алып кетті. Сөйтін үйімізде үстіміздегі киімнен басқа ешнәрсе қалмады. Үйде кейде бір түйір дән болмағанын ойласам, қазіргі ұрпақ осыған сенер ме екен?

Алғашқы кезде елдің мал-мүлкін бір жерге жинастырған ұжым – коммуна болып құрылса, 1930 жылдан бастап колхоз болып ұйымдасып, ортадағы дүние-мүлік талап-таражға түсті. Колхоздағы еңбектің басты өлшемі еңбеккүн болған. Жыл аяғында ғана колхоз өз адамдарымен есеп айырысарда, тіпті қиға дейін бөліске түсіретін. 1932 жылы елде қуаңшылық болып, көкпен шыққан астық та, шабындық шөп те күйіп кетті. Адамдар күнкөрістің қамымен ауылдардан қаңғып, басы ауған жаққа кете бастады. Жасөспірім балалар далада сарышұнақ, торғай ұстап күнелтті. Оның өзі сол кезде аныққан жандарға таңғырмайтын тағам болатын.

Төрт жетім бала апамыздың қолына қарап қалдық. Колхоз жұмысына жаранан жалғыз шешеміз ғана, үйге әбден шаршан, қажын қайтатынын, әлі ұмытқан жоқпын. 1932 жылы колхоз қара үп беріп, соны талғажау еттік. Не керек, талай азапты күндер басымыздан өтті ғой. Енді мұндай нәубет жылдар басымызға келмесін, тәуелсіздігіміз мәңгілік болсын деп қана, бір Алладан тілеп отырамын – дейді көпті көрген Сейдахмет аға.

Секеңнің өмір жолы адам баласының тағдырында сирек кездесетін оқиға болғаны анық. Соғыстан кейінгі жылдары Кеңес жұмысында, халық шаруашылық саласында жұмыс істеді. 1959 жылы жұмыс бабымен Жамбыл қаласынан Алматыға ауысады. Сол жылдары Қазақ ССР-і Көлік Министрінің бірінші орынбасары болып Мамеков Ғабиден деген азамат жұмыс істеген екен. Ол кісінің ұсынысымен Сейдахмет Жолымбетов Министрліктің басқарма бастығы болып тағайындалады. Секең қызметке кіріскеннен кейін шешімін таппай айлап-жылдан жиналып қалған экономикалық-техникалық маңызы күшті мәселелерді көтерін, біріннің артынан бірін

пешеді. Осы жұмыстарға тікелей басшылық жасай отырып, талай жобаларды дайындан ұсынады, осындай батыл қадамдардан соң жергілікті шаруашылықтардың, зауыттардың жұмысы алға басады. Зейнетке шыққанға дейін осы қызметте абыройлы еңбек етіп, халықтың құрметіне ие болды. Балалық шағында отызыншы жылдардағы ауыр күндерді басына кешіріп, өмірдің талай тауқыметін көрсе де, қиыншылықтарға мойымай ержетіп, білім алып халқына қызмет еткен Сейдахмет Жолымбетовтың тағдыры осындай еді. **Ж. А. Уралбаев. Қазақ жерінің зиялы азаматтары, Алматы, «Дәуір», 2005 жыл.**

Геолог Дубек Дүйсенбековтың тағдыры

Екінші естелік. Дубек дүниеге келген кезде, 1927 жылы Кеңес өкіметінің кезекті бір саяси науқаны басталып кетті. Байлардың мал-мүлкі тәркіленді. 1930 жылдың күзіне қарай өкіметтің шолақ белсенділері мал біткеннің бәрін ортаға жинап, колхозға өткізді. Ғасырлар бойы малмен жаны бір қазақтар сол жылдан бастап тізесін күшактан, қандай кәсіптен айналысарын білмей дағдарысқа ұшырады. Жазда жинаған аздаған азық-түлікті, тіпті құрт-майға дейін түк қалдырмай зорлықпен тартып алды. Тәркілеу қазақ елінде өте қатал әрі қатыгездікпен жүргізілді. Өйткені, бұл науқанды Қазақстанның сол кездегі бірінші басшысы, орыс патшасының тұқым-тұяғынан түк қалдырмай, бесіктегі баласына дейін арнаулы тапсырмамен күннің түрде қырып салған Голощекин атқарды. Кеңес өкіметінің билігі қан күмар қызыл комиссардың қолымен қазақтарды қырып тастап, жеріне мәңгілік қожа болғысы келді. Жаңа өкімет осы мақсатын жүзеге асыру үшін қазақтардың орта дәулетті шаруаларына дейін байларға қосақтап тәркіледі, содан үлкен бір ұлт бір-ақ күнде тігерге тұяғы жоқ кедейге айналды. Малдан бөтен кәсібі жоқ, тірлігінің негізгі көзі мал болғандықтан, төрт түлігінен тегіс айырылған қазақтар анаршылыққа ұшырады. Қызыл коммунистер оқ атпай-ақ, бомба тастамай-ақ іргелі ұлтты өз үйі, өлең төселінде қынадай қырып салды.

Халық өкіметтен күдерін үзін, үйлеріндегі кілем, текемет және әйелдердің әнекейлі бұйымдарын орыс селоларына анарып, аштыққа

шыдай алмай қымбат затын бір шелек картоңқа берген күн болды. Орыстардың былтырғы қар астында қалған астықтарын қазып, көгеріп кеткен дәнді қуырын жеп, аяқымы ісін өлгендер де көп болды. Жол үстінде жатқан өліктерге ешкім қарамайтын еді...

Дубек осындай тарихи қиын кезеңде туын, өмірдің кұқайын бір кісідей көрді. Әкесі Дүйсенбек бай болды. Кезінде болыстыққа сайланды. Құдайдың берген бақ-дәулеті мен елді халықтың қалауы бойынша билен, ел-жұртына қамқор болғаны үшін Кеңестік биліктің алдында айыпкер саналды. Түрмеге қамалды, жер аударылды. Ақырында өкіе ауруына шалдығып, 1932 жылы дүниеден озды. Ал анасы байдың келіні болғаны үшін көп қиянат көрді. Бай отбасының мүнесі болғандықтан оны кедейлер ұжымы маңына жолатпады. Оздігінен күн көрерліктей қолында ештеңе болмады. Шіңгітей үш жегімегін жетелеп жүріп, жесір келіншек «шықпа жаным, шықпа» деп өлместің күнін көреді. Алыс-жақын атқамінер ағайындарының көмегімен колхозға мүше болып кіреді. Дәулетті отбасында өскен әлжуаз әйел колхоздың азапты жұмысын көтере алмай, ақырында сырқатқа шалдығады. Сөйтін кейуана ұжымшар жұмысынан қол үзбей көз жұмады.

Сонымен Дубек жеті жасында аңыран анасынан да айырығады. Бір әулеттен қалған үш тұл жетімді ағайындары бөлісін алды. Аяғық келін, жоқшылық жайлаған жерде жетімді кім жебей қоймақ?! Көрінгеннің есінде жүріп, Дубек өлімнен өзге тірліктің талайын басынан өкерді. Үлкен әкесі тұрмыс құрып, өз алдына түтіп тұтеткен кезеңнен бастап көңілдің тоңы жібін, көздің жасы тыйыла бастайды. Жездесінің көмегімен аудан орталығындағы мектеп-интернатқа орналасады. Ол жерде де Дубектің шекесі шылық қойған жоқ. Күніне жүз грамм арпаның нанын жеп, қатықсыз қара көже ініп, әйтеуір өлместейі қорек алып жүрді. Жоқшылық пен ташшылықтан әбден титықтағанымен оған елден де, ағайыннан да қайыр болмады. Аяғықтың ар жақ, бер жағында күн қорғенімен, өкіметтің қарауында болғанына шүкіршілік етті.

Қат-қабат қиындықтың қыснағында жүріп, Дубек пісін-қатын, ерте есейді. Сергек те сезімтал, аяғыр, еңбекқор әрі табанды болып өсті. Бір Құдайдан өзге сүйенері де, сенері де болмаған соң, өзін-өзі ыңи қамшылап жүріп, жан-жақты жетілген азамат болып қалыптасу үшін күресті. Үкілі үмітке қолденең келген күнгің бәрімен табандап

тіресті. Сөйтіп, мектепті бітіре салысымен Талдықорған қаласында емтихан тапсырып, Мәскеу мемлекеттік технологиялық университетіне оқуға түседі. Бұл оқу орны жатақхана бермейді, нәтер жалдауға қорғансыз қу жетімнің шамасы жетпейді. Соның салдарынан Дубек оқуын тастап, елге оралады. Алматыдан арқа сүйер ағайын табады. Сол азаматтың көмегімен Қазақтың кен-металлургия институтының геологиялық кен барлау факультетін бітіріп шығады.

Дубек Кеңгір бойындағы кен іздеушілер тобына келіп қосылғанда кемел шағына жеткен болатын. Жасы қырықтың ініше енді еніп, қынынан суырған қылыштай қыпшылдан тұрған. Ақыл-парасаты кемеліне келіп, күш-қуаты толып, таным-түсінігі, өмірлік тәжірибесі жағынан ілгері озып, кісілік пен азаматтықтың биік мінберіне көтерілген кезі еді. Көргені көп, түйгені мол кәсіпті кешіп, білгір геолог саналатын. Ойткені, ол алуан түрлі кен іздеу партияларына еріп, қазақ жерінің үңғыл-нүңғылына дейін аралап шықты. Геологиялық барлау кәсібіннің майын ішкен мамандардың талайымен дәмдес, істес болды, сырласып, сыйласып жүрді. Көре, біле, түйе жүріп, кен іздеу кәсібін өз тәжірибесі арқылы жаңа қырынан тануға тырысты. Геология ғылымына теориялық тұрғыдан жаңалық енгізбегенімен, кен іздеу, барлау жұмыстарының білгір мамандарының зердесіне ілікпей жүрген геологияның кейбір қыр-сырына үңіле бастады. Сондықтан Дубекке өз әріптестерінің кәсіби жұмыстарының көбіне сын көзбен қарады. Геологиялық барлау жұмысының бұрыннан қалыптасқан тәсілдерін айналып отіп, кен іздеудің жаңаша, тосын ешкім күтпеген әдістерін іздестірді. Сырт көзге қораштау көрінетін мұндай әрекет әкімшілік тарапынан қолдау таппады. Ондай оқшау еңбегінің құмға құйған судай із-түссіз жоғалып, зая кеткен кездері де болды. Қанша жерден кедергіге кезігін, кейбіреулердің күлкі-мазағына ұшыраса да, Дубектің беті қайтпады. Сонау нәубет жылдары апаршылықтың, жетімдіктің азабын әбден тартқан, тумысынан қайсар азаматтың жігері жасымады, тас шанса да майырсылмайтын шын болаттай асылдығын байқатты.

Дубек Кеңгірге келген бетте кен іздеудің басқана бір әдіс-тәсілін ойластыра бастады. Әуелі өз әріптестерінің іздеу-барлау жұмысындағы қалт жіберіп, қаны қалған түстарын анықтап алды.

Уақыт өтіп, жас ұлғайған сайын балалық шақта көрген қиындықты айтып қалғың келеді. Кейде сол бір күндер кино көргендей көз алдымнан тізбектеліп өтіп жатады.

Сол кезде бала болсамда әлі есімде, бүкіл ауылдың малын тәркілеп, бала-шағаны шуылдатып, жылатып, дүние-мүлікті, құрал-саймандарды, азық-түліктің барлығын ортаға салды. Тіпті, апамның көкөніс тұқымдарын тығып қойған жерін тауып алып, оны да алып кетті. Сөйтін үйімізде үстіміздегі киімнен басқа ешнәрсе қалмады. Үйде кейде бір түйір дән болмағанын ойласам, қазіргі ұрпақ осыған сенер ме екен?

Алғашқы кезде елдің мал-мүлкін бір жерге жинастырған ұжым – коммуна болып құрылса, 1930 жылдан бастап колхоз болып ұйымдасып, ортадағы дүние-мүлік талап-таражға түсті. Колхоздағы еңбектің басты өлшемі еңбеккүн болған. Жыл аяғында ғана колхоз өз адамдарымен есеп айырысарда, тіпті қиға дейін бөліске түсіретін. 1932 жылы елде қуаңшылық болып, көкпен шыққан астық та, шабындық шөп те күйіп кетті. Адамдар күнкөрістің қамымен ауылдардан қаңғып, басы ауған жаққа кете бастады. Жасөспірім балалар далада сарышұнақ, торғай ұстап күнелтті. Оның өзі сол кезде аныққан жандарға таңғырмайтын тағам болатын.

Төрт жетім бала апамыздың қолына қарап қалдық. Колхоз жұмысына жаранан жалғыз шешеміз ғана, үйге әбден шаршан, қажын қайтатынын, әлі ұмытқан жоқпын. 1932 жылы колхоз қара үп беріп, соны талғажау еттік. Не керек, талай азапты күндер басымыздан өтті ғой. Енді мұндай нәубет жылдар басымызға келмесін, тәуелсіздігіміз мәңгілік болсын деп қана, бір Алладан тілеп отырамын – дейді көпті көрген Сейдахмет аға.

Секеңнің өмір жолы адам баласының тағдырында сирек кездесетін оқиға болғаны анық. Соғыстан кейінгі жылдары Кеңес жұмысында, халық шаруашылық саласында жұмыс істеді. 1959 жылы жұмыс бабымен Жамбыл қаласынан Алматыға ауысады. Сол жылдары Қазақ ССР-і Көлік Министрінің бірінші орынбасары болып Мамеков Ғабиден деген азамат жұмыс істеген екен. Ол кісінің ұсынысымен Сейдахмет Жолымбетов Министрліктің басқарма бастығы болып тағайындалады. Секең қызметке кіріскеннен кейін шешімін ташпай айлап-жылдан жиналып қалған экономикалық-техникалық маңызы күшті мәселелерді көтерін, біріннің артынан бірін

пешеді. Осы жұмыстарға тікелей басшылық жасай отырып, талай жобаларды дайындан ұсынады, осындай батыл қадамдардан соң жергілікті шаруашылықтардың, зауыттардың жұмысы алға басады. Зейнетке шыққанға дейін осы қызметте абыройлы еңбек етіп, халықтың құрметіне ие болды. Балалық шағында отызыншы жылдардағы ауыр күндерді басына кешіріп, өмірдің талай тауқыметін көрсе де, қиыншылықтарға мойымай ержетіп, білім алып халқына қызмет еткен Сейдахмет Жолымбетовтың тағдыры осындай еді. **Ж. А. Уралбаев. Қазақ жерінің зиялы азаматтары, Алматы, «Дәуір», 2005 жыл.**

Геолог Дубек Дүйсенбековтың тағдыры

Екінші естелік. Дубек дүниеге келген кезде, 1927 жылы Кеңес өкіметінің кезекті бір саяси науқаны басталып кетті. Байлардың мал-мүлкі тәркіленді. 1930 жылдың күзіне қарай өкіметтің шолақ белсенділері мал біткеннің бәрін ортаға жинап, колхозға өткізді. Ғасырлар бойы малмен жаны бір қазақтар сол жылдан бастап тізесін күшактан, қандай кәсіптен айналысарын білмей дағдарысқа ұшырады. Жазда жинаған аздаған азық-түлікті, тіпті құрт-майға дейін түк қалдырмай зорлықпен тартып алды. Тәркілеу қазақ елінде өте қатал әрі қатыгездікпен жүргізілді. Өйткені, бұл науқанды Қазақстанның сол кездегі бірінші басшысы, орыс патшасының тұқым-тұяғынан түк қалдырмай, бесіктегі баласына дейін арнаулы тапсырмамен күннің түрде қырып салған Голощекин атқарды. Кеңес өкіметінің билігі қан күмар қызыл комиссардың қолымен қазақтарды қырып тастап, жеріне мәңгілік қожа болғысы келді. Жаңа өкімет осы мақсатын жүзеге асыру үшін қазақтардың орта дәулетті шаруаларына дейін байларға қосақтап тәркіледі, содан үлкен бір ұлт бір-ақ күнде тігерге тұяғы жоқ кедейге айналды. Малдан бөтен кәсібі жоқ, тірлігінің негізгі көзі мал болғандықтан, төрт түлігінен тегіс айырылған қазақтар анаршылыққа ұшырады. Қызыл коммунистер оқ атпай-ақ, бомба тастамай-ақ іргелі ұлтты өз үйі, өлең төселінде қынадай қырып салды.

Халық өкіметтен күдерін үзін, үйлеріндегі кілем, текемет және әйелдердің әнекейлі бұйымдарын орыс селоларына анарып, аштыққа

ныдай алмай қымбат затын бір шелек картоңқа берген күн болды. Орыстардың былтырғы қар астында қалған астықтарын қазып, көгеріп кеткен дәнді қуырып жеп, аяқымы ісін өлгендер де көп болды. Жол үстінде жатқан өліктерге ешкім қарамайтын еді...

Дубек осындай тарихи қиын кезеңде туын, өмірдің кұқайын бір кісідей көрді. Әкесі Дүйсенбек бай болды. Кезінде болыстыққа сайланды. Құдайдың берген бақ-дәулеті мен елді халықтың қалауы бойынша билен, ел-жұртына қамқор болғаны үшін Кеңестік биліктің алдында айыпкер саналды. Түрмеге қамалды, жер аударылды. Ақырында өкіе ауруына шалдығып, 1932 жылы дүниеден озды. Ал анасы байдың келіні болғаны үшін көп қиянат көрді. Бай отбасының мүнесі болғандықтан оны кедейлер ұжымы маңына жолатпады. Оздігінен күн көрерліктей қолында ештеңе болмады. Шіңгітей үш жегімегін жетелеп жүріп, жесір келіншек «шықпа жаным, шықпа» деп өлместің күнін көреді. Алыс-жақын атқамінер ағайындарының көмегімен колхозға мүше болып кіреді. Дәулетті отбасында өскен әлжуаз әйел колхоздың азапты жұмысын көтере алмай, ақырында сырқатқа шалдығады. Сөйтін кейуана ұжымшар жұмысынан қол үзбей көз жұмады.

Сонымен Дубек жеті жасында аңыран анасынан да айырығады. Бір әулеттен қалған үш тұл жетімді ағайындары бөлісін алды. Аяғық келін, жоқшылық жайлаған жерде жетімді кім жебей қоймақ?! Көрінгеннің есейінде жүріп, Дубек өлімнен өзге тірліктің талайын басынан өкерді. Үлкен әкесі тұрмыс құрып, өз алдына түтіп түтеткен кезеңнен бастап көңілдің тоңы жібін, көздің жасы тыйыла бастайды. Жездесінің көмегімен аудан орталығындағы мектеп-интернатқа орналасады. Ол жерде де Дубектің шекесі шылық қойған жоқ. Күніне жүз грамм арпаның нанын жеп, қатықсыз қара көже ініп, әйтеуір өлместейі қорек алып жүрді. Жоқшылық пен ташшылықтан әбден титықтағанымен оған елден де, ағайыннан да қайыр болмады. Аяғықтың ар жақ, бер жағында күн қорғенімен, өкіметтің қарауында болғанына шүкіршілік етті.

Қат-қабат қиындықтың қыснағында жүріп, Дубек пісін-қатын, ерте есейді. Сергек те сезімтал, аяғыр, еңбекқор әрі табанды болып өсті. Бір Құдайдан өзге сүйенері де, сенері де болмаған соң, өзін-өзі ыңи қамшылап жүріп, жан-жақты жетілген азамат болып қалыптасу үшін күресті. Үкілі үмітке қолденең келген күнгің бәрімен табандап

тіресті. Сөйтіп, мектепті бітіре салысымен Талдықорған қаласында емтихан тапсырып, Мәскеу мемлекеттік технологиялық университетіне оқуға түседі. Бұл оқу орны жатақхана бермейді, пәтер жалдауға қорғаныс қу жетімнің шамасы жетпейді. Соның салдарынан Дубек оқуын тастап, елге оралады. Алматыдан арқа сүйер ағайын табады. Сол азаматтың көмегімен Қазақтың кен-металлургия институтының геологиялық кен барлау факультетін бітіріп шығады.

Дубек Кеңгір бойындағы кен іздеушілер тобына келіп қосылғанда кемел шағына жеткен болатын. Жасы қырықтың інісі енді еніп, қынынан суырған қылыштай қыпшыдан тұрған. Ақыл-парасаты кемеліне келіп, күш-қуаты толып, таным-түсінігі, өмірлік тәжірибесі жағынан ілгері озып, кісілік пен азаматтықтың биік мінберіне көтерілген кезі еді. Көргені көп, түйгені мол кәсіпті кешіп, білгір геолог саналатын. Ойткені, ол алуан түрлі кен іздеу партияларына еріп, қазақ жерінің үңғыл-нұңғылына дейін аралап шықты. Геологиялық барлау кәсібіннің майын ішкен мамандардың талайымен дәмдес, істес болды, сырласып, сыйласып жүрді. Көре, біле, түйе жүріп, кен іздеу кәсібін өз тәжірибесі арқылы жаңа қырынан тануға тырысты. Геология ғылымына теориялық тұрғыдан жаңалық енгізбегенімен, кен іздеу, барлау жұмыстарының білгір мамандарының зердесіне ілікпей жүрген геологияның кейбір қыр-сырына үңіле бастады. Сондықтан Дубекке өз әріптестерінің кәсіби жұмыстарының көбіне сын көзбен қарады. Геологиялық барлау жұмысының бұрыннан қалыптасқан тәсілдерін айналып отіп, кен іздеудің жаңаша, тосын ешкім күтпеген әдістерін іздестірді. Сырт көзге қораштау көрінетін мұндай әрекет әкімшілік тарапынан қолдау таппады. Ондай оқшау еңбегінің құмға құйған судай із-түссіз жоғалып, зая кеткен кездері де болды. Қанша жерден кедергіге кезігін, кейбіреулердің күлкі-мазағына ұшыраса да, Дубектің беті қайтпады. Сонау пәубет жылдары апаршылықтың, жетімдіктің азабын әбден тартқан, тумысынан қайсар азаматтың жігері жасымады, тас шанса да майырсылмайтын шын болаттай асылдығын байқатты.

Дубек Кеңгірге келген бетте кен іздеудің басқана бір әдіс-тәсілін ойластыра бастады. Әуелі өз әріптестерінің іздеу-барлау жұмысындағы қалт жіберіп, қаны қалған түстарын анықтап алды.

Ақырында кен іздеушілер тобының жетекші мамандары Дубектің кейбір ұсыныстарымен келісті. 1969 жылы Дубек Дүйсенбеков Мойынқұм өңіріндегі қоры мол алтын кен орнын ашып, жергілікті жердің атауымен «Ақбақай кен орны» деп, атын өзі қойды.

Сол қасірет жылдары халқымыз басынан кешірген жан түршігерлік нәубет тек бір ғана отбасында болған жоқ. Сонда қанша жасөспірім балалар қыршынынан қиылды, қанша ар-памыс қорланды, қанша шаңырақ ортасына түсті?! Солардың арасынан Дубек ағамыз сияқты қаншама талантты, дарынды жастар шығар еді. Еліміз тәуелсіздік алғанға дейін Кеңестік биліктің зәрінен қорқып, сол зұлмат жылдардың зұлымдықтарын айта алмай, бітеу жара жапымызды жегідей жеп, бүгінге дейін жүре бердік-ау!

Төлеухан Оспанбеков, Мойынқұм ауданының тұрғыны.

Мақұлбек болыс

Үшінші естелік. Жазушы, Жамбыл облыстық «Ақ жол» газетінің редакторы болған Мақұлбек Рысдәулет өзінің «Желсаз» деген кітабында Жуалы өңірінен шыққан Мақұлбек болыс туралы ел аузындағы деректерге сүйене отырып, жазыпты. Оның жүйрік Қара аты туралы ел арасында аңыз-әңгімелер көп айтылады екен. Көпшілік Мақұлбек болыс туралы әңгіме қозғала қалса оның Қара атын еске алады. Ал оның елі мен жері үшін атқарған жұмысын көпшілік біле бермеген. Ол көзі ашық, көкірегі ояу азамат болыпты. Мақұлбек болысты ел құрметтеген, халқы үшін қуғынға түскен, бірақ мойымаған. Ақтық демі біткенше халқына адал қызмет еткен азамат болғандығын айшықтайтын әңгіме де, құжат та баршылық – деп жазады жазушы ағамыз Мақұлбек Рысдәулет. Жазушының айтқандарына қарап отырсақ, сонау зұлмат жылдары қарапайым адамдарға да, сонымен бірге адамгершілігі мол, нарасаттылығы жоғары, жаны таза, адал ел басқарған азаматтарға да оңай болмаған. Солардың бірі – Мақұлбек болыс екен. Кеңес билігінің өкілдері елдің мал-мүлкін зорлықпен тартып алып, бір ортаға жинап, колхозға біріктіру кезінде халықтың қамын ойлап асыра сілтеуге жол бермегені үшін, әрі байдың тұқымы деп, «колхоздастыруға қарсы» деген жапамен Мақұлбек болыс бірнеше рет түрмеге қамалған.

Қашша азап көрсе де оның сағын ешқандай қиындықтар сындыра алмаған. Өйткені, ол өзінің елі мен туған жері үшін адал қызмет істеп жүргенін жақсы білген.

Жазушының деректеріне зер салсақ, Рысбек батырдың тікелей ұрпағы Мақұлбек Шерімулы 1890 жылы қазіргі Жуалы ауданы Қошқарата өзенінің жағасындағы үш Сүгінің бірінің етегінде дүниеге келген. Ол кезде бұл өңір Шымкент уезіне қарайды екен. Сондықтан да бұл өңірдің азаматтарының тыныс-тіршілігі Шымкентпен байланысты болған. Атасы Төрбек немересінің көзінен жалынды тұрған отты көріп, «тіл ауызым тасқа» деп, бес жасында Шымкентке орыс мектебіне жетектен әкеледі. Атақ-дақтары қалың жұртқа тараған Батырбек датқаның ұрпағын мектеп басшылары ешбір кедергісіз қабылдайды. Тіпті орыс мұғалімінің үйінде жүріп білім алады. Гимназияны бітірген 12 жасар немересін Төрбек бай Омбыға кадеттер даярлайтын оқу орнына түсіреді. Мұнда ол үш жыл оқиды. Атасы мен әкесінің дүниеден озуы оның оқуын қиындатумен бірге, ағайындары: «Елге тұтқа болар азамат жоқ, келін, еліңді биле» - деп, Омбыдан оны шақыртып алады. Елге келген соң Мақұлбек алдымен болыстың тілмашы болады. 1907 жылы старшып, одан соң Қошқарата болыстық уезінің нұсқаушысы, полиция бастығы қызметтерін атқарады. Ал 1910 жылы ол Қошқарата болысы болып сайланады. 17 жасында атқа мінген Мақұлбек 1928 жылға дейін болыс мөрін ұстайды. Бір қызығы, Кеңес топкерісінен кейін де болыс болып қала береді. Мұның өзі оның байға да, кедейге де беделді, әділ болғанын таптырады. Қалғасында болыс мөрі болғанына қарамастан, ол қазақтың болашағы үшін күрескен азаматтармен пікірлес болады. Тек 1928 жылы қызғаныштың қызыл игіне мінгендер «датқаның, байдың тұқымы кедейдің заманында да ел билей бере ме?» деген арыздар мен өсек-аяңды қобейте бастайды. Ақыры «колхоздастыруға қарсы» деген желеумен Мақұлбек Әулиеата абақтысына жабылды. Артынша уез орталығы Шымкентке ауыстырылды. Бірақ халық жауларының қатарына қоса алмаған соң оның білімді екенін білген түрме басшылары өздеріне құжат толтыратын жасырын көмекші етеді. Ендігі жерде ол түрме ішінде еркін жүру құқына ие болады. Шамасы келгенінше қандас бауырларының жазасын жеңілдетуге күш салады. Ақыры түрме басшыларының рақымшылығымен абақтыдан босанады. Алайда оған туған жеріне бармай өзге жаққа кету керек

екеніне ақыл береді. Тағдырдың айдауымен ол Өзбекстанның Самарқанд жағына ауып, одан соң Ташкентті жағалаған. Туған жерде қуғын-сүргіннен қашып, тығылшып жүрген туыстарын астыртын Ташкентке алдырады. Бір деректерге қарағанда, ол Өзбекстанның басшысы Ахунбаевқа жол тауып, өмір тауқыметін айта керек. Соның нәтижесінде көзінде жалын, ойында ақыл барын аңғарған ол Мақұлбектің Ташкенттің айналасында артельді басқаруына жағдай жасайды. Онда негізінен елден қанқан қандастарымен бірге түркімен бауырлардан құрылған артель тез арада алдыңғы қатарға қосылады. Тағы да қаңқу сөз басталады. Осыдан қорыққан ол Келес жерінде басталған қанал жұмысына келеді. Өзінің жазбаларына қарағанда, ол сол құрылыс бастығы болған Агабек Садықұлов деген азаматтың орынбасары қызметін атқарады. Беделі күннен күнге көтеріліп келе жатқанын көргендер оның өткен өмірін тағы да қазбалап, арыздар жаза бастайды. Қол ұзамай тағы да абақтыға қамалады. Бірақ түрмеде ұзақ отырмайды. Мұнда да ол ебін тауып хатшылық қызмет атқарады. Сол жерде өзіне қатысты құжаттарды жойып, басшылармен келісін, түрмеден қашып кетеді.

Өзбекстанда жүрген кезінде Мақұлбек болыс аласұрып, өмірден өз орнын таба алмай әр түрлі шараларды қолға алғанға ұқсайды. Кейбір деректер мен дәйектерге қарағанда, Мақұлбек Шерімұлы Ташкенттегі қазақ зиялыларымен араласып, солармен пікірлес болған көрінеді. Сәкен Сейфуллин мен Ахмет Байтұрсынұовпен пікірлесу үшін оның оларды ізден барғаны туралы әңгімелер айтылады. Оның бұл ұмтылыстарын әртүрлі түсінуге болады. Ол күндегі күйкі жұмысты тастап, үлкен ауқымды жұмыс атқаруға ұмтылған сияқты.

Екінші рет ол түрмеден қашып шыққаннан кейін тағы да елден кетіп, Өзбекстан жерін паналайды. Жерлесі Сыдық Аблановтың жолын қуып, Шиназ маңында қазақ балаларының сауатын ашу үшін мектеп ашып, бірнеше жыл ұстаздық етеді. Осылайша өмірі аршалыста басталған Мақұлбек өткен ғасырдың қырқыншы жылдарынан кейін ғана тыныш өмір сүре бастайды. Қуғын-сүргін тоқтан, жаймануақ өмір басталғандай болғанымен, екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы оның елге, туған жерге деген сағынышып сарғайтады. Соғыс басталғанда ол Ташкент маңындағы Янгиполь қаласында болатын. Жасы 51-де болғандықтан, майданға алынбайды. Сондықтан да қиын-қыстау күндері елмен бірге болу

үшін туған жерге баруға бел байлайды. 1944 жылы 13 жылдан кейін туған жері Жуалының Қошқаратаасына келді.

Мақұлбекті ауылы қуана қарсы алады. Ауылдың азын-тозын тұрған кезінде еліне келген азаматты бірден колхоз бастығы етеді. Жағдайдың қиындығына қарамастан, сай-саланы ағашқа толтырады. Елге ертеңгі күні байлығымызға айналатындығын дәлелдейді. Қазір де Қошқарата жерінде Мақұлбек еккізген тал-дарак баршылық. Сегіз жыл бастық болып, елді көркейтін, қолдан келген жақсылығын жасап, 1952 жылы зейнетке шығады. Демалысқа шығысымен атасы Төребек қоныстанған Көкталға көшіп келіп, сол жерді мекен етеді. Атасы өсірген ағаштарды қайта баптап, Қаратаудың қойнауларын тал-даракқа толтырады. Қазір Қаратау қаласының ғана емес бүкіл «Казфосфат» серіктестігінің демалыс-сауықтыру орталығына айналған Көкталдағы ағаштарды Мақұлбек еккен. Сонымен бірге Жаңатас қаласының маңындағы оқушылардың «Жұлдыз» демалыс орталығының бау-бақшасын да Мақұлбек еккізген. Көктем айларында Мақұлбек үш-төрт күн тау-тасты аралап, сай-салаларға ағаш еккенін ұрпақтары да, көз көрген азаматтар да айтып отырады.

Табиғатты сүйетін, оны жанындай жақсы көріп, аялайтын Мақұлбек Шерімұлының онегелік істері өте көп. Халқымыздың үлкен қазынасы – сәйгүлік баптау. Бұл салада Мақұлбектің шеберлігі шексіз болған. Оның Қара аты туралы аңыз, сол сәйгүліктің айналасындағы тартыс оңтүстік оңірінен асып кеткен.

Шолақтау мен Жаңатастың айналасын қазып, бүрғылап фосфор ала бастағанда Қаратаудың бұлақтары тартылып, ағаштардың қурауы Мақұлбектің жанына қатты батты. Бірде ол Көкталдың жоғары жағында демалып, сауық-сайран салып жатқан бір топ геологтарға көк есегіне мініп барады. Ленинградтық геологтар есекке мініп шалды көріп, соның айналасына келіп, мазақтап күледі, ойларына келгенін айтады. Әлден соң таза орыс тілінде зиялылар ғана айтатын сөздердің басын құрап сойлей жөнелгенде, әлгілер не істерін білмей, кешірім сұрап, қазақтың шалын есектің үстінен көтерін түсіріп, дастарқанға шақырыпты. Сол күні болыс геологтарға Совет заманында ұмытыла бастаған орыстың ұлы жазушылары туралы әңгіме айтып, бір желінітін аңғаннан кейін, кен орнына бұл жерден су алуға болмайтынын түсіндіріп бағыпты.

Сондай күндердің бірінде «Өскен өркен» романын жазуға ниеттеніп жүрген ұлы қаламгер Мұхтар Әуезов Мақұлбектің табиғат туралы айтқан әңгімелерін тыңдаған. Халқымыздың біртуар азаматы Бауыржан Момышұлымен де көп сырласқан. Мақұлбек туралы Шерхан Мұртаза, Әбжанар Жылышыев, Еркінбек Тұрысов, тағы да басқалар қалам тартқан. Ол әңгіменің майып тамызын, пақышына келтіріп, сұлулап, суреттеп айтқан. Оның аузынан шыққан әрбір сөз дитеген жеріне дәл жететіндігін көзіп көрген азаматтар тамсана айтады. Сондықтан да оған ақын-жазушылар жақын болған.

Қазақтың арыстарымен пікірлес болып, шығармаларының кейінкеріне айналған азаматтың аты өшпек емес. Ағал азаматтың перзенті – Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі агенттігінің Алматы қаласы бойынша басқармасының бастығы Айбөне Мақұлбекқызы әкесі туралы айтылған деректерді жинастыру кезінде көптеген қызықты деректерге тап болғанын айтады. Тіпті ақындардың сүлейі Әбділда Тәжібаевтың білім алуына Мақұлбек қол ұшып берген деген деректі нақты дәйектермен айтқанда Айбөнеге риза болдық. Қара сөздің шебері, жазушы Тәкен Әлімқұлов Мақұлбектің үйіне жиі барғаны туралы ел аузында сөз бар. Кім білсін, ұлы жазушы «Ақбоз ат» романын жазарда жыққы сырын, сынын білу үшін Мақұлбектің Қара аты туралы көп әңгіме естігісі келген болар. Тіпті, Қара аттың болыстың есігінің алдындағы белдеуден кетіп, өзгеге барып байланғанда бәйгеде шапнай қою себебін де түсінгісі келген болар.

Мақұлбек болмыс Қара аттай тұлнар баштаған атбегі ғана емес, елі мен жеріне адал қызмет істеген азамат. Шымкентте гимназияда, Омбыда кадеттер даярлайтын училищеде оқын білім алған, заманының көзі ашық, көкірегі ояу перзенті болған. Өмір бойы алған білімін халқының игілігіне жұмсаған. Колхоздастыру кезінде асыра сінтеуге жол бермеген. Сол үшін абақтыда жазасын тартқан. Қуғын-сүргінге ұшырап, жат елді паналаған. Сол жақта жүріп қазақтарды біріктіріп, топтастырған, сауатын ашып, еңбекке баулыған. Туған жердің табиғатын өмірінің соңына дейін аялап, есепсіз тал-дарак ескен. Осындай азаматты ұмытуға бола ма?

Мақұлбек Рысдәулет, жазушы, Тараз қаласы,

Сол қиын заманда еліне қамқор болған заңгер

Төртінші естелік. 1929 жылдан бастап бейбіт жатқан елдің берекесін қашырып, қармағындағы ел-жұрттың асыран отырған байлардың мал, дүние-мүлкін тәркілеп, ошағын ойрандаған дүрбелең заман келді. Байлармен бірге орта дәулетті шаруаларды да тәркіледі. Тіпті, кедейлердің де бірлі-жарым малына қол сала бастады. Ел не істерін білмей жанталасты. Мұндай зорлықтың сырын қаранайым халық түгілі оқыған, көзі ашық ел ағалары да түсіне алмай, дәл болды. Білімді, ел сыйлаған азаматтардың өзі ақылға қонымсыз, халыққа жат саясаттың мәнін түсінбей, қатты қиналған көрінеді.

Сөйтін, ел ішіндегі дүрбелең күннен күнге үдей түсті. Отызыншы жылдардағы Кеңестік биліктің қасқой саясаты, оны жергілікті «ұрда-жық» жалған белсенділердің асыра сілтеушілік әрекеттері жұртты мүлдем есеңгіретіп тастады. Қиындықтың үлкені әлі алда екен. 1931 жылдың көктемінде малынан айырылған, ішереге тамағы қалмаған халық аштыққа ұрына бастады. Енді «баланап басына, тұрымтай тұсына» деген күн туып, ел теңгірен, босып кетті. Сол жылдары Голощекиннің нұсқауымен ауылдардағы шолақ белсенділер ауыл-ауылдарды аралап, әр үйді тіпті, бар малдарын, бір түйір дәп қалдырмай, астықтарын күштеп тартып алды. Халық қатты қиналды, күші барлары күнкөрістің қамымен жан-жаққа кете бастады, ал әлсіздері үйді-үйінде отырып, бала-шағасымен аштан қырыла бастады. Оларды жерлейтін ешкім болмады, көбі қоныссыз қалды. Көше және жол бойларында ыңырсып, ісін-кеуін жатқандармен бірге өліп жатқан әйелдерді, сәбилерді көргенде адамның төбе шаңы тік тұратын еді – деп, еске алады сол зұлмат күндерді басынан кешірген көнекөз қариялар.

Өкіметтен күдерін үзген халық қолхозға бермейміз деп, малдарын жаппай сойып салды. Олардың тау-тастағы ұраларға жасырған еттері күн жылынғанда сасып, шіріп жатты. Осындай қиын-қыстау кезде бала-шағасын аштықтан аман алып қалу үшін есі шыққан аңқау елді кінәлауға бола ма?

1932-1933 жылдары бүкіл Қазақстанда аштық болып жатса да, кейбір жерлерде, әсіресе, қалаларда шағын ашық базарлар жұмыс істеп тұрды. Сауда жасайтындар – орыс, өзбек, татарлар. Бұл халықтар саудасымен, бау-бақшасымен күн көріп, апаршылыққа

беріле қоймаған. Аштықтың апанына түскен -- көшпелі қазақтар. Өйткені, олардың малын колхозға алып қойған. Сонау ежелгі заманнан қазақтардың негізгі күнкорісі – мал шаруашылығы болғандықтан аланат ашаршылыққа ұшырады. Ашыққан қазақтар көрші елдерге және Қытай, Моңғолия, Ауғанстан сияқты шет мемлекеттерге босып кетті. Ата-жұртында қалғандар қайыр тілеп, ауылдан ауылға, қаладан қалаға қаңғып жүрді. Ашыққандар тіске басар бір пәрсе іздеп, қайыр-садақа сұрап, базарға да соғады. Аштар көп, сауда жасаушылар аз. Сондықтан тиыңға тиып қоссам деп отырған саудагерлер аштардың жайған алақанына ешнәрсе бере қоймайды. Қашанда ел тарыққан кезде ұры-қары, бұзақы-сотқарлардың да көбейіп кететіні анық қой.

Сол қиын заманда қылмыстық істердің азаюына зор ықпал еткен Ақботаев Сүйімбек туралы Шу өңіріндегі ел арасында көп айтылады.

Сүйімбек 1892 жылы сол кезде Дулат болысына қарайтын ел көпін-көпін жүрген, Хаптау тауының баурайында кедей шаруаның отбасында дүниеге келген. Әкесі Ақбота шаруа баққан адам болады. Шенесі Тоқсаулы қара шаңырақты шайқалтпай ұстаған ақылды, парасатты адам болыпты. Аяулы ана балаларының білімді болуын армандапты. Ананың бұл арманы Құдайдың құлағына жеткендей, 1904 жылы Меркіде орыс-түзем училищесі ашылады. Осыз да, балаларым білімді болса екен деп, жар құлағы жастыққа тимей жүрген Тоқсаулы ана мұны естісімен, сол кезде ол екіге келіп қалған Сүйімбекін ергін алып Меркідегі төркіндеріне тартады. Бірақ жолы бірден бола қоймайды. Өйткені, училище тек байлардың, ақсүйектердің дін балаларын ғана қабылдайды екен. Содан ана ары ойлан, бері ойлан, Сүйімбекті Меркідегі дәулетті әрі беделді бауыры Исаның атына жаздырып, училищеге әрең дегенде қабылдатады. Сүйімбек кейін училищені бітіргенде Исаұлы боп жазылып жүреді. Сүйімбек бұл училищеден кейін көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері болған Тұрар Рысқұловпен, Қабылбек Сармолдаевпен, соларға жете-қабыл болған Мақсұт Жылысбаевпен, Қалыш Қожабергеновпен бірге оқиды. Олардың оқуынан, ісінен үлгі алып, бәрімен пікірлес болады.

Училищені Сүйімбек 1909 жылы бітіріп, Дулат болысына хатшы боп орналасады. Бұл қызметте ол Қазан төңкерісіне дейін болады. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ол Жетісу губерниясы Бішкек уезіне

қарасты сол кездегі Зачуйский ауданында (қазіргі Қордай ауылының тұсында, Шудың арғы батыс жақ бетінде) «Қосшылар одағын» құруға ат салысын, соңынан ол одаққа басшы болады. Мұнда үш жыл істейді. Содан соң сол ауданның халық соты боп сайланады. Заңгерлік арнайы білімі болмаса да Сүйекең етінің тірілігі, нысықтығы және талабының арқасында өз бетінше білім алып, одан арнайы курстарда оқып, тез арада білімін толықтырады. Сөйтіп қызметін еркін меңгеріп кетеді.

Сол кездегі заманның қиындығына қарамастан Сүйімбек аудандағы қылмыстық істердің азаюына зор ықпал етеді. Сүйекеңнің бұл ісі аудан аймағына ғана емес, алыс жерлерге де белгілі болады. Бірде Жетісу аймақтық соты келін жиын өткізіп, қылмыс кодеккеі ережелерін талқылау барысында Сүйімбектің Зачуйский ауданындағы үлгілі істерін мысалға келтіреді.

«Мұның сыры неде? Қылмыстың күрт азаюына қалай қол жеткіздіңіз?» - деген сұраққа Сүйекең жиналғандарға көбіне қылмыстың алдын-алу шараларын жүргізетіндігін, әсіресе, ел ішіндегі ру басшыларымен, ақсақалдармен байланысты күшейткенін, тіпті, қайсы бірінен малдың қанына қол батырысын, уәде алуға дейін барғанын айтады.

1928-1930 жылдары көшпелі қазақтарды колхозға біріктіру кезінде де Сүйімбек, қазіргі Шу ауданы Балуан Шолақ ауылына қарасты көшпелі елді отырықшылыққа үйретуге аянбай ат салысады. Кеңес өкіметінің шолақ белсенділері сияқты еште зорлық жасамай, отырықшылыққа қалай орналасу жөнінде ауылдастарына түсіндіріп, олардың өз еріктерімен ұжымға бірігуіне жағдай жасағаны туралы көнекөз қариялар бүгінде еске алып отырады. Қазіргі Балуан Шолақ ауылының солтүстік Хантауы жағында Сүйекең салдырған үйлердің, қора-қопсылардың орны әлі күнге дейін сайрап жатыр. Ауыл адамдары сол жерді қазір де Сүйімбектің атымен атайды.

1930-1933 жылдардағы Калашекінің (ауыл қазақтары Голощекинді осылай атаған) дұшпандық саясатының салдарынан Қазақстанның барлық жерінде болған апаршылық Шу өңірінде де болады. Осы кезде басына қауіп төнген Сүйімбек жан сақтаудың қамымен жан-жаққа босып кеткен елмен бірге, ол да туған жерінен ауып Самарқан облысы Бұлынғыр ауданына барады. Сол жерде де

өзбек ағайындармен тіл табысып, елге қайтып оралғанша агроном бол істейді.

Елге келген соң, өзбек арасындағы жұмысын жалғастырып, сол кездегі Шу ауданындағы Ақтөбе, Ерназар, Теңдік, Киров колхоздарып трактормен қамтамасыз ететін Новотроицкі МТС-інде (машинна-трактор стансасында) аймақтық агроном болып еңбек етеді. Бұдан кейін Ұлы Отан соғысы жылдарында Теңдік колхозында басқарма төрағасының орынбасары бол, кейін Мойынты-Шу темір жолының құрылысы басталған кезде, құрылыстың қосалқы шаруашылығының бастығы болып жұмыс істеді.

Меркіде бірге оқыған жора-жолдастарымен қарым-қатынасын үзбей, араласып тұрды. Мәселен, 1923 жылы мамыр айында Мәскеуден келе жатқан Тұрар Рысқұлов, Қабылбек Сарымолдаевпен бірге Новотроицкіге тоқтап, өздерімен бірге оқыған Сүйімбек пен Қылышты шақыртып алады. Ескі достар ұзақ әңгімелеседі.

Шу өңірінің ақын-жыраулары Сүйекенге де өлең-жыр арпаған. Бармақ, Смайыл, Орақбай, Сауылбек, Жақсыбай, Сәрсен сияқты ақындардың өлең-жырларында Сүйімбектің еңбекқорлық, адамгершілік қасиеттері сөз болады. Атақты Кенеп де Сүйімбекті жақсы білген. 1965 жылы Кенепкең Сүйімбекті сонау Сұлутөрден әдейі іздеп келіп, оған біраз өлең арнап Сүйімбектің өзіне айтып берген.

Сүйімбекпен сыйлас ақын Смайыл Қалипанов өлеңмен Сүйекеннің кейбір мінезін дәл басып айтқан екен:

Кешегі жастық шақтың уағында,
Сайланып талайларды сыйладыңыз.
От жақпай қазан қайнап деміңізге,
Төріне талайларды жинадыңыз.
Жабыдан жайнап шыққан жүйрік едің,
Қайратты бөлің берік қайыспайтын,
Талайдың басын төмен іні едің.
Езілген ел-жұртыңның есін жинап,
Ел қылып, ауыл салып жанып едің.
Артса да батпаң жүкті ауырламай,
Түйседей айыр өркеш нар бол тугаң,
Тілеулес, қатарласқа заманыңда,
Мәуелі шынар ағаш алып тұлғаң.

Риза боп дос сүйінді туысына,
Бура едің бой бермейтін буыршыңға.

Әбжапар Жақыбасев, еңбек ардагері, зейнеткер, Шу ауданы.

Әжемнің әңгімесі

Әжем өзі қарапайым ғана шүйекдей кемпір еді. Пайғамбар жасынан асқан әжем сол жылдарды еске алып: «Жаман өсіп, жақсы өшкен заман еді» деп айтып отырушы еді. Жастау кезімде ол кісі оғызыншы жылдардағы басынан кешірген ауыр күндерді айтып отыратын. Сонда есімде қалғаны осы ғана кішкене үзік сыр болатын.

- Ашаршылық кезеңі. Ауылдан береке-бірлік кете бастады, қалыптасқан тұрмыс-тіршіліктің шырқы, сиқы бұзылды. Әркім ертеңгі күнін ойлап, өз басымен қайғы болып жатты. Елдің малын, тіпті, дүние-мүлкін де өкіметтің уәкілдері ауылдың шолақ белсенділерін айдап салып, зорлықпен тартып алғанын көзіміз көрді. Байларды жақтап, Кеңес өкіметіне қарсы шықты деген жаламен талай бейкүнә адамдар түрмеге қамалып, айдалып кетті. Елге салыпатын салықтың түрлері күннен күнге көбейе түсті. Бұрын бірен-сарап қайсыбір шаруалар болмаса, астық егуді кәсіп етіп көрмеген елге бұл адам айтқысыз зорлық, жүгенсіздік болды. Ауыл адамдары жап-жақтан астық іздеп, қолындағы бар малын сатып, жақын жерлерден бидай тасыды. Сонымен бірге малға да ақшалай салық салынды. Мұнымен тоқтамай Кеңестік билік қалжыраған жұртқа үсті-үстіне салық салуды қайталай берді. Астық салығын өткізуге шамасы келмегендер өкіметке қарсы байшып деп таанылып, сотсыз, тергеусіз қамалып кете барды.

Сол зобалаң жылдарда салық салудың белгілі бір заңды жолы жоқ еді. Ауылдағы белсенділер дікілден келеді де, ай-шайға қарамай «үш күннен қалдырмай мұнша бидай өткізесің, егер орындамасаң сотталасың» деп, зәремізді алатын. Шындығында, астық салығын уақытында бермегендерді бір түнде милициямен келіп, белгісіз жаққа алып кететін. Мұндай жағдайда күйзелген ел күңіренуден басқа не істей алып? Кешегі ауқатты шаруалар тақыр кедейге айналды да, ал кедейлер енді қайыршының күйіне жетті. Әуре-сараңға түскен біздің

ауылда бас көтерер азамат қалмады, абақтыға қамалғандар да көп болды.

Дәл сол жылдары елді ұжымшарға біріктіру басталды. Елдің жағдайы одан сайын қиындай түсті. Ауданнан өкімет өкілдері келіп, жиналыс өткізетін. Уәкілдер шаруалардың бар малын ортаға салуға үгіттейді. Азын-аулақ малмен күн көріп отырған ауыл адамдары бірді-екілі ірі қарасын колхоз ортасына бергісі келмей, тағы да өкілдермен арпалысты. Ақыр соңында, бір жағынан үгіт-насихат жүргізілсе, екінші жағынан қоқан-лоқы көрсеткен биліктен қорқып, жиырма шақты кедей үйлерінен артель құрылды, олардың малдарын және жұмысқа жарайтын күш-көліктерін бір жерге жинады. Содан соң 1930 жылдың жазында колхозға бірікті деп есептеп, оған М.Калининнің атын берді.

Колхоз жұмысы ілгері басып кете алмады, мал басы құралмады, өйткені, ел колхозға кәрі-құртаң, арық-тұрағын ғана берді. Ауыл тұрғындары етке жарамды малдарын бір ортаға бермес үшін жаппай сойып алған болатын. Сойылған малдың еті таусылғаннан кейін әркімнің өз отбасында отырып, тіршілік жасауға шамасы келмеді. Осы кезде біздің ауылға да аранын ашқан ашаршылық келген еді. Жан сақтау қамын іздеп, «бәлен жерде бақыр бар» деп, ел басы ауған жаққа қаңғыра бастады. Көшіп-қонуға үйренген халықпыз ғой, Қытайға асайық десек, шекарадан қызы әскерлер жібермейді, кері қайтарады немесе сонда бүкіл көшті бала-шағамен қоса қырып салады екен деп естіп жаттық.

Сол кезде ауылды көңілсіздік басты, өлі тыныштық. Үретін ит те қалмаған. 1932 жылы ел-жұрт ішерге тамақ таба алмай және өкіметтен ешқандай көмек болмай ауыл тұрғындары көршілес жатқан қырғыз еліне түнделетін көше бастады. Жақын ағайын-туыстардың көбі, әке-шешеміз қайтыс болған. Біз де шұбырған жұртқа ілесіп, жаздың соңғы күндерінің бірінде жолға шықтық. Жаяу-жалпылама созалаңдан бара жатқан ауылдастардың артынан әрең дегенде ілесіп отырдық. Жер бетін сарғыш тартқан, күз жақындап қалғандай сезіледі. Далада жан-жануарлар, жәндіктерден түк қалмаған. Ангықтан әбден титықтап, әлі құрыған ауыл адамдары сарышұнақ, тасбақа сияқты жәндіктерді де аулап, қорек еткен сияқты.

Қасымда өзіммен жасты құрдас келіншек бар еді. Бет алған бағытымыз – Қырғызстанның Камышановка деген ауылы. Қырғыз

ағайындардың ауылдарында тапшылық жоқ деп естігенбіз. Біз келе жатқан ауылда ағайындас Нұрый мен Нұркей деген бауырларымыз бар деп, әкемің айтып отырғанын талай естін едім. Соны бетке алып бара жатырмыз. Табамыз ба, әлде таппаймыз ба деген үрей бүкіл санамызды билеп алды. Біраз жүргеннен кейін қалжырай бастадық. Шұбырған ауылдастар бізге қарамай қарасын үзіп, кетіп қалды. Жанымдағы келіншектен де әл кете бастады. Екеуміз ғана қалып барамыз. Күн кенкіріп, ұясына бата бастады. Денемізді қорқынып билеп, не істерімізді білмей көзіміз алақтап, есіміз ауғандай болып көрінеді. Әлі де жол ұзақ. Сәл демалып, еңтігімізді басып, алға ақырын ғана жылжымыз. Бір кезде бір тон ащ қасқырлар бізді қоршай бастады. Жерді тырмалап, көздері жалт-жұлт етін, бастарын көкке көтеріп ышқына ұлығанда зәреміз зәр түбіне жетіп, дiрiлден-қалшылдан бар даусымызбен айқайлап жібердік. Енді өлдік-ау деп, өмірден күдер үзе бастаған қас-қағым мезетте тарс еткен мылтық даусы естілді. Біз талықсып жерге қалай құлай кеткенімізді білмей де қалдық.

«Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» демекші, бізді қасқырға жем болудан аман алып қалған сол Камышановқада тұратын егде жасқа келген орыс екен. Қасқырларға да жап керек екен, мылтықтың даусынан қорқып безін кетті. Ауылдың сыртына бір қадам шықса да, мылтығын жанынан тастамайтынын айтты. Осындай кыын заманда ұры-қарылардан да, далада ащ жортып жүрген қасқырлардан да қорғану үшін өзімен бірге қару алып жүруді әдетке айналдырыпты. Қандай сақтық десеңізші! Бізді ажалдан аман алып қалған орыстың атын сұрап, білін алу, әлсіреп келе жатқан біздің ойымызға қайдан келсін. Бірақ күні бүгінге дейін сол азаматтың түрі, мейірімді жүзі көз алдымынан кетпейді.

Сәл уақыттан соң есімізді жиғаннан кейін, «ақшыңдар, қон ішуге болмайды» деп, аузымызға бір-екі жұтым су тамызды да, сүйемелден арбаға отырғызды. Біраз жүріп Камышановқа ауылына да жеттік-ау, айтуейр! Осы ауылда тұратын әкемің бауырларымыз сұрап едім, құдай жарылқан, оларды таниды екен, үйлеріне жеткізін салды. Бұл жалған дүниеде қандай ұлт болса да, осындай қайырымды, адамгершілігі мол адамдар болатынын сол кезде ғана түсіндім.

Сөйтіп, Камышановқаға келіп, бауырларымыздың арқасында ащтықтан аман қалдым. Сол нәубет жылдардағы өзім көрген және

естіген апаршылықтың зардаптары есіме түссе қатты ойға кетемін. Отызыншы жылдарда болған оқиғалар арнайы Кеңес өкіметінің қолдан жасаған зулымдықтары ма деп ойлаймын. Елді артелнге, кейіннен колхозға шаруаларды еріксіз түрде біріктіре бастады. Бұғанға дейін әрбір адамның жеке меншігінде сиыр, қой, жылқы болды, бір сөзбен айтқанда, біздің ауылдың адамдары өздерін қажетті азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырған. Кейбір үйлердегі азын-аулақ астықтың бір түйір дәнін қалдырмай сыпырып алды. Ұжымдастырудың алғашқы жылында ауылдастар, ағайын-туыстар төзімділік танытын, қолдарында қалған бірді-екілі малмен жап сақтап, аштыққа ұшырай қойған жоқ. Бірақ ел аштықтың бірте-бірте келе жатқанын сезе бастады. Колхозда адамдардың еңбегіне ақы төлемеді, олардың өз еңбегінің нәтижесіне деген ынтасы жойылды, тек жылдың аяғында өздеріне тиесілерін ғана беретін. Сол кезде ел-жұрт түсінебейтін жағдайлар көп болды. Мысалы, колхозшылар жыл бойы колхоз жұмысын істеп жүрсе де, еңбек күндерін есептеген кезде отан қарыздар болып шыға келетін. Бұл да жергілікті биліктің «шаш ал десе, бас алатын» әнербақан саясаты еді. Сөйтін, қыс басталғанда көптеген отбасылар азық-түлігі болмай аштықтың азабын тартатын. Нағыз аштық 1932 жылы басталды, оны өз көзім көрді. Күнде ауылда бір-екі адам аштықтан өліп жатты. Сарыпұнақты, торғайды, тіпті иттің етін жең күнелткендер де болды. Біздің отбасы аштықтың зардабын әбден татты. Қолымызға ілінгенді талғажау етіп күнелттік. Ол да бізді аманат аштықтан құтқара алмады. Сондықтан елмен бірге қырғыз еліне кетуге бел будық. Камышановкаға жеткенше қандай қиындықтарды басымыздан кешіргенімізді айттым ғой. Әйтеуір, бір Алла тағаланың әмірімен ажалдан аман қалдық.

Әжем әңгімесін аяқтай келе, терек бір күреініп алды да, былай деді:

- Ол заман қиын еді, тек бізге емес, бүкіл қазақтың басына төнген қасірет болды ғой. Енді ондай жаманшылық қайталанбасын, еліміз аман, жұртымыз тыныш болсын! Қарақтарым, сендер ондай заманды бастарыңнан өткізбеңдер! Аман-сау, бақытты өмір сүріңдер деп, көзіне келген жасты маған көрсеткісі келмегендей төмен қарады.

Мен әжемнің жүзіне ұрлана көз тастадым. Осынау жылы жүректі шүйкедей қарапайым кемпірді аян кеттім.

Төрөкүл Әлханұлы, Шу ауданы, Ақсу ауылы.

ӘУЛИЕАТА ӨңІРІНДЕГІ 1917-1919 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ СЕБЕП-САЛДАРЛАРЫ

С.У.Бақоразов,

ТарМУ-дің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

XX ғасырдың алғашқы он жылдықтары Қазақстан үшін, Ресей империясы сияқты, қоғамдық-саяси процестердің шұғыл жеделдетілуімен сипатталады. Сапаулы жылдар аралығында, тіпті кейде бір жыл ішінде қоғам өзінің жаңа даму кезеңіне еніп, оны терең саналық өзгерістермен өте отырып, келесі кезеңге көпті. Үш революция мен бірінші дүниежүзілік соғыс артта қалып, қазақ халқының мемлекеттігі тарихи тұрғыдан қабылдауға болатын шекарада қалына келтіріле бастады. Алмасын отырған әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени жағдайларға сәйкес қоғамдық, саяси және ұлттық сана формалары да өзгерді. Дәстүрлі әдет-ғұрып бүліншілікке ұшырап, жаңа түсініктер қалыптасты, ол өз кезегінде тіпті де жаңа түсініктермен ауыстырылған еді. Осындай жағдайда адам санасы өтін жатқан өзгерістерді түйсініп үлгере алмауы себепті жылдам ауытқып отырған тұрмыс салтына ілесі алады.

Қарастырылып отырған кезеңде Әулие-Ата өңірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы да, оның бірінші дүниежүзілік және азамат соғысы майдандарынан қанықтығына қарамастан, өте ауыр болды. Сол кезеңнің құжаттарының бірінде: «Капиталистік үкіметтердің орасан зор соғыс өртіні тудырып, осыған байланысты елді зар жылатқан мобилизация, одан кейінгі кәмпескелеу, рубльдің құнының түсіні кетуі, бақытсыз 1916-1917 жылдар, сол жылдардағы құрғақшылық және малдардың жанып қырылуы, осының бәрі өлкедегі оңсыз да әлсіреген мал шаруашылығын одан бетер құртып кетті, ал көпшіліктердің мал бағудан басқа өмір сүру тәсіліне бейім еместігінен, соңғы жылдары жергілікті халықтың 30-50 пайызға дейін жойылып кетуіне апарды. Әулие-Ата уезі (көшпелі) халқының саны 332461 адамнан 131783 адамға қысқарды, яғни 200678 адам өлді немесе көпін кетті». Ары қарай құжатта рубльдің ең төменгі шегіне дейін күнсыздануы, осыған байланысты барлық қажетті тауарларға бағаның барынша көтерілуі, жәлдеттіктің күнті етек алуы, мал

шаруашылығын әбден титықтатып, өте маңызды шаруашылық өндірісі болып саналатын мал шаруашылығын, сонымен бірге олардың иелері, яғни көшпенділердің де іс жүзінде құрып кетуіне әкелуі әбден мүмкін екендігі айтылады [1]. Жағдайдың өте қиын болғандығы көрініп тұр, осыған байланысты шұғыл іс-шаралар қабылдау керек екендігі де айқындалып тұрғандай. Әйтсе де, қанығасын келе жатқан кеңестік билік бұратана халықтардың мүл-мүқтаждықтарына немқеттілікпен қараған болатын. Себебі, 1918 жылдың көктемінде Кеңес үкіметіне өз армиясы мен қалаларда шоғырланған мемлекеттік қызметкерлерін және осындағы «пролетариаттарды» бірінші кезекте азық-түлікпен қамтамасыз ету аса үлкен маңызға ие болған еді. Большевиктерге бұл жағдайдан шығудың екі мүмкіндігі болды: не қираған экономиканы ілдебайлап қанығына келтіру үшін енген нарықтық қатынастарды енгізу немесе күштеу шараларын қолдану. Олардың екінші жолды таңдағаны белгілі. 1918 жылдың 29 сәуірінде БОАК-тың мәжілісінде сөйлеген сөзінде Ленин: «Нә, майда шаруа қожалықтары, майда меншік иелері бізге, пролетарийлерге помещиктер мен капиталистерді құлатуға көмекке келуге дайр екендігі рас, бірақ біздің одан арғы жолымыз олардан бөлек. Олар ұйымдасуды, тәртіпке бағынуды ұната бермейді, олар – оның қас жауы. Дәл осы жерде біз осындай меншік иелерімен, осындай қожайынсымақтармен барынша ашық және аяусыз күресуіміз керек», - деген болатын [2,89]. Осыдан бірнеше күн өткеннен кейін азық-түлік халық комиссары дәл сол аудиторияда: «Мен барлық жауанкершілікпен мәлім етемін, сөз соғыс тұрғысында болып отыр – тек қолға қару алып қана азық-түлік мәселесін шеше аламыз», - деді [2,89].

Петроградтағы мұндай кесенатты саясаттың салқыны Оңтүстік Қазақстан өңіріне тез-ақ жеткен болатын. Бүкіл елді қамтыған саяси дағдарысты экономикалық құлдырау күшейте түсеті. 1917 жылғы құрғақшылық нәтижесінде жылдың соңына қарай аштыққа ұшыраған жеке қожалықтардың саны: Әулие-Ата уезінде 44307, Ақмешіт уезінде 24810, Түркістанда 12296, Шымкент уезінде – 33618 еді [3,226].

1918 жылдың ортасында Түркістан Республикасында азық-түлік жағдайы мүлдем қиындап кетті. Түркістанға Солтүстік Кавказдан, Ресейден, Сібірден тасылатын астық бірінші дүниежүзілік соғыс

жылдарындағы аса ауыр жағдай мен теміржол транспортының жүйесіз жұмысы кесірінен мүлдем доғарылды. Өлкенің өз ішінде астық даярлау ісін жүйелі тәртіпке келтіру мақсатында атқарылған шаралар нәтижесіз аяқталды. Республиканы сұраныл анықтық жайлады. Күн корудің барлық көзінен айырылған халық баудай түсе бастады. Кәшпенділер арасында өлім ересек тұрғындардың 30 пайызын камтыса, ал кейбір аудандарда халықтың 75 пайызы қырылған. Дулис-Ата уезінде халықтың қатты қырылғандығы соңшалық, бұрынғы бірнеше болысты біріктіріп бір болыс ұйымдастыруға тура келді [4,46]. Осындай жағдайда аңаршылыққа қарсы күресті күшейтуге бағытталған БОАК-тің 1918 жылдың 9 мамырындағы «Азык-түлік Халық Комиссариатына нанның қорын жасырын және оны саудаға салғандығы үшін деревня буржуазиясына қарсы күресте тотешне өкілеттіліктер беру туралы» декретінің 7 бабында: «қолында артық наны бар және оны станциялар мен жишау және құю (себу) орындарына жеткізбегендер халық жаулары болып табылады және барлық мүлкі кәмпескеленіп, 10 жылдан кем емес уақытқа түрмеге жабылады», - деп көрсетілген [5,98]. Осылай, «әскери коммунизм» деген атпен белгілі экономикалық саясат Түркістан өлкесінде елдің орталық аудандарынан бөлек жағдайда жүзеге асырылды. Тіеініше, 1918 жылдың 15 тамызындағы азык-түлік комиссариатының бүйрығына сәйкес «Республика ОАК және ХХК бекіткен, шұғыл өткізілген азык-түлік мәселесіне байланысты съезінің қаулыларына қосымша, Өлкенің сауда жасау еркіндігіне тағы да айтарлықтай тиым салынды. Нанмен сауда жасауға тек міндетті түрде, кедейлердің найдасына әрбір десятина жерден 4-10 пұт астық өткізген квитанциясы бар, өндірушілер ғана жіберілді. Нан өнімдері тек жергілікті азык-түлік ұйымдарының рұқсатымен ғана сатылатын болды, оны сататындардың тізімі де осы ұйымдарда бекітілді. Оның орындалуын бақылау «кассақалдар мен милицияға» тапсырылды. Ор «нан жеушінің» бір жылдағы 10 пұт нормасы есенке алыннып, осыдан бір айлық қажеттілігі өткерілді. Сонымен қатар, «жаннай нан сатып алу мен тауар айналым мәселесі тек қана Өлкелік Азык-түлік директориясы агенттерінің құзырында болып, солар ғана өндірушілерге жергілікті жерлердегі жағдайға байланысты, бағаны белгілеп берді» [6]. Бұл қаулылардың әлеуметтік әділеттілігін ескере отырып, дегенмен, оның құқықтық мазмұнда болмағандығын

айтуымыз қажет, әйтпес де мұның өзі бағаның өсуін, жәлдегікті уақыттыңа жойып, халықтың біраз бөлігін аштықтан құтқарып қалды. Кейінірек, осы бағыттағы іс-шаралар қатаңдандырылып, Түркістан республикасы ОК төрағасы үшін – Солькин, Түркістан республикасы Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы – Колеев, Азық-түлік комиссары – Казаков қолдарын қойған қаулыда нақты өз пайдасы үшін саудаға салып жүргендердің ісі революциялық соттардың трибуналына берілетіндігі ескертіледі [7].

Дегенмен негізгі құрбандығы мұсылман халықтары, оның ішінде көпшелі халықтар болған сұранып аштықпен күресуге құрамына бірде-бір жергілікті халықтардың өкілі енгізілмеген, жаңа үкімет селкостықпен қарады. Тіпті, жоғарыдағы қаулыға қолы қойылған Азық-түлік комиссары – Казаковтың кейінінен, Түркістанның ашыққан халқы үшін Бұқарадан сатып алынған шәйді 3 млн. сомға Бұқаралық саудагерлерге қайта сатып, ақшаны қымқырып кеткендігі туралы да айтылады [4,48]. Нәтижесінде, 1918 жылдың өп бойында үдей түскен апаршылыққа ең алдымен уездің көпшелі халқы ұшырады, ал уездің отырықшы орыс шаруалары мұндай ауыртпалықты басынан кешірген жоқ. Мысалы, уездің бір ғана Гродеково селосындағы орыс шаруаларының қамбаларындағы астықты тексергенде мынадай жағдай анықталды: 84 отбасында (653 адам) 5.185 пұт бидай, 533 пұт ұн сақталған, яғни жан басына шаққанда шамамен 9 пұт шамасында астық болған. Көптеген орыс шаруаларының артық астықтарын базарда үстеме бағаға сатуға мүмкіндіктері бар еді. 1917 жылдың соңында Әулиеата уездік кеңесінің өкілдері – Хоменко мен Жужин уездің халқы үшін Ақмола облысынан 100 мың пұт астық сатып алады, бірақ бұл астық уездегі ашыққан көпшелі халыққа берілмей, негізінен орыс жұртшылығы мен әскери бөлімдерге таратылды.

Әулие-Ата уезіндегі көпшелі халық арасында аштық қатты етек ала бастады. Түрліше жұқпалы аурулар – сүзек, іш аурулары, тырысқақ, күркұлак, оба, тері аурулары тез тарап жатты. Аш-жалаңаштықтан, ідеттен қырылған адамдардың өлігі ит-құсқа жем болып дала-далада шанылып қалды, оларды жинап, жерлеуге үкімет мекемелерінің күш-қуаты жетпеді, қырсыздық мүмкіндік бермеді.

Міне, дәл осындай қиын-қыстау кезеңде саяси белсенді іс-әрекетімен таныла бастаған Т. Рысқұлов депутаттардың ұсынуымен

1918 жылы сәуірде Әулие-Ата уездік кеңесі атқару комитетінің төрағасының орынбасары болып сайланады. Саяси билікке қол жеткізген Т. Рысқұлов өз күш-жігерін ашыққан халықты төңірі тұрған ажал тырнағынан арашалап қалуга, орыстар мен қазақтардың арасындағы қарым-қатынасты реттеуге, кеңестерде жергілікті басшылардың көбеюіне жұмсады. Бүкіл Түркістан өлкесінде алғаш рет уездік төтенше комиссия ұйымдастырып, қарулы отрядпен бірге уезді аралап, орыстар мен қазақтардың өзара қырқысын тыюға, контрибуция ретінде тартып алынған қазақтардың бұйымдарын, малдарын өздеріне қайтарып бергізуге тырысты. «Дәл осы сәттен бастап, - деп еске алады Т. Рысқұлов, - уездегі 200 мыңға жуық қазақ халқына, әсіресе кембағалдарға, мен және менің қызметкерлерім сзінгендерді құтқарушылардың нағыз өздері болып көрінді». Т. Рысқұловтың бқыалымен Әулие-Ата уездік кеңесінің құрамы мен жұмыс тәсілі тез өзгере бастады. 1918 жылы 21 сәуірде уездік кеңестің мүшелігіне қазақтар арасынан депутаттар сайлау мақсатымен Әулие-Ата қаласында Т. Рысқұлов ұйымдастырған қазақ жұмысшыларының үлкен жиыны болып өтті. Ашық дауысқа түскен 9 адамның арасынан кеңестің мүшелігіне 4 адам өтті. Осылайша, 1918 жылдың сәуір айының аяғында Әулие-Ата уездік кеңесінің құрамына «орыстардан» 10 адам, «кеңес мүшесі болып түземдіктерден» - 14 адам кірген болатын. Әйтсе де Кеңестің атқару комитетінде оның 14 мүшесінің тек үшеуі ғана жергілікті халықтың өкілдері болды -- большевиктерден Рысқұлов пен Қошмамбетов, солшыл әсерлерден Жұмағұлов [8]. Дегенмен, құрамына жергілікті халықтардың әлеуметтік жағдайын жақсы білетін мүшелердің біртіндеп енуіне байланысты, Әулие-Ата уездік кеңесінің атқару комитеті дұрыс бағытта жұмыс істей бастады. Күн өткен сайын асқына түскен ашаршылық пен жұкпалы ауруларға қарсы күреске Т. Рысқұлов қатты күш-жігер жұмсады. Науқастарды емдеу, ауруханалар ашу және жұкпалы аурулардан сақтандыру өте қиынға түсті. Қалада небәрі 4-ақ маман дәрігер ғана бар еді. Уездік кеңес 1918 жылы 23 сәуірде жұкпалы аурулармен күрес шараларын белгілеп, жұмысты үйлестіру үшін санитарлық комиссия тағайындады. Әулие-Ата қаласының маңында қоғамдық тамақтандыру орындары ұйымдастырылып, онда 20.000 адамға дейін ашыққан қазақтар тамақтандырылды.

Өз халқының камын еш ұмытпаған Тұрар Өулие-Атадағы саяси қызметі аяқталып, Ташкентке – Түркістан Республикасының денсаулық сақтау комиссары қызметіне ауысқан кезінің алғашқы апталарында-ақ аштарға көмек ретінде мемлекеттік қазынадан 25 миллион рубль ақша бөлінуіне қол жеткізген болатын [9]. Т. Рысқұловтың бастаманылығымен жүзеге асырылған осындай іс-шаралардың нәтижесінде жұмысы түзелген асханалардың 1918 жылғы тамыз айындағы жағдайы туралы Өулие-Ата уездік комиссарының есебінде былай деп көрсетілген: «... аштарға құнарлы тамақ берілуде, сондықтан да олардың жүріс-тұрысы ширақ. Тамақтандыру орындарындағы аштарға деген жақсы күтімің арқасында соңғы кезде олім-жітім едәуір азайды». Бұл дерек, егер жеткілікті дәрежеде көңіл бөлініп, қамқорлық жасалса, онда аштан қырылып жатқан адамдардың өмірін арапалап қалуға мүмкіндіктердің болғанын көрсетеді. Дегенмен, Т. Рысқұловтың Ташкентке қызметке ауысуына байланысты, аштарға көмектесу туралы талап босаңсып, жағдай қайтадан шиеленісіп кетеді. Жергілікті жерлердегі мұндай берекесіздіктерді мына құжаттардан да көруге болады. «Өулиеата Депутаттар Кеңесі Аяқару Комитетінің 1918 жылдың 7 қазанындағы, Хмелевскийдің төрағалығымен өткен мәжілісінде Қаракөл болысының қырғыздары (қазақтары) қырғыз (қазақ) Депутаттар Кеңесінің мүшелері Шолпанқұлов пен Кутенеевтің арызын тыңдап, онда аштарға көмек көрсету мақсатында алысатарлардың малын реквизициялауға жіберілген Шевяков пен Кольчугин басқарған қызыл әскерлердің малы бар барлық қырғыздардың (қазақтардың) малдарын тартып алып жатқандығы айтылады. Депутаттар сонымен қатар Айдаралы Берденовтың сол қызыл әскерлермен бірге жүрген аты-жөні белгісіз сарттың (өзбектің) Қаракөл болысының қырғыздарына (қазақтарына) егер 5000 сом ақша берсеңдер малдарыңа тимейміз дегендігін айтады». Бұл жерде іс тергеуге жіберілгенімен, большевиктер өздері қолдан ұйымдастырған аштықпен күресу барысында мұндай басбұзарларды сол кезде құртып жібермегені анық [10]. Әйтсе де, 1918 жылдың 31 қазанында Өулие-Ата уезінің аяқару комитеті апаршылыққа ұшырағандар туралы мәселені қайта қарастырып, Таулы бөлімшесіндегі алысатарлардан қабылданған қойлардың 10 пайызын кәмпескелен, оны аштарға көмектесу қорына өткізу, Мерке бөлімшесіндегі 900 қойды және

Черняев уезімен шекарада реквизицияланған қойлардың 10 пайызын да осы қорға өткізу жөнінде қаулы қабылдады. Қаулының екінші параграфы «300 ірі қара малды қырғыздардың (қазақтардың) бақуат бөлігінен» кәмпескелеуді де көздеген еді. Атқару комитетінен комиссия тағайындалды «Қожабергенов және Янук жолдастар және уездегі бопыстардың мән-жайын анық білетін, қырғыз қазақ конференциясының өкілі Жанұзақов...» Сонымен қатар «Таулы бөліміндегі қойларды дұрыс реквизицияламағаны» туралы да мәселе қаралды. Малдарды – саудаға түсетін және малда қалдырып өсімін алатындар деп екіге бөліп, атқару комитеті «сатылатын қойларды белгіленген бағамен өткізін», кедейлер үшін қалада ет сататын лавка ашу» туралы қаулы қабылдады. «Өсім үшін» қалдырылған қойларды егелеріне қайтару көзделінді, бірақ олардан аштар қорына көмек ретінде 10 пайыздық төлем алынып тұру қарастырылды [11]. Мәселенің жүрдім-бардым атқарылып, осы бағыттағы жұмыстардың орашоласғын көрсетілген құжатта: «1918 жылдың 12 қарашасында Әулиеата уезінің аштарды тамақтандыру жөніндегі эмиссары Нұршанов Ақыртөбедегі аштар орналасқан киіз үйлердегі жағдайға тоқтала келе, олардың сол күні тамақ ішпегенін анықтағандығын айтты. Осы орайда, Әулиеата қаласының тегін нан кәртінкелерін пайдаланып отырған қызметкерлер тізімінде (барлығы 34 адам) тек суршалық пәсіндегі адамдардың аты-жөндері жазылғанына мән беруге болады. Бәлкім, осы қаладағы жоғарыдағы және басқа да тізімге кіргендерді тамақтандыру ниетінде болса керек «500 қой қабылдаған ет дайындау бөлімінің торағасы Ярувельский мен агент Столяров бұл іске белсенділікпен кірісіп, сатып алу құнын өздері белгілей отырып, етке және салоға (ол үшін шошқа майын да іздеттірген болар) қажеттілерін бөлек реттеген. Ауылдардағы аштықтан діңкелей бастаған қазақтарды «өз аштарын» қамтамасыз ету мақсатында одан әрі діңкелеткен белсенділердің бірі, Әулиеата уезінің солдаттар, жұмысшылар, шаруалар, денутагтар комиссиясының мүшесі Мечиков Үшбұлақ станциясынан қайтып келе жатқанда 15 атты қырғыздың (қазақтың) қуып жетін, ақша талап еткенін, одан өзінің төрт рет мылтықтан оқ атып, әрең құтылғандығын жазады» [12]. Осылай, саяси күштердің аталанған өзіндік ерекшеліктері, қоғамдық санада, әсіресе азамат соғысы тәжірибесінде, кез-келген мәселе тек күн қолдану негізінде шешімін

таба алады деген саяси түсініктің берік қалыптасуына алып келді. «Құқық күшін күнгің құқына» айналдыру формуласы үстем болып шықты. Сол жылдары қалыптасқан осындай ахуалды мына құжаттан да көруге болады. Онда Әулие-Ата уезі Алмалы болысының бес тұрғышы – Нурманбет Шакелов, Қалмұрза Тұяқов, Махамбет Жетпісбаев, Сейдуалы Рахметов және Кемелбековтар уездік денутагтар Кеңесіне: «осы жылдың 14 июнінде біздің болыстан жылқыларды мобилизациялау кезінде оларды жылқыларының саны 100-ден асатын бакуат адамдардан емес, өздерінің соңғы жылқысын берген кедейлерден тартып алды», - деп арыз түсіреді [13]. Бұл жерде арыз берушілер мәселесінің сиырқұймынақтанып кеткені өз алдына, кедейлерге бостандық әперуші большевиктердің заңсыз әрекеті тайға таңба басқандай көрініп-ақ тұр.

Оңірдегі осындай келеңсіз жағдайлардан хабардар Тұрар Рысқұлов 1918 жылдың 28-ші қарнасында Түркістан АКСР-і аштыққа қарсы күресу жөніндегі орталық Төтенше комиссиясының төрағасы болып тағайындалғаннан кейін, Түркістандағы аштарды азық-түлікпен, киім-кешекпен және осы іс-шараларды ұйымдастырушылар штаттарын жалақымен қамтамасыз етуге қажет 80789769 рубльді Азық-түлік деректориясының толық тауып бере алмайтындығы себепті, қажетті қаржының бір бөлігін жергілікті капиталистер мен байлардан алуды ұсынған болатын. Тиісінше, Әулие-Ата уезі қалалық Кеңесі атқару комитеті президиумының 1919 жылдың ақпанындағы қаулысына сәйкес аштарға көмек ретінде бірнеше іс-шаралар белгіледі. Әулие-Ата уезі капиталистерінің тізімі бекітіліп, оларға «227000 рубль, 650 көнек ақналай, 2350 қой, 340 ірі қара мал» мөлшерінде контрибуция салының, осыны Уезашкомға өткізу тапсырылды. Салынған контрибуцияны 3 күннің ішінде төлемеген жағдайда капиталистің мүлкі түгелдей есеңке алынып, мемлекет қарамағына өткізілуге жатты [14]. Дегенмен, жергілікті жерлердегі шовинистік пинғыдағы шенеуніктердің бас бұзарлықтары Тұрардың игі істерінің жүзеге асуына қырсықтарын тигізбей қалған жоқ. Соның бір көрінісін, РК(б)П-ның Әулие-Ата уездік-қалалық мұсылман ұйымдарының бюросының 1919 жылдың 20 қазанында Қошмамбетовтың төрағалық етуімен өткізілген мәжілісінде қаралған оқиғадан да байқауға болады. Бюро түйткүл мәселелерді де, дәлірек айтсақ ЧК(ТК) төрағасы Краснокутскийдің Шақпақ болысының төрт

үй кыргызының 208 қойы мен 4 түйесін айдан кеткендігі туралы фактіні қарастырды. Бюро мынаны атап өтті – ТК сонымен қатар Уирдот (уездік азық-түлік бөлімшесі) төрағасы ретінде кедей малшылардың соңғы жинап-тергенін тартып алуы ешбір заңдылыққа кыспайды, себебі малшының артық малын алу үшін оның 200 қойы мен 4 жылқысы болуы керек... Біздіңше бұл жерде мал қорғаушысыз қырғыздардың қолынан тартып алынып отыр, себебі бюроға уездігі шаруалардың арасында мың қой және жүздеген ірі қара малдары бар адамдардың бар екендігі белгілі, әйтсе де ТК және Уирдот (уездік азық-түлік бөлімшесі) төрағасы ол бай шаруаларды білсе де (көрмегендей) білмегендей болған [15]. Осындай, Әулие-Ата казактарының қайсібір жағдайда дұрыс ойластырылса да орайы табылмай кереғар атқарылған іс-шаралар себебінен аштықтың қасіретті зардаптарына ұрынған оқиғалары әрине аз болған жоқ, оларды кездейсоқ болды деп те айта алмайсың.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жамбыл облыстық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі ЖОММ) құжат 1918 жылмен белгіленген, мәліметтері толық емес.

2. Стефан Куртуа, Николя Верт, Жан-Луи Панне, Анджей Пачковский, Карел Бартошек, Жан-Луи Марголен. Черная книга коммунизма. Преступление, террор, репрессии. Перевод с французского, Москва «Три Века Истории», 1999, стр. 89.

3. Елеуов Т. Установление и упрочение советской власти в Казахстане, А-Ата, 1961, стр. 226.

4. Каримов Р.Х. НЭП в Узбекистане: закономерности и специфика. «Общественные науки в Узбекистане», 1998, № 3, стр. 46, 48.

5. Политика партии большевиков по отношению к крестьянству в период установление и упрочение Советской власти. М., Полит. лит., 1953, стр. 98.

6. ЖОММ, 50-қор, 1-тізбе, 10-іс, 1-2 п.п.

7. «Советский Туркестан», 16 августа 1918, № 53.

8. ЖОММ, 10-қор, 1-тізбе, 8-іс, 3-бет. ЖОММ, 10-қор, 1-тізбе, 22-іс, 2 п.

9. Т.Р.Рыскулов. Собрание сочинений в трех томах, том 1, Алматы «Казахстан» 1997 г., стр. 102.
10. ЖОММ, 50-қор, 2-тізбе, 17-іс, 2 п.
11. ЖОММ, 10-қор, 1-тізбе, 13-іс, 4 п.
12. ЖОММ, 50-қор, 1-тізбе, 9-іс, 32-34, 58 п.п.
13. ЖОММ, 50-қор, 1-тізбе, 17-іс, 45 п.
14. ЖОММ, 50-қор, 2-тізбе, 17-іс, 21-22 п.п.
15. ЖОММ, 10-қор, 1-тізбе, 22-іс, 2 п.

МАЗМҰНЫ

Апаршылық қасіреті (алғы сөз орнына)..... 3

ШУ ӨңІРІНДЕГІ КӨНЕКӨЗ ҚАРИЯЛАРДЫҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ

Екі ғасырдың куәсі болған, лайықты ғұмыр кешкен Жұмахан қарияның өз басынан өткерген 1930 –1933 жылдардағы апаршылық туралы естелігі..... 10

Бірлікүстем ауылының ақсақалдар алқасының төрағасы Смайылов Алтай қарияның апаршылық туралы естіген әңгімелері. (Елге камқор болған Бәкі бидің көрген азабы)..... 24

Қазақстан журналистер одағының мүшесі Мәкен Уақтегінің әкесінен апаршылық кезіндегі Новотроицкі селосындағы балалар үйінің жағдайы туралы естіген әңгімелері.....28

Ашыққан елге араша түскен Нұрман би..... 30

Төле би ауылының қадірлі ақсақалы Құлжашысов Жарқынбектің апаршылық жылдарындағы көргендері..... 35

90 жасты еңсерген Бірлікүстем ауылының тұрғыны, кейуана Жақынбаева Гүлбаршын сол зұлматты жылдарды былайша еске түсіреді (апаршылық жылдарындағы қырғыз ағайындардың камқорлығы)..... 38

95 жыл өмір сүрген Бұғыбай атаның 1930-1933 жылдардағы басынан кешірген оқиғалары.....40

1930-1940 жылдары халықтың басына түскен ауыртпалықты өзінің ұсталығымен және емшілігімен жеңілдеткен Нұржаубек қарияны көрген ағайын-туыстары мен көнекөз ақсақалдардың естеліктері..... 45

Шу теміржол ұжымында зейнетке шыққанға дейін ұзақ

жылдар бойы үздіксіз еңбек еткен, құрметті теміржолшы
Әлиасқар қарияның 1930-1933 жылдардағы ашаршылықтың
зардаптары туралы айтқан әңгімесі..... 50

1946-1951 жылдар аралығында Жамбыл облыстық кеңесінің
депутаты болған Кенесбаева Күлімбала (Бұлдырық) әженің
азалы жылдардың азаптары туралы айтқан әңгімелері
(Терең Майтас ауылы аштықтап қалай аман қалды?)..... 53

Шу ауданында көпті көрген, көпекөз қариялардың бірі
болған Уәш (Әбді Уәли) Асатов осы өңірдегі ақындардың
30-жылдардағы тәркілеу мен ашаршылықтың зардаптары
туралы жырларын ел аузынан жинап, 1991 жылы жарық
көрген «Шу өңірінің саңлақтары» кітабынан үзінділер..... 62

Шу өңірінде «ананың алты салы» атанған халық
оперназдарының бірі – ақын Сауытбек Ұсаұлы..... 64

Шу өңіріндегі ашаршылық туралы дерек көздерінен
мәліметтер..... 66

МОЙЫНҚҰМ АУДАНЫ

«Көктерек» совхозының тұрғышы болған Дүйсен қарияның
басынан кешірген азапты күндері..... 79

Көктерек ауылының тұрғышы қазіргі кезде 92 жасқа толып
отырған Баян Нүсінбекқызының естелігінен (үйдің
қабырғасына тыққан тары бізге тамақ болды)..... 99

Мойынқұм ауданының құрметті азаматы, Көктерек
ауылындағы ақсақалдар кеңесінің төрағасы Орынбай
Нұрлыбаевтың сонау нәубет жылдарындағы туған-
туысқандарының жағдайы туралы ата-анасынан,
ағайындарынан, көпекөз қариялардан естігендері..... 102

Бірлік ауылдық округінің тұрғышы Шәйбай Қожакелдиев

ақсақалдың 1930-1933 жылдардағы апаршылық туралы айтқандары (Көкжелек балуан мен Арқар шал).....	104
Бишазар ауылының тұрғыны Мұқымхан Егешұлының естелігі («Өле жегенше, бөле же»).....	106
Мойынқұм ауылының тұрғыны, этнограф, натуралист-күсбегі, Қазақстан тарихшылар қауымдастығының мүшесі Жанар Сатылғановтың ел басына төнген ең ауыр қасірет туралы найымдаулары (апаршылық тарихы – қиянатты кешірмейді) ...	108
Мойынқұм өңірінде апаршылықтың азабын тартып, талай-талай ауыр күндерді басынап өткізген Айдыңбай қария туралы «Егемен Қазақстан» газетінде 2012 жылы жарық көрген журналист Нұрлығай Үркімбайдың мақаласы.....	113
Тараз қаласының тұрғыны Бибосынов Жұмабектің әкесінен естіген әңгімелері (қасірет пен қайғы әкелген жылдар).....	120
Жамбыл облысы Мойынқұм ауылының тұрғыны болған Болат Шажалинның әкесінен және Әжікен әжейден естіген әңгімесі (бәрі көз алдынан кетпейді).....	127

ҚОРДАЙ АУДАНЫ

Ниятжан Ахметжанұлы. Балалық шағымда көрген зұлымдықтар естен кетпейді.....	129
Ниятжан Ахметжанұлы. Әкелер тағдыры.....	139
Ниятжан Ахметжанұлы. Нәубет жылдары адасып қалған Күлсін әкімді Шудан таңтым.....	144
Қазақстан Республикасының дербес зейнеткері, Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген заңгері, Қордай ауданының құрметті азаматы, Ұлы Отан соғысының ардагері Қоспа Кошербаевтың нәубет	

жылдардағы тағдыры.....	146
Аты аңызға айналған ұста.....	148
Сұлутөр ауылының тұрғыны Әлден Керімкүлдінің аштық жайлаған зұлмат жылдардағы естелігінен.....	150
Қаракемер ауылының тұрғыны, Ұлы Отан соғысының ардагері, Маршал Чуйковтың жеке фотография болған Байділдә ақсақалдың естелігінен.....	154
Қордай ауданының тұрғыны, еңбек ардагері Тасболат Іцкәрбаевтың әңгімесі.....	158
Дерек көздері.....	160

САРЫСУ АУДАНЫ

Байкадам ауылының тұрғыны (қазір Саудакеңт ауылы) болған Шерім қарияның басынан кешірген қиыншылықтары туралы баласы Мұратқа айтып кеткен естелігінен.....	161
Байкадам ауылының тұрғыны Құралай әженің әңгімесі.....	164
Дерек көздері.....	165

ЖАМБЫЛ АУДАНЫ

Тараз қаласының тұрғыны Әбен Қоңырәліұлы әкесінің ашаршылық жылдардағы көрген ауыр күндерін, адам төзгісіз қиыншылықтарын былайша әңгімелейді.....	168
Аса ауылының тұрғыны Жамал әженің естелігінен.....	169

ТАЛАС АУДАНЫ

Талас ауданы Үшарал ауылының бұрынғы тұрғыны, қазір Тараз қаласында тұратын Күшікбаева Тілеулес әженің 1930-1933 жылдардағы ашаршылық туралы шешесінен естіген әңгімелері.....	171
Сәулембай Әбсадықұлы. Толыбай Пазылбекұлы кім болған?....	178
Дерек көздері.....	181
1930 жылдардағы тәркілеу кезеңі.....	182
Ашыққан халыққа қамқор болған Палманов кім еді?.....	190
Әулие-Ата аумағындағы ашаршылықтың қасіреті.....	192
Тараз қаласының тұрғыны, соғыс және еңбек ардагері, Райкүлұлы Максүт қарияның Әулие-Ата аймағындағы отызыншы жылдардағы ашаршылықтың зардаптары туралы әңгімесі.....	206
Әулие-Ата ауданы бойынша мұрағат деректері (хаттамалар).....	210

БАЙЗАҚ АУДАНЫ

Көз алдымнан кетпейді.....	212
Байзақ ауылының тұрғыны Әбдібай ақсақалдың естелігі.....	216
Мұрағаттан табылған дерек көздері.....	218

МЕРКІ АУДАНЫ

Қытайға барып аштықтан аман қалдық.....	220
---	-----

Меркі ауылының тұрғыны Мыңжас қарияның естелігі.....	224
Меркі ауданындағы ұжымдастырудың зардаптары туралы дерек көздері.....	232

ЖУАЛЫ АУДАНЫ

Тараз қаласының тұрғыны Досан ақсақал 1931-1932 жылдардағы Жуалы өңірінде болған ашаршылықтың қасіреті туралы әңгімелейді.....	237
Аманбек Байдалыұлы қарияның көзімен көргендері. Адамның майып ішкен жігіт.....	239
Пірәлі Момынқұл қария зобалаң жылдардағы ашаршылықтың зардаптарын қинала еске алады.....	239
Көнескөз шежіре Әлімбайұлы Имаш қарттың әңгімесі.....	241
Айтсайұлы Діқанбек қария өзінің әңгімесінде былай дейді.....	243
Ауғанбайұлы Рысқұлбек қарияның ашаршылықтың зардаптары туралы әңгімесі.....	243
Дерск көзі.....	244

ҚОСЫМША МАТЕРИАЛДАР

Өлеңмен жазылған ашаршылық қасіреті.....	244
Т. Невадовская. Қазақстан қасіреті.....	245
Бахытбек Смағұл. Жаралы жылдар.....	248
Ж. Нұрқан, Е. Нарымбаев. Ерте солған гүлдер.....	249
Күдері ақын шығармасындағы ашаршылық ақиқаты.....	250

Бақытжан Есематұлы. Жазықсыздар жыры.....	253
Ашаршылықтың азабын көрген Хұсайын Бижанов қария сол заманды ашына жырлайды.....	255
Түйін. Дерек пен дәйек.....	257
Балалық шағымның ауыр күндерін қалай ұмытайын.....	261
Геолог Дубек Дүйсенбековтың тағдыры.....	266
Мақұлбек болыс.....	269
Сол қиын заманда еліне қамқор болған заңгер.....	274
Төрекүл Әлханұлы. Әжемнің әңгімесі.....	278
С.У. Бакторазов, ТарМУ-дің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты. Әулие-Ата өңіріндегі 1917-1919 жылдардағы ашаршылықтың себеп-салдарлары.....	282

Жинақ ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранты бойынша «Көшпелі қазақ өркениетінің бұзылуы жағдайындағы XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы аштық (тәуелсіздік жылдарында бұған дейін қарастырылмаған материалдарды жүйелеу, сараптау және жинақтау)» атты ғылыми жобасы аясында дайындалды

Жамбыл өңіріндегі ашаршылық зардаптары (жинаған естеліктер негізінде)

Жинақтаушы – құрастырушы: Байқұлов Т.С.

Техникалық редакторлар

Х.Б. Маслов

М.М. Қозыбасва

Барлық құқықтар авторлық және сабақтас құқықтар туралы
Қазақстан Республикасының заңдарымен қорғалады

Кітап мұқабасындағы суреттерде
ҚР кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбаларының Орталық мемлекеттік
мұрағаты қорынан алынған көріністер қолданылды

Басуға 10.12.2014 ж. қол қойылды. Пішімі 60x90 1/16
Офсеттік басылым. Гарнитурасы «Times New Roman»
Баспа табағы 18. Таралымы 300 дана.

«Enter-Group» баспаханасында басылды.

Астана қаласы, Пушкин көшесі, 15.

www.enter-inc.kz

тел.: 8 /7172/ 27 48 85

Тұңғышбек Сейсенұлы Байқұлов 1947 жылы 20 қарашада Жамбыл облысы Шу ауданы Көктобе ауылына қарасты Теректі өзенінің бойындағы Бұқпан қыстауында дүниеге келген. 1966 жылы аудан орталығындағы Новотроицкі қазақ орта мектебін бітірген соң 1969 жылға дейін Удмурд АССР-нің Глазов қаласы және Ресейдің Кирово-Чепецк қаласында әскери қызметте болды. 1969 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түседі, оны 1974 жылы тарих және қоғамтану пәнінің мұғалімі мамандығы бойынша бітіріп шығады.

Ол 1974–1987 жылдары Жамбыл облысы Қордай ауданында В.И.Чапаев және О.Кошевой атындағы мектептерде мұғалім, директордың оқу-тәрбие ісі жөніндегі орынбасары және мектеп директоры болып қызмет істеді. 1987–1998 жылдары Шу аудандық білім бөлімінде әдіскер, инспектор, әдістемелік кабинеттің меңгерушісі, аудандық білім бөлімінің бастығы және С.Шәкіров атындағы мектеп-интернаттың директоры болып еңбек етті.

Шығармашылық еңбектері:

«Халық педагогикасын оқу-тәрбие жұмысында пайдаланудың кейбір мәселелері» атты орта мектеп мұғалімдеріне арналған оқу құралы. – 2000 ж.;
«Қазақы тәрбие». – Алматы: «Өркениет», 2002 ж.;
«Түлектер». – 2006 ж.
«Белая ворона». – 2008 ж.

Тұңғышбек Сейсенұлының көптеген проблемалық мақалалары мен публицистикалық пайымдаулары Республикалық, облыстық, аудандық баспасөз беттерінде басылып тұрады. Мәселен, оның үздік мақалалары «Шу өңірі», «Ақ жол», «Жас Алаш», «Зан», «Халық тәлімі», «Жас Түркістан», «Атамекен-ай» сияқты газет-журналдарда жарық көрді. «Шу өңірінің тарихын білеміз бе?» атты мақаласы «ҚазАқпарат» баспасынан 2007 жылы шыққан «Атпал. Ақ жол» кітабына енгізілді.

2012 жылдан бастап Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінде жетекші ғылыми қызметкер болып еңбек етеді.

Марапатталуы:

ҚР Оқу ісінің үздігі, Ы.Алтынсарин атындағы медальдің және Республикалық, аудандық мерейтойларға арналған медальдардың иегері. Қазақ Кеңестік Республикасы оқу-ағарту министрлігінің және ҚР Білім және ғылым министрлігінің Құрмет грамотасымен марапатталған. 2010 жылы Алматы қаласындағы «Ғылым» баспасынан шыққан «Сердце, отданное детям. Лучшие работники образования» атты анықтамалық кітапта Тұңғышбек Сейсенұлының шығармашылық еңбектері атап көрсетілді.